

AGUSTÍ CENTELLES I OSSÓ

Un fotoperiodista a l'exili (1939-1944). Imatges del camp de concentració de Bram

Treball de recerca de 12 crèdits.
Departament d'Història Moderna i Contemporània. U. A. B.
Alumna: Teresa Ferré i Panisello
Director: Francesc Espinet i Burunat
Fotografies d'Agustí Centelles i Ossó. *Arxiu Centelles*. (Vegap)
Setembre 2005

Una nit de lluna plena
tramuntàrem la carena
lentament, sense dir re...
Si la lluna feia el ple
també el féu la nostra pena.

A Catalunya deixí
el dia de ma partida
mitja vida condormida;
l'altra meitat vingué amb mi
per no deixar-me sens vida.

Avui en terres de França
i demà més lluny potser,
no em moriré d'esperança
ans d'esperança viuré.

En ma terra del Vallès
tres turons fan una serra,
quatre pins un bosc espès,
cinc quarteres massa terra.
"Com el Vallès no hi ha res".

Una esperança desfeta,
Una recança infinita.
I una pàtria tan petita
que la somnio completa.

Pere Quart: *Corrandes d'Exili*, cantades sempre per Ovidi Montllor

Per a Montserrat Bel Geira, sempre prop

Als meus iaies: Fina i Javier, Cinteta i Maso

ADVERTÈNCIA:

Aquest treball es va defensar públicament el setembre de 2005. Les fotografies utilitzades van ser cedides gratuïtament per Sergi Centelles Martí, així com tota la documentació personal d'Agustí Centelles i Ossó.

Per tal de formar part del repositori de la Universitat Autònoma de Barcelona, l'autora ha signat un conveni no tipus amb el Ministerio de Educación, Cultura y Deporte del reino de España, propietari de les imatges des del 2009.

Actualment la procedència de les fotografies és la següent: *España. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Centro Documental de la Memoria Histórica, Archivo Agustí Centelles i Ossó.*

La numeració de les imatges exposada al cos del treball, és la que va realitzar el seu autor. La correspondència amb la numeració del Centro Documental de la Memoria Histórica és la següent:

(C103)03 / ARCHIVO CENTELLES_9316
(C103)04 / ARCHIVO CENTELLES_9315
(C103)20 / ARCHIVO CENTELLES_9335
(C103)21 / ARCHIVO CENTELLES_9325
(C103)24 / ARCHIVO CENTELLES_9306
(C103)29 / ARCHIVO CENTELLES_9340
(C103)32 / ARCHIVO CENTELLES_9339
(C103)34 / ARCHIVO CENTELLES_9338
(C103)39 / ARCHIVO CENTELLES_9331
(C103)45 / ARCHIVO CENTELLES_9334
(C103)46 / ARCHIVO CENTELLES_9333
(C103-1)05 / ARCHIVO CENTELLES_9349
(C103-1)07 / ARCHIVO CENTELLES_9351
(C103-1)10 / ARCHIVO CENTELLES_9358
(C103-1)12 / ARCHIVO CENTELLES_9359
(C103-1)16 / ARCHIVO CENTELLES_9364
(C103-1)18 / ARCHIVO CENTELLES_9369
(C103-1)20 / ARCHIVO CENTELLES_9367
(C103-1)23 / ARCHIVO CENTELLES_9365
(C103-1)27 / ARCHIVO CENTELLES_9378
(C103-1)28 / ARCHIVO CENTELLES_9380
(C103-1)31 / ARCHIVO CENTELLES_9373
(C103-1)35 / ARCHIVO CENTELLES_9382
(C103-1)36 / ARCHIVO CENTELLES_9387
(C103-10)10 / ARCHIVO CENTELLES_9319
(C103-10)12 / ARCHIVO CENTELLES_9321
(C103-10)16 / ARCHIVO CENTELLES_9696
(C103-10)18 / ARCHIVO CENTELLES_9699
(C103-10)24 / ARCHIVO CENTELLES_9703
(C103-11)11 / ARCHIVO CENTELLES_9722
(C103-11)16 / ARCHIVO CENTELLES_9731
(C103-11)18 / ARCHIVO CENTELLES_9574
(C103-12)03 / ARCHIVO CENTELLES_9752
(C103-12)04 / ARCHIVO CENTELLES_9753
(C103-12)05 / ARCHIVO CENTELLES_9754
(C103-12)07 / ARCHIVO CENTELLES_9740
(C103-12)17 / ARCHIVO CENTELLES_9748
(C103-12)19 / ARCHIVO CENTELLES_9763
(C103-12)20 / ARCHIVO CENTELLES_9762
(C103-12)24 / ARCHIVO CENTELLES_9750
(C103-13)02 / ARCHIVO CENTELLES_9769
(C103-13)09 / ARCHIVO CENTELLES_9780

(C103-13)12/ ARCHIVO CENTELLES_9775
(C103-13)16/ ARCHIVO CENTELLES_9784
(C103-13)20 / ARCHIVO CENTELLES_9787
(C103-14)01 / ARCHIVO CENTELLES_9809
(C103-14)04 / ARCHIVO CENTELLES_9800
(C103-2)04 / ARCHIVO CENTELLES_9392
(C103-2)06/ ARCHIVO CENTELLES_9405
(C103-2)07 / ARCHIVO CENTELLES_9396
(C103-2)12 / ARCHIVO CENTELLES_9406
(C103-2)14/ ARCHIVO CENTELLES_9400
(C103-2)19 / ARCHIVO CENTELLES_9412
(C103-2)21/ ARCHIVO CENTELLES_9420
(C103-2)22 / ARCHIVO CENTELLES_9419
(C103-2)24 / ARCHIVO CENTELLES_9416
(C103-3)06 / ARCHIVO CENTELLES_9439
(C103-3)17 / ARCHIVO CENTELLES_9459
(C103-3)21 / ARCHIVO CENTELLES_9453
(C103-3)22 / ARCHIVO CENTELLES_9454
(C103-3)24 ARCHIVO CENTELLES_9466
(C103-3)27 / ARCHIVO CENTELLES_9447
(C103-4)03 / ARCHIVO CENTELLES_9507
(C103-4)05 / ARCHIVO CENTELLES_9475
(C103-4)11 / ARCHIVO CENTELLES_9484
(C103-4)20 / ARCHIVO CENTELLES_9505
(C103-5)08/ ARCHIVO CENTELLES_9535
(C103-6)06/ ARCHIVO CENTELLES_9555
(C103-6)18 / ARCHIVO CENTELLES_9562
(C103-6)29/ ARCHIVO CENTELLES_9540
(C103-7)06 / ARCHIVO CENTELLES_9613
(C103-7)09 / ARCHIVO CENTELLES_9583
(C103-7)12 / ARCHIVO CENTELLES_9580
(C103-7)14 / ARCHIVO CENTELLES_9591
(C103-7)19/ ARCHIVO CENTELLES_9575
(C103-7)20 / ARCHIVO CENTELLES_9576
(C103-7)21 / ARCHIVO CENTELLES_9577
(C103-7)21 / REPETIDA
(C103-7)37 / ARCHIVO CENTELLES_9617
(C103-8)03/ ARCHIVO CENTELLES_9632
(C103-8)06/ ARCHIVO CENTELLES_9619
(C103-8)25/ ARCHIVO CENTELLES_9652
(C103-8)26 / ARCHIVO CENTELLES_9649
(C103-9)03/ ARCHIVO CENTELLES_9588
(C103-9)06 / ARCHIVO CENTELLES_9589
(C103-9)17/ ARCHIVO CENTELLES_9672
(C103-9)18 / ARCHIVO CENTELLES_9672_1
(C103-9)19 / ARCHIVO CENTELLES_9673
(C29)15 / ARCHIVO CENTELLES_3559
(C29)16 / ARCHIVO CENTELLES_3560
(C29)17/ ARCHIVO CENTELLES_6561
(C29)21 / ARCHIVO CENTELLES_3564
(C29)26 / ARCHIVO CENTELLES_3546
(C29)28 / ARCHIVO CENTELLES_3544
(C29)32 / ARCHIVO CENTELLES_3567
(C29)34 / ARCHIVO CENTELLES_3551
(C29)37/ ARCHIVO CENTELLES_3540
(C29)39 / ARCHIVO CENTELLES_3543
(C29)40 / ARCHIVO CENTELLES_3573
(C29)41 / ARCHIVO CENTELLES_3572
(C29)44 / ARCHIVO CENTELLES_3575
C103-14)02 / ARCHIVO CENTELLES_9807
C29)35/ ARCHIVO CENTELLES_3552

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ (p.1)

1.- DEFINICIÓ DE L'OBJECTE D'ESTUDI (p.5)

2.- MARC TEÒRIC I METODOLOGIA EMPRADA (p.7)

2.1 Les fonts bàsiques d'aquesta recerca (p.14)

2.1.1 El diari d'Agustí Centelles

2.1.2 L'*arxiu Centelles*: definició (p.20)

2.1.2.1 L'espoliació franquista (p.23)

2.1.2.2 El contingut: format i classificació (p.27)

2.1.2.3 L'ombra del dubte en l'autoria (p.44)

2.1.3 Monografies sobre Agustí Centelles (p.49)

3.- CONTEXT GENERAL (p.51)

3.1 L'Exili Republicà de 1939

3.1.1 Legislació francesa sobre estrangers (p.55)

3.1.2 El sistema concentracionari francès (p.59)

3.1.3 El destí dels republicans: repatriació, emigració o permanència (p.66)

3.2- El fotoperiodisme a l'Europa d'entreguerres (p.79)

3.2.1 El naixement del fotoperiodisme modern (p.86)

3.2.2 La Guerra Civil espanyola: *el naixement d'una nova forma de comunicació visual* (p.95)

3.2.3- Les fotografies de l'Exili de 1939 (p.103)

4.- AGUSTÍ CENTELLES I OSSÓ: UN FOTOPERIODISTA A L'EXILI (p.107)

4.1 Camí de la frontera francesa (p.117)

4.2 Sobreviure a la sorra (p.122)

4.2.1 El pas pel camp d'Argelers (p.124)

4.3 Bram: *el camp model* (p.130)

4.3.1 Un observador agut a Bram (p.138)

A) El clima de Bram (p.142)

B) L'estat físic (p.144)

b.1) La salut (p.144)

b.2) El menjar (p.147)

b.3) La higiene (p.152)

b.4) Dormir sobre la palla (p.155)

b.5) Les tasques en el camp (p.155)

C) Estat anímic entre filferades (p.156)

c.1) L'enyorament (p.157)

c.2) Trasllat sorpresa fallit (p.159)

c.3) La impossibilitat de tornar a Espanya (p.159)

c.4) Mèxic: la gran expectativa frustrada (p.163)

c.5) La supervivència cultural (p.171)

c.6) El valor de la informació exterior (p.173)

c.7) El tracte francès (p.179)

- c.8) La celebració del 14 de juliol de 1939 (p.180)
- D) El llegat fotogràfic d'Agustí Centelles a Bram (p.190)
 - 1) Característiques tècniques (p.191)
 - 2) Activitat fotogràfica al camp de concentració de Bram (p.192)
 - a) l'arxiu personal (p.193)
 - b) la botiga fotogràfica (p.194)
 - c) les fotografies per il·lustrar el quadern (p.197)
 - d) les fotografies dels amics (p.203)

4.4 Llibertat a Carcassona (p.206)

4.5 La tornada a casa (p.217)

5.- FOTOASSAIG (p.225)

6.- ANÀLISI DEL CORPUS FOTOGRÀFIC (p.226)
6.1 Algunes consideracions interpretatives (p.235)

7.- CONCLUSIONS (p.238)

8.- FONTS (p.243)

INTRODUCCIÓ

Aquest treball de recerca neix amb la intenció de fer una aproximació a la vida del fotoperiodista català Agustí Centelles i Ossó (Grao de València 1909- Barcelona, 1985) durant la seva etapa d'exili a França.

Centelles, com milers de republicans d'arreu de l'estat espanyol, va creuar la frontera a principis de 1939, va estar internat a les platges d'Argelers, posteriorment fou traslladat al camp de concentració de Bram on va viure durant uns mesos i, finalment, va obtenir la llibertat per anar a treballar a Carcassona en un estudi fotogràfic, ciutat on visqué fins el 1944 quan travessà els Pirineus a peu per tornar clandestinament a Catalunya.

Actualment comptem en el camp de les ciències socials amb molts treballs sobre l'Èxode Republicà tant pel que fa a monografies de caire general, investigacions sobre aspectes concrets (organitzacions polítiques, institucions culturals a l'exili o premsa, entre altres) com amb testimonis individuals en forma d'egodocuments (memòries, biografies, recopilacions epistolars, etc.). L'Exili Republicà és encara avui un camp de recerca viu, amb molts aspectes desconeguts, que fa que sigui d'interès tant pels historiadors com per sociòlegs o comunicòlegs.

He triat Agustí Centelles com a tema de recerca per l'excepcionalitat que suposa el seu llegat en aquest camp. Aquest fotoperiodista català va viure el moment més àlgid de la seva carrera durant la guerra civil. Algunes de les seves fotografies van donar la volta al món, especialment *Guàrdies d'Assalt al carrer Diputació*, imatge presa el 19 de juliol a Barcelona on es veuen uns guàrdies d'assalt parapetats darrera uns cavalls morts. Tot i que la seva obra en conjunt encara no ha estat estudiada en profunditat, Centelles ha passat a la història sobretot per les seves fotografies de guerra i reraguarda.

En aquest treball, però, em fixaré en les imatges que corresponen al període de la seva experiència com a exiliat perquè la majoria d'elles són inèdites. Per això l'objectiu principal d'aquesta recerca és donar-les a conèixer. Agustí Centelles va deixar en el seu arxiu centenars de fotografies de la vida quotidiana dels refugiats al camp de Bram. Aquest serà el material a analitzar. És impossible separar el periple personal d'aquest fotògraf de la

seva obra. Per això, gràcies a diferents materials autobiogràfics i entrevistes es dedicarà una part de la recerca a explicar quines van ser les vivències personals d'Agustí Centelles durant el seu exili.

He estructurat aquest treball en diferents parts. Primer es definirà l'objecte d'estudi, el marc teòric i la metodologia emprada per dur-lo a terme. Posteriorment hi haurà una part de context polític del període a tractar. M'he fixat més en aquells aspectes que tenen una relació directa amb la vida d'Agustí Centelles. Seguidament es dedicarà una part a tractar el context fotoperiodístic dels anys 30, moment en què Centelles es consolida com a professional. La tercera és una aproximació biogràfica al fotògraf, fixant-me sobretot des que surt de Barcelona el gener de 1939 fins que torna a la primavera de 1944 i aturant-me especialment quan estava internat a Bram. La part final està dedicada al llegat fotogràfic d'exili d'Agustí Centelles.

Ja fa uns quants anys que vaig començar a mirar fotografies d'Agustí Centelles fins que em vaig decidir a convertir-lo en el tema de recerca del meu tercer cicle. No hauria estat possible arribar fins aquí sense l'amabilitat de Sergi Centelles Martí, que un dia em va obrir les portes de casa seva quan li vaig demanar poder accedir a l'arxiu del seu pare. Gràcies Sergi, gràcies Rosalia i també Agustí per la vostra confiança.

També he d'agrair la col·laboració de Carme Capilla, Carmen Martín, Eduard Pons i Prades, Lluís Martí Bielsa i Miguel Núñez que m'han explicat les seves vivències privades en temps difícils. M'han demostrat què és la història viva i gràcies a ells he recuperat el sentit de moltes paraules. Em sento en deute amb ells i amb totes les persones republicanes que amb la seva dignitat i sacrifici personal a tots nivells m'han ensenyat a respectar l'actual imperfecta democràcia que tenim.

No hauria emprés aquest camí de recerca sense el suport de Lluís Badia i Francesc Espinet que des del primer moment m'han recolzat i han cregut en aquest tema. Al Lluís li torno ara, en la mesura del possible, tots els diumenges que li vaig hipotecar ja fa uns quants anys mentre mirava

fotografies o llegia el diari d'Agustí Centelles. També li agraeixo l'etapa de fer classes junts, quan m'ha sabut temperar els nervis i m'ha aportat el seu coneixement en determinats conceptes teòrics i la seva experiència docent. Al Francesc sempre li agrairé que assumís la direcció del meu treball perquè si no jo no hauria iniciat aquesta recerca. Fou el pacte per començar el doctorat i s'ha mantingut, malgrat els meus intents de renúncia i el seu ritme vertiginós de treball.

Gràcies a tots dos i a totes aquelles persones que m'han ofert la seva col·laboració desinteressada, el seu suport al llarg d'aquest temps d'investigació i el seu coneixement, sobretot el del professor Josep Maria Catalá, qui m'ha regalat generosament la seva saviesa, les eines per aproximar-me a una imatge i el seu temps. Ha estat bàsic el seu suport per poder enfrontar-me a la part final d'aquest treball.

Tot i que la meva formació acadèmica en la llicenciatura fou a la facultat de Ciències de la Comunicació de la UAB vaig decidir emprendre el doctorat creuant el campus, al Departament d'Història Contemporània. He tingut la sort de gaudir d'uns bons mestres, Anna Sallés, Borja de Riquer i Ferran Gallego, que m'han esperonat amb il·lusió en la meva formació en el camp de la història.

També he d'agrair el suport dels meus companys del Departament de Periodisme i de l'Incom: Maria Corominas, ordre i mètode; Mercè Díez que sempre m'ha tranquil·litzat amb els seus consells; Maribel Fernández i Ximo Blasco per fer inolvidables i divertits els dies de treball a l'agost; Marta Civil en aquest moment d'especial felicitat que viu compartida amb el Kim i l'Ada; Ramon Garcia, ideal per a solucionar problemes informàtics; Frederic Tort, per la ironia i l'ajuda en qualsevol dubte de disseny; Jordi Berrio per les tertúlies de despatx i el seu pensament de filòsof modern; Mavi Dolz, per tants anys de suport i per la revisió d'aquest treball i, especialment, el meu amic Josep Àngel Guimerà i la seva companya Susanna Fruto, amb qui encara ens queden molts dinars i sopars, molt suport i molts riures.

No puc deixar de mencionar als que sempre hi són, els imprescindibles, que saben que aquest treball també és seu: Nies Jaume i Albert Balasch, tots els dies gràcies; Helena Morén, que ens vam trobar un dia de fa tants anys a la

facultat, quina sort; Maria Zaragoza, la *rapàs* i la més valenta de tots; Mireia Sevillano i Toni Puntí, per l'alegria de viure; Mariana Miracle, que mentre busca el seu camí ens fa fàcil el dels qui l'envoltem; Marta Pérez, la meva mestra en el camp professional; Xavi Lloret, imprescindible els estius de Tàrraga i Pablo Ley, amb qui vam fer realitat un somni.

Les meves feines fora de la facultat m'han permès tenir el plaer d'haver treballat amb Xesc Barceló, Pau Llacuna, Ramon Simó, Joan Anguera, Carme Cané, Magda Puyo, Miquel Arús, Gemma Rodríguez, Gemma Moncho, Marta Clari, Juanjo Arranz i Mireia Sala que han facilitat el fet de llevar-se pel matí i m'han permès compaginar la feina amb la formació acadèmica.

Del Delta, sempre a prop des de temps immemorials: tota la meva colla d'Amposta, que em cuiden tant els caps de setmana; Òscar, a qui sempre consideraré el meu germà menut i la seva companya Mireia; la meva cosina Àngels Ferré i la meva tia Júlia Idiarte i a la Ràpita els anys d'amistat incondicional d'Àngels Caparrós. També amb l'Ebre com a punt d'origen però amb el món com habitatge el meu millor amic, Oriol Salom, per tants anys de sana complicitat. En els darrers mesos he sabut gaudir al màxim de la feina en equip però sobretot de la generositat del diàleg de Didac Alcoba, a qui li he d'agrair tant temps i espai sense límits.

L'esperonament final durant aquest agost de redacció i revisió li dec a l'Hèctor i el seu "excel·lent" arròs amb pebre. Espero poder tornar a tastar-lo amb més tranquil·litat.

Finalment, han estat bàsics el suport i la comprensió dels meus pares i del meu germà, que han consentit que Agustí Centelles els passés al davant en moltes ocasions.

1.- DEFINICIÓ DE L'OBJECTE D'ESTUDI I JUSTIFICACIÓ DE LA RECERCA

El treball de recerca que presento és el pas inicial d'una investigació per dur a terme una tesi doctoral sobre la vida i l'obra del fotògraf català Agustí Centelles i Ossó (Grao de València 1909 - Barcelona 1985).

En aquesta ocasió he delimitat l'objecte d'estudi seguint un criteri cronològic. He triat el període que correspon al seu exili, des de 1939 fins a 1944, perquè suposa un moment excepcional en la vida i l'obra d'aquest fotògraf.

Aquesta és l'experiència vital que es desenvoluparà al llarg del treball. Agustí Centelles fou un dels milers de republicans que emprengué el camí de la frontera francesa davant la caiguda imminent de Barcelona el gener de 1939. Després d'estar detingut als camps de concentració d'Argelers i Bram, el setembre de 1939 aconseguí la llibertat per anar a treballar a Carcassona en un estudi de fotografia. Des del 1940 fins el 1944 va viure en aquesta petita ciutat on combinà la feina de fotògraf amb la lluita clandestina contra el nazisme. La primavera de 1944 tornà d'amagat a Barcelona i, davant la situació d'inseguretat i repressió, se'n va anar a viure i treballar amb uns familiars a Reus.

Com que l'objecte d'estudi és la figura d'un fotògraf no es pot deslligar la vivència personal del llegat fotogràfic corresponent a aquest període. Centelles era un dels fotoperiodistes més importants de la premsa dels anys 30, no només a Barcelona sinó a l'estat espanyol i a nivell internacional, sobretot durant la Guerra Civil. Cal doncs, descriure, analitzar i interpretar les *imatges de l'exili* que va realitzar.

Vaig veure les primeres fotografies d'Agustí Centelles quan era estudiant a la facultat de Ciències de la Comunicació de la UAB. A partir d'aquell moment vaig començar a demanar a diferents professors si hi havia bibliografia sobre aquest personatge i la seva obra. La meua sorpresa fou majúscula quan em vaig adonar que, més enllà d'algunes publicacions en forma de catàleg arran de diverses exposicions i articles i entrevistes de

premsa, no hi havia cap tipus d'estudi acadèmic monogràfic sobre la vida i el llegat d'aquest fotògraf. Davant aquesta mancança vaig començar a buscar material fins decidir que Agustí Centelles es convertiria en l'objecte d'estudi dels meus estudis de tercer cicle. Aquesta recerca, doncs, representa l'inici de la investigació sobre un dels fotògrafs més importants del segle XX, per tant queda justificada en tant que suposa una aportació de coneixement sobre un tema que fins ara no ha estat estudiat des de cap de les disciplines de les ciències socials.

També afegeix un nou punt de vista en un camp d'estudi com és l'exili republicà de 1939, perquè Agustí Centelles ha deixat un important llegat fotogràfic sobre la vida quotidiana en el camp de concentració de Bram, considerat *camp model* per les autoritats franceses. L'excepcionalitat d'aquestes imatges és que qui les va fer era, a més d'un fotògraf professional, un refugiat detingut en el camp, que per tant vivia en la seva pròpia pell la situació, no hi anava un dia com a professional a fer un reportatge i després marxava com és el cas d'altres fotoperiodistes de l'època, per exemple Robert Capa.

Finalment, pel que fa a l'obra global d'Agustí Centelles totes les publicacions i referències més conegudes i difoses són les que tenen relació amb la seva etapa com a fotoperiodista durant la Guerra Civil espanyola. Així les *imatges de l'exili* són la majoria d'elles inèdites i, en termes generals, les que s'han publicat en obres de referència sobre aquest tema o s'han difós en exposicions, tampoc s'han convertit en icones de la memòria col·lectiva com altres que el mateix autor va fer durant la guerra.

2.- MARC TEÒRIC I METODOLOGIA EMPRADA

L'objecte d'estudi d'aquesta recerca i la meua pròpia formació acadèmica m'han obligat a fer un plantejament pluridisciplinar des del mateix moment en què vaig escollir la figura d'Agustí Centelles com a tema per al meu tercer cicle. També a distingir clarament dues aproximacions inseparables: d'una banda a l'individu i de l'altra a la seva obra.

Des del principi la meua intenció ha estat fer un estudi biogràfic d'aquesta persona i les seves experiències vitals en un moment molt concret de la seva vida, l'etapa d'exili. La limitació més gran amb què m'he topat és que no he conegut Agustí Centelles. Quedava totalment descartada la possibilitat de dur a terme una *història de vida*¹. Però el camp de la *literatura personal*² és molt ampli. He tingut el privilegi de comptar amb una font excepcional per conèixer Agustí Centelles gràcies a la confiança del seu fill Sergi: el diari que va escriure mentre estava intern al camp de Bram el 1939 i que descriuré més endavant. La manera com s'ha utilitzat es detallarà a cada apartat del treball ja que varia, per exemple en el moment del pas de la frontera o de l'estada al camp de Bram. Aquesta font primària ha estat la base per apropar-me a la seva experiència personal de manera íntima. He comptat també amb una gravació sonora del 1979 on parla de la seva vida com a fotoperiodista i la seva manera d'entendre la fotografia i d'unes llibretes on hi ha diversos apunts per a conferències. Aquesta era la pròpia veu del protagonista. A més he entrevistat diverses persones que el van conèixer durant el seu exili mentre vivia a Carcassona i també hi estaven refugiats, Carme Capilla de Garcia (Barcelona, 1918) i Eduard Pons i Prades (Barcelona, 1920). He entrevistat també Carmen Torres de Martín (Algeciras, 1922), ja que el seu marit, Tomás Martín Pascual, fou un dels amics de Centelles durant l'estada a Carcassona. He contactat també amb André

¹ Vegeu per exemple: Brunet, Ignasi, Inma Pastor i Angel Belunzegui (2002): *Tècniques d'investigació social: fonaments epistemològics i metodològics*. Barcelona. Ed. Pòrtic. Biblioteca Universitària (Pòrtic) /43. Taylor, S.J. i R. Bogdan (1994): *Introducción a los métodos cualitativos de investigación. La búsqueda de significados*. Barcelona. Ed. Paidós

² Espinet i Burunat, Francesc (1994): *Teoria dels egodocuments. La literatura del jo i la història*. Barcelona. Llibres de l'Índex. Quaderns de comunicació / 3

Dejeihl (Carcassona, 1943) l'avi del qual va allotjar-lo a casa seva i posteriorment li va guardar l'arxiu durant dècades quan el fotògraf tornà a Barcelona. Finalment he entrevistat Miguel Núñez (Madrid, 1920) per la relació que va tenir amb Agustí Centelles durant la dècada dels 70. Amb la visita a l'Archive Departamental de l'Aude (Carcassona) he tingut accés a documentació d'Agustí Centelles mentre era refugiat. La resta de documentació personal me l'ha facilitada la família Centelles i l'Archivo General de la Guerra Civil (Salamanca).

Aquesta experiència personal s'havia d'emmarcar en un context històrico-polític general. Per això he dedicat una part del treball a esbossar l'Exili Republicà de 1939 a través de la consulta de monografies generals d'autors de referència, tant de la historiografia espanyola com de la francesa. Per començar era bàsic conèixer l'obra col·lectiva dirigida per José Luís Abellán, el treball de Javier Rubio i l'actual aportació de Denis Peschanski. També autores com Geneviève Dreyfus-Armand o Marie Claude Rafenau-Boj.

A l'hora de parlar del sistema concentracionari francès he destacat els espais on Agustí Centelles va ser internat. Pel que fa a associacions relacionades amb l'ajuda als refugiats he detallat el Servicio de Evacuación de Republicanos Españoles (SERE) perquè és amb qui el fotògraf va tenir més contactes davant la seva possible anada a Mèxic. M'han resultat molt útils, en relació al camp de Bram, un text d'Eric Lagarde i el testimoni d'Antonio Soriano. El fet de visitar Carcassona m'ha permès conèixer la producció que, a nivell d'historiografia local, s'estava fent sobre l'Exili en el departament de l'Aude. En els darrers dos anys s'han fet un parell d'exposicions sobre l'acollida dels refugiats espanyols en diferents camps de concentració de la zona i un congrés amb historiadors espanyols i francesos, que han donat lloc a diferents publicacions per part de l'Arxiu Departamental de l'Aude, dirigit actualment per Sylvie Caucanas, autora que també ha fet diferents recerques sobre l'èxode republicà de 1939. També he llegit algunes obres autobiogràfiques, com per exemple *Els vençuts* de Xavier Benguerel, *Viure i veure* d'Avel·lí Artís Gener o *Diari d'Emili Cantal (1939-1940)* estudi, edició i notes de Dolors Grau, publicat recentment per l'Ajuntament de Llagostera. Però volia conèixer de primera mà l'experiència vital d'alguna persona. Per

això vaig anar a l'Associació Catalana d'Expresos Polítics i vaig poder entrevistar Lluís Martí Bielsa (Barcelona, 1922) qui també fou internat al camp d'Argelers i posteriorment al d'Agde.

Com que Agustí Centelles va ser fotògraf calia bastir un context des d'una perspectiva de la història de la comunicació de massa. En el cas de l'estat espanyol he tingut en compte les aportacions de l'obra col·lectiva dirigida per Jesús Timoteo Álvarez *Historia de los medios de comunicación en España. Periodismo, imagen y publicidad (1900-1990)*, on participen autors com Joan Manuel Tresseras, que han treballat específicament els inicis de la societat de massa a Catalunya. Al llarg del treball detallo algunes obres de referència d'aquest autor i també les aportacions conjuntes amb Francesc Espinet sobre el mateix període. També he consultat la tesi doctoral d' Enric Marín i Otto, professor del Departament de Periodisme de la UAB, ja que parla d'Agustí Centelles, igual que Josep Maria Casasús, qui dedica un capítol de *Periodisme català que ha fet història* a la fotografia dels guàrdies d'assalt al carrer Diputació.

La Guerra Civil espanyola va suposar la culminació professional d'Agustí Centelles. M'he centrat a l'hora d'explicar aquest esdeveniment en el punt de vista de la comunicació de massa en relació a la fotografia. És imprescindible la definició de Furio Colombo de la Guerra Civil espanyola com es esdeveniment que suposa el *naixement d'una nova forma de comunicació visual*. M'ha resultat especialment interessant un text de Josep Lluís Gómez Mompert també sobre la fotografia produïda durant el conflicte, entre altres obres que es detallaran en el capítol corresponent. Menció a banda em mereix *Davant el dolor dels altres*, una reflexió de Susan Sontag sobre què fem els espectadors davant imatges de guerra o violència. L'autora fa un recorregut que arrenca a la Guerra Civil espanyola i arriba als atemptats de les Torres Bessones de Nova York el setembre de 2001. En parlar del conflicte bèl·lic de 1936-1939 també he donat especial importància a la propaganda, tenint en compte l'aportació que des d'una perspectiva històrica en fa Alejandro Pizarroso Quintero.

Des del punt de vista de la comunicació social mediada m'ha influenciat l'aportació de la Teoria Crítica³, tot i que aquesta recerca no està feta des de la filosofia especulativa, perquè he entès els mitjans de comunicació de massa de l'època com poderosos instruments propagandístics⁴ lligats absolutament a la convulsa situació política de l'Europa d'entreguerres. Pel que fa als receptors dels missatges que es difonien a través dels mitjans de comunicació els he considerat com a *massa*⁵, en tant que grup desorganitzat, amorf i alienat tal i com detallo en l'apartat corresponent. Des d'aquesta escola són bàsiques en la història de la fotografia les aportacions de Walter Benjamin en referència a la reproductibilitat de l'obra d'art⁶ i la relació entre fotografia i història.

També he consultat diverses publicacions d'història general de la fotografia ja considerades clàssiques. Algunes tenen un punt de vista més sociològic com la de Gisèle Freund, altres m'han aportat la part més tècnica com Marie-Loup Sougez. M'ha interessat especialment l'aportació més recent de Jorge Pedro Sousa. En el cas de la història de la fotografia s'ha produït el fet que segons la procedència de l'autor es privilegiava més el fenomen del seu país i alguns fotògrafs concrets, com la de Beaumont Newhall. Sovint tot ha quedat reduït a dues escoles: la francesa i l'anglosaxona, on alguns autors encara discuteixen sobre qui va descobrir abans l'invent. Cal afegir els eters debats que envolten aquest enginy des que es va inventar: si és art o no, o si es fa una història d'imatges o d'autors, entre altres. No són objecte d'aquest treball de recerca però he tingut en compte moltes d'aquestes consideracions, que estan plantejades a l'obra *Fotografia. Crisis de historia*⁷ en la qual diferents estudiosos com Joan Fontcuberta posen en qüestió els models dominants que s'han consolidat en les obres d'història general de la fotografia i on reclamen la llibertat i la innovació per aproximar-se a aquest objecte d'estudi. Per a aquest treball he procurat tenir en compte a l'hora de

³ Vegeu per exemple: Saperas, Enric (1992): *Introducció a les Teories de la Comunicació*. Barcelona. Ed. Pòrtic i Wolf, Mauro (1987): *La investigación de la comunicación de masas. Crítica y perspectiva*. Barcelona. Paidós. Col. Instrumentos Paidós / 2.

⁴ Pizarroso Quintero, Alejandro (1993): *Historia de la Propaganda*. Madrid. Ediciones de la Universidad Complutense S. A.

⁵ Bell, Daniel (et. al.)(1992): *Industria cultural y sociedad de masas*. Caracas. Ed. Monte Ávila

⁶ Benjamin, Walter (2004) *Sobre la fotografía* Valencia. Ed. Pre-textos.

⁷ Fontcuberta, Joan (ed.)(2003): *Fotografía. Crisis de historia*. Barcelona. Ed. Actar

fer el context fotogràfic alguns elements: en primer lloc restringir la situació a Europa i fixar-me sobretot en el naixement del fotoperiodisme modern a la República de Weimar. Considerar els avenços tècnics i l'impacte social de la fotografia en la comunicació de massa. He mencionat diferents fotògrafs dels ja clàssics en qualsevol estudi de la matèria sense intentar caure en el catàleg de noms. Finalment he destacat el fenomen de la guerra i la seva relació estreta, en les arts en general i amb el fotoperiodisme des del seu naixement, com apunta José Pedro Sousa. Com ja he mencionat més amunt era bàsic parlar del què va suposar la guerra civil espanyola en el camp del fotoperiodisme. Per tancar el capítol m'he referit a l'Exili Republicà del 1939 des de la fotografia, sobretot gràcies a la recent aportació de Michael Lefebvre i Rémi Skoutelsky amb *Brigadas Internacionales. Imágenes recuperadas*.

A més de l'aproximació a l'individu, m'interessava descriure i analitzar la seva obra fotogràfica. Primer m'he aproximat a la fotografia d'Agustí Centelles en la seva etapa de professional del fotoperiodisme (1927-1939). D'entrada he consultat diversos arxius⁸ per observar premsa de l'època on apareixien fotografies signades per Agustí Centelles. He consultat les següents publicacions: *El Día Gráfico*, *L'Opinió*, *La Batalla*, *La Humanitat*, *La Noche*, *La Rambla*, *La Publicitat*, *La Veu de Catalunya*, *Solidaridad Obrera*, *Última Hora*, *Treball* i *Visions de Guerra i Reraguarda*. Menció a banda mereix *La Vanguardia Gráfica* perquè era el diari de més tirada als anys 30, que feia un ús important de la fotografia i del qual dispo de la col·lecció dels anys 1934-1939. Amb aquests volums a mà he pogut comprovar l'abundant producció d'Agustí Centelles com a fotoperiodista. Vistes les seves fotografies en el moment de la seva producció i difusió a través de la premsa he cregut convenient accedir a l'*Arxiu Centelles*. Aquest arxiu ha estat una de les fonts més importants per aquest treball i es descriurà posteriorment. Un cop comptabilitzat el material de l'arxiu he triat el corpus a analitzar, les fotografies fetes al camp de concentració de Bram. Cal deixar palès que en els fulls de contacte de l'*arxiu Centelles* referits al camp de Bram hi ha un total de 583 fotografies. Però el corpus amb què jo he treballat és de 493,

⁸ Citats a l'apartat *Fonts* d'aquest treball de recerca

que són les que els seus hereus han digitalitzat. En comparar els dos materials m'he adonat que la diferència entre ells és mínima ja que a l'hora de la digitalització, si dues imatges eren molt similars- especialment en el cas dels retrats de Centelles o d'algun dels seus amics- només se n'ha tingut en compte una. Tampoc no s'han digitalitzat aquelles que estaven desenfocades, molt fosques o que els negatius estaven en mal estat de conservació.

Totes les referències que Centelles fa al quadern sobre la seva tasca de fotògraf mentre viu al camp, com munten el laboratori dins la barraca, quines fotografies fa, etc. estan incloses en el capítol referent a la seva vida a Bram, perquè volia diferenciar clarament entre allò que deia l'autor i la meva aproximació personal al corpus.

La interpretació que jo he fet d'aquestes 493 imatges l'he plasmada al capítol 5 en forma de *fotoassaig*.⁹ *Me parece que un reportaje necesariamente significa el hecho de cubrir un evento que es noticia, o por lo menos, un "acontecimiento en vivo".(...). Un ensayo, al contrario, tiende a nacer en la mente del fotógrafo, quien intenta explorar alguna idea formulada previamente al acto fotográfico. Un ensayo puede ser algo "en vivo" pero se distingue del reportaje por el grado en que la expresión de las ideas del fotógrafo tiene preeminencia sobre la comunicación de la información de un acontecimiento.*

En aquest cas no es tracta del fotògraf sinó de l'observador, qui ha elaborat el conjunt d'imatge. M'he negat a incloure fotografies al llarg del treball i considerar-les simple il·lustració d'allò que s'estava explicant. No té cap sentit per a mi perquè no és la meua manera de pensar la fotografia. *Una fotografía constituye un tipo de imagen muy especial. Se trata de una imagen que reorganiza totalmente la relación entre imágenes y memoria. La fotografía materializa la historia, convierte la realidad en un objeto material, a la vez que, por el mismo proceso, rompe su continuidad. El tiempo se congela en el interior del marco; sigue existiendo pero adquiere características espaciales: se convierte en cíclico, en multidimensional.*¹⁰

⁹ Mraz, John (1999): *Nacho López y el fotoperiodismo mexicano en los años cincuenta*. México DF. Editorial Océano de México. Instituto Nacional de Antropología e Historia. Pp.19-20

¹⁰ Català, Josep Maria (1993): *La violación de la mirada. La imagen entre el ojo y el espejo*. Premio Fundesco de Ensayo. Madrid. Los libros de Fundesco. P.52

L'única veu que sí ha il·lustrat els seus comentaris amb imatges és la d'Agustí Centelles en el moment en què explica que les feia per acompanyar el seu diari.

El *fotoassaig* es doncs el diàleg que, des del meu context de recepció, he establert amb les imatges i amb el seu autor, a partir de tota la informació que he recopilat sobre ell i la meua pròpia visió /coneixement en general i de l'Exili Republicà de 1939 i de la fotografia en particular.

Les dues primeres obres que em van fer reflexionar sobre la fotografia van ser l'assaig sobre la reproducció de l'obra d'art de Walter Benjamin, ja citat, i *La chambre claire* del semiòtic Roland Barthes, textos que he revisitat novament en aquesta ocasió. A partir d'aquí vaig començar a cercar altres propostes com les de John Berger o Susan Sontag. Però l'aportació que em va obrir les portes de la imatge va ser la bibliografia que Josep Maria Català va publicar l'any 2001.¹¹ Començava un camí, en el qual encara em trobo a l'inici. Dos anys més tard, gràcies a l'assignatura Imatge i Coneixement: introducció històrica a la visualització del saber, vaig descobrir autors com Jacques Aumont, Erwin Panofsky, Vilem Flusser, E. Gombrich o Rudolf Arnheim, entre altres. Diferents aportacions des de la filosofia, la història de l'art o la semiòtica per poder entendre la imatge com a via de coneixement. Les lectures, detallades a l'apartat de fonts, han estat la base per concebre i confeccionar aquest *fotoassaig*.

Posteriorment he plantejat l'anàlisi de les fotografies fetes el 1939 al camp de concentració de Bram a partir de la classificació que explicaré en el capítol corresponent. He emprat un manual de documentació sobre la matèria¹² però no és aquest l'objecte d'aquesta recerca, per tant només m'he fixat en aquells aspectes que m'han resultat rellevants i apartant-me de la rígida proposta d'aquesta obra donada la seva naturalesa i objectius, que no tenen a veure amb la meua aproximació. Sí que m'he basat en major mesura

¹¹ Català, Josep Maria (2001): "Elenco bibliográfico". Anàlisi. Quaderns de comunicació i cultura. Núm 27 Imatge i Coneixement. Bellaterra. Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions

¹² Valle del, Félix(ed.)(1999): *Manual de documentación fotográfica*. Madrid. Editorial Síntesis.

en l'aportació de Laurent Gervereau¹³ textos que ja havia treballat anteriorment per fer una anàlisi d'una sola imatge d'Agustí Centelles, *Guàrdia d'assalt al carrer Diputació*, durant el tercer cicle. També amb la més bàsica, però molt útil, de Jen Pierre Dautun.¹⁴

2.1 Les fonts bàsiques d'aquesta recerca

Les dues fonts primàries més importants d'aquesta recerca han estat el diari que Agustí Centelles va escriure mentre estava intern al camp de concentració de Bram el 1939 i el seu arxiu fotogràfic.

2.1.1 El diari d'Agustí Centelles

Aquest manuscrit inèdit en possessió dels hereus d'Agustí Centelles - Sergi Centelles Martí (Barcelona, 1937) i Octavi Centelles Martí (Barcelona, 1947)- està format per dos quaderns de mida quartilla. Per dur a terme aquesta investigació n'he fet la transcripció literal, és a dir, sense cap tipus d'edició ni correcció ortogràfica, ni gramàtica, ni estilística. El resultat final és un document en format word¹⁵ que ocupa 129 pàgines. Agustí Centelles feia una lletra petita i a més aprofitava al màxim el paper (suposo que per la situació en què es trobava) aspectes que en determinats passatges han resultat molt dificultosos.

Aquest *egodocument* té un destinatari concret, tal i com assenyala el seu autor a la primera pàgina: *Al meu fill Sergi i als que posteriorment puguin venir* és la primera frase que es pot llegir a sota de l'encapçalament: *Bram (Aude) a 20 d'abril de 1939 França*. Aquest primer full és una mena de declaració d'intencions de l'autor. M'explico. Centelles assenyala que això és una *descripció del que és i ha estat la meua vida en uns moments tràgics*. Declara que no té *ànims* per tornar i s'interroga sobre quin serà el seu destí: Mèxic, Xile, Colòmbia. També deixa ben clar que escriurà en català, tot i que no ho fa habitualment. Fins i tot demana perdó per les errades que es pugui trobar el seu fill en llegir tot i que aclareix seguidament *prefereixo que la*

¹³ Gervereau, Laurent (2000): *Voir, comprendre, analyser les images*. París. La Découverte. També del mateix autor (2001): *Les images qui mentent. Histoire du visuel au XX siècle*. París. Ed. Seuil.

¹⁴ Dautun, Jean Pierre (1995): *10 modèles d'analyse d'image*. París. Ed. Marabout

¹⁵ Característiques: tipus de lletra trebuchet; cos 12; interlineat 1,5

lectura d'aixó sia en català per que d'aquesta forma t'arribi més a l'ànima. A més li aconsella: tingues l'orgull i la satisfacció de dir-te català.

Tenint com a marc la *teoria dels egodocuments* esboçada per Francesc Espinet calia determinar el subgènere d'aquest manuscrit. En primer lloc en el cas d'immèdiatesa entre succeït i escrit, es parlarà del subgènere diari-dietari; en cas d'allunyament, de memòries-autobiografies. No obstant això, aquests subgèneres s'interpenetren, de manera que és corrent trobar fragments de dietaris en les autobiografies (o rastres de la utilització de dietaris per a la confecció de memòries) i, inversament, en els dietaris és normal introduir referències a temps llunyans (fins i tot breus relats de la totalitat d'un període llunyà de la vida de l'autor).¹⁶ En el cas que tractem podem dividir el manuscrit, només amb una primera lectura, en dues parts molt clares:

a) des de la pàgina 1 fins a la pàgina 15. L'autor li explica al seu fill quina ha esta la seva vida fins aquell moment. És per tant matèria del subgènere memòries-autobiografies.

*La doctrina acadèmica al respecte també està d'acord a assignar a les memòries, especialment, la missió de relatar fets o esdeveniments viscuts per l'autor com a protagonista o com a espectador (sobretot els que fan referència a la seva vida pública i els relacionats amb la vida col·lectiva de la comunitat de la qual forma part), mentre reserva la denominació d'autobiografia per referir-se a la narració de la vida personal (sovint, la vida privada, íntima i, fins i tot, interior) de l'autor).*¹⁷

En aquest cas estariem davant d'un híbrid entre els dos subgèneres ja que en determinats passatges Centelles parla, per exemple, de com era la professió de fotoperiodista a la Barcelona dels anys 30 i en altres es refereix a qüestions privades de la seva família.

L'autor comença explicant que va nèixer el 21 de maig de 1909 al Grao de València i immediatament parla dels seus pares. Al marge de la llibreta i en majúscules escriu els dos noms, Agustí Centelles Martínez i Dolors Ossó Porquerisses i en fa un petit perfil, del pare 16 línies i de la mare 7. Agustí Centelles explica que pot dir poques coses de la seva mare biològica perquè

¹⁶ Espinet i Burunat, Francesc (1994): op. cit. P. 29

¹⁷ Espinet i Burunat, Francesc (1994): op. cit. P. 43

va morir quan ell tenia poc més d'un any. El seu pare es va tornar a casar i l'autor fa un perfil de Magdalena López Martínez (26 línies) qui havia estat realment la seva mare i que havia mort el 14 de gener del 39, pocs dies abans que ell abandonés Barcelona camí de l'exili. Tot són paraules d'agraïment, estimació i homenatge, fins el punt que s'emociona i escriu: *La gola es nuga mentres faig aquestes línies i tinc de deixar d'escriure per fer-ho una altra estona.*

Després d'aquests perfils descriu que va començar a treballar als 11 anys com a noi dels encàrrecs a la Sociedad Española de Construcciones Eléctricas i Cooperativa de Fluido Eléctrico. Els seus estudis havien estat els mínims ja que de petit Centelles era un nen molt malaltís. Al cap de quatre anys plega d'aquesta feina i ja es decideix per la fotografia, tot i que en realitat volia ser operador de cinema. En aquest punt Centelles li explica al seu fill quan es fascina per la fotografia, amb quines càmeres i en quins formats ha après l'ofici, per a qui treballa (Francesc de Baños, Josep Badosa, Josep Gaspar, Josep Maria Sagarra i Pau Lluís Torrents), qui són els fotoperiodistes de l'època a Barcelona, quina és la seva concepció del reportatge fotogràfic, a quins mitjans publica, de quins temes fa fotografies, quines quantitats de diners cobra o com i per què comença a treballar pel seu compte.

A la pàgina 8 fa un tall en la narració professional perquè apareix Eugènia Martí, la seva dona. Centelles la va conèixer quan treballava per a Sagarra i Torrents ja que la portera de l'edifici on hi havia l'estudi, a Via Laietana 54, era la mare de la noia. Dedicava dues pàgines a parlar d'ella, a explicar al fill quina és la concepció de l'amor que tenen ells com a parella, a com es van conèixer i quan es van casar.

Tot i que en un escrit d'aquest tipus l'autor molt sovint parla amb ell mateix, de vegades també es dirigeix al seu interlocutor. En el cas que ens ocupa hi ha més d'una interpel·lació directa, per exemple: *Fill meu, jo espero que tu sàpigues el que és estimar una dona, però jo vull ferte sapiguer ací lo molt que jo he estimat a aquella noia, l'estimo i la seguiré estimant. Ella no es altra que la teva mare.*

Immediatament canvia de tema per parlar de la seva feina de corresponsal al front durant la guerra, de quins han estat els organismes oficials on ha col·laborat, quin era el sou i algunes de les tasques que desenvolupava. També parla del seu amic Salvador Pujol, fotògraf i ajudant seu al Comisariat de Guerra, amb qui marxaren junts a l'exili i restaren detinguts a Argelers i Bram.

Tanca la part d'autobiografia amb el següent paràgraf: *Per el meu arxiu fotogràfic, tindrás ocasió de veure el desenvolupament de la guerra, bombardejos, escenes del 19 de juliol a Barcelona que vaig esser l'únic fotògraf que va estar tot el dia voltant per ella i que va permetre obtindre escenes força interessants per la historia del proletariat... i hara començo a abocar ací el producte dels apunts de una "agenda" que dels dies abans de sortir i deixarvos a tu, a la teva mare, el meu pare, la teva avia Carme i la teva tieta Florinda. El teu tiet Antonet corria traslladant la D.C.A. a un altre lloc.*

b) des de la línia 21 de la pàgina 15 fins a la pàgina 129.

Aquesta part correspon al *subgènere diari-dietari* per al qual les definicions usuals estableixen també una certa dicotomia entre l'àmbit del privat ("diari", sobretot "diari íntim") i el del públic ("dietari", escrit preferentment per un funcionari¹⁸).

En el manuscrit del qual parlem estem davant d'un *diari íntim*. Però Espinet fa un altre matís a tenir en compte. *En tot cas existeixen egodocuments en els quals l'autor va escrivint, dia rere dia, allò que li succeeix i que succeeix al seu voltant, alhora que en dóna la seva opinió, i exposa els seus pensaments, sentiments, dubtes, problemes: en direm "diaris" si es decanten cap a la personalització i l'anàlisi interior; en direm "dietaris" si el seu vessant és l'àmbit públic¹⁹.*

Un altre cop Agustí Centelles no es defineix per un subgènere concret.

En la part del manuscrit que té forma de *diari-dietari* fa referència a l'inici de l'escriptura del quadern.

[Dia 20 d'abril]: (...) *Avui començo a fer un resum de la meva vida adressat al meu fill. (Aquest mateix. Aquestos datos del diari els tenia*

¹⁸ Espinet i Burunat, Francesc (1994): op. cit. P. 46

¹⁹ Idem. P. 47

*anotats en una agenda i no faig mes que per mitja de les notes que tinc preses i recordant els fets, traspasar-los a aquest quadern)*²⁰

M'agradaria aclarir que no és la meva intenció fer un estudi exhaustiu d'aquest *egodocument*, perquè no és el propòsit de la recerca però sí una font bàsica per al seu desenvolupament. Així que només exemplificaré amb dos casos si estem davant un *diari* o un *dietari*. Podem parlar de *diari* en llegir part de l'anotació del dia 10 d'abril de 1939 (P.48) quan Centelles rep notícies de la seva família per primera vegada des que ha travessat la frontera: *Dia d'alegria extrema. ¡!!!! Per fi!!!!!! Avui he rebut carta d'Eugenia. Tots bons i be.* En canvi, podríem considerar *dietari* les pàgines 80 a 86, on Centelles copia al seu quadern una mena de diccionari, batejat com a "Diccionari barraquil del camp de concentració" que ha fet un intern anomenat Vilella²¹. Es tracta d'una sèrie de corrandes curtes, cadascuna de les quals es correspon amb una paraula relacionada amb la vida dels interns. Per exemple la primera que copia és *Alambrada: Alambrada que voltes el camp / ja t'estimem, ai caram! / ens tens com a presoners / i nosaltres com si res / Tant trempats ens veuràs / que ni de tu en fem cas.*

Com qualsevol manuscrit d'aquest tipus té un ordre de calendari. Cal destacar que quan acaba l'autobiografia a la pàgina 15 aclareix que "aboca" el que té escrit a una agenda, on ha anat apuntant el seu periple. Per tant a l'hora de posar-ho en net pot afegir reflexions o prescindir d'alguns temes que hagués anotat. En definitiva, polir-ne tant el contingut com l'estil. A més escriu en dos temps: el present, és a dir, què li està passant dia a dia a Bram i el passat, allò que explica de la seva vida anterior a l'arribada al camp. Hi ha un moment en què totes dues escriptures es troben. [Dia 6 de juny] : (...) *Escriu el diari i aconseguixo posar-me al corrent amb els meus apunts de la agenda amb relació al dia que estem. (...)*²²

L'inici d'aquesta part, que narra els dies previs i la sortida de Barcelona a més de l'estada al camp d'Argelers, són escrits quan ja està intern a Bram i ja hem vist que el manuscrit està datat a la primera pàgina a

²⁰ Centelles, Agustí: Quadern Autobiogràfic (Q.A.) P.15

²¹ No hi ha el nom d'aquesta persona al manuscrit. Centelles el referencia de la següent manera: *Vilella, bohemi cent per cent, dibuixant amb bastanta traça era el director escènic de la célebre Passió que es representava a Olesa de Montserrat.*

²² Centelles, Agustí:(Q.A.) P.64

20 d'abril de 1939. Així que barreja temps passat i present però a molt poca distància i partint de les notes que ja havia pres. Hi ha alguns moments en què no escriu diàriament però en general la narració es bastant contínua, excepte al final que explicaré més endavant.

He establert un ordre d'acord amb els esdeveniments més importants que li succeeixen.

Així la primera part del dietari ocupa des de la línia 21 de la pàgina 15 fins a la línia 4 de la pàgina 29 i correspon a la narració de l'itinerari que va seguir des del 12 de gener de 1939 fins al 7 de febrer de 1939, és a dir de la sortida de Barcelona a l'arribada en terres franceses. Els esdeveniments més destacables són la mort de la seva mare, els preparatius per sortir de Barcelona, l'itinerari que fan fins arribar a la frontera, el pas a França a través d'un túnel i l'arribada al camp d'Argelers. Aquestes situacions es detallaran en l'apartat corresponent d'aquest treball ja que el diari ha estat la font bàsica per explicar el camí de l'exili.

La segona part inclouria part de la línia 5 de la pàgina 29 fins la línia 5 de la pàgina 35. Es tracta de l'estada al camp de concentració d'Argelers, del dia 8 fins al 28 de febrer de 1939, narrada més endavant.

La tercera part és la més extensa ja que comença a línia 6 de la pàgina pàgina 35 i arriba a la línia 12 de la 120. Aquí Agustí Centelles explica minuciosament tant la seva estada al camp de concentració de Bram com la situació a què es veuen abocats els refugiats davant l'esclat de la II Guerra Mundial. Cronològicament comprèn des del dia 1 de març fins al dia 13 de setembre quan és cridat al comissariat del camp i pot sortir a treballar de fotògraf a un estudi de Carcassona. Ha estat l'element bàsic per tal de bastir la narració de la seva experiència sense caure en la simple transcripció o descripció seguint la cronologia del manuscrit. He optat per triar una sèrie d'indicadors temàtics, sense cap intenció de fer una anàlisi de contingut, que es van repetint. A partir d'ells he confeccionat la part corresponent d'aquest treball que és la més extensa perquè es correspon directament al moment de producció de les imatges.

La quarta part és la que suposa l'inici de la llibertat a Carcassona. Ocupa de la línia 14 de la pàgina 120 fins a la pàgina 127 i explica

detalladament la nova feina a Carcassona, amb qui es relaciona, on dorm i com intenta ajudar els seus amics a sortir del camp. Ha estat molt útil a l'hora de veure com eren els primers moments de la seva nova vida.

La darrera entrada del diari, (P.128-129), suposa un salt temporal molt gran. Comença amb una línia com a separació de tot el que ha escrit fins el moment i amb la següent inscripció: *“Un año después” (19 menys que en Dumas)*. Immediatament l'autor explica perquè no ha seguit amb aquest costum:

Encara no se per qué vaig deixar de continuar aquesta especie de diari. No ha sigut per manca de voluntat. Després d'una jornada intensa diàriament, gairebe totes les nits tenia una lletra o altra a escriure. Després d'haver-ho fet -quant no eren dues i tres- el tenir d'agafar aquest quadern, em feia mandra, ja que salvo algunes coses aïslades -que després han tingut repercussions- la meua vida ací es tan monotona com el dia que vaig arribar.

Ha plogut molt des llavors. Vull dir amb aixó que han passat moltes coses en un any. Desenganys nous, esperances frustades, neguits o sobre tot coses que mai un podia esperar han arribat. Mica a mica han anat sortint tots els bons amics de Bram. Uns en mes sort que d'altres.

Acaba la pàgina i el manuscrit explicant què se n'ha fet d'alguns dels seus amics.

Aquesta és a grans trets la naturalesa d'aquesta font primària emprada en aquesta recerca. Al llarg del treball apareixeran cites textuais del diari i notes al peu aclarint certes qüestions com ara noms de persones que no han pogut ser identificats. A tall de resum assenyalar que ha estat bàsic per a explicar l'itinerari de sortida de Barcelona, l'arribada a Argelers, la vida quotidiana a Bram i els primers temps en llibertat a Carcassona.

A les notes al peu del treball he abreviat *quadern autobiogràfic* amb la referència (Q.A.).

2.1.2 L'Arxiu Centelles: definició

Atesa l'escassa bibliografia, a l'hora de plantejar-me aquest treball vaig considerar necessari determinar exactament quin era el corpus que formava l'obra d'Agustí Centelles. Per això l'inici de la recerca el vaig dedicar

a comptabilitzar tot el material de l'*Arxiu Centelles*, tasca que no s'havia fet fins ara.²³

Entenem com a *Arxiu Centelles* aquell conjunt d'imatges fotogràfiques que l'autor va classificar en els darrers anys de la seva vida, a més d'algunes carpetes que posteriorment han trobat els seus hereus i han afegit a l'arxiu. Quan apareix una fotografia signada per Centelles, per exemple en alguna publicació, la procedència de la mateixa se cita amb la denominació *Arxiu Centelles*, tal com han establert els seus hereus.

Actualment l'*Arxiu Centelles* és privat. Els hereus són els seus fills Sergi i Octavi que van fer-se socis de Vegap (Visual Entidad Gestión Artistas Plásticos)²⁴ per tal de gestionar els drets d'autoria i poder establir sistemàticament quins són els usos de les fotografies del seu pare.

Tot i l'existència de Vegap molt sovint es donen casos d'ús il·legal de les fotografies d'Agustí Centelles ja sigui quan no se n'esmenta la seva autoria o fins i tot modificant-ne l'enquadrament sense consultar els seus hereus²⁵.

L'*Arxiu Centelles* conté les fotografies d'una etapa molt curta de la vida del fotògraf, la que va dedicar-se al fotoperiodisme, és a dir des de finals dels anys 20 fins que acaba la Guerra Civil, a més de les imatges que va fer durant el seu exili a França.

El material que forma part d'aquest arxiu no és tota l'obra que Centelles va fer des que començà a fer de fotoperiodista fins que sortí del camp de concentració de Bram, ja que ell seleccionà quin material s'emportava el gener del 1939. També cal mencionar que mentre estava refugiat a França la seva dona el va informar per carta que les autoritats

²³ He d'agrair profundament la col·laboració del seu fill Sergi en aquesta tasca, qui m'ha ajudat a corroborar els meus comptes amb la seva mirada atenta i la seva impagable disponibilitat.

²⁴ Vegap és una entitat sense afany de lucre creada pel Ministeri de Cultura el 1990 per tal de gestionar el dret de propietat intel·lectual dels creadors d'arts plàstiques. Té una seu a Madrid i una a Barcelona i actualment s'encarrega a Espanya dels drets de més de 32.000²⁴ creadors visuals d'arreu del món. És una cooperativa, ja que els seus socis en són els propietaris. En pot formar part qualsevol creador visual -així com els seus hereus- que sigui espanyol, resident a Espanya o a qualsevol estat de la Unió Europea, o un nacional d'un país llatinoamericà. Vegap està associat amb altres institucions similars estrangeres per poder saber si l'obra d'algun dels seus socis es difon a l'estranger i poder garantir tots els drets contemplats per la vigent Llei de Propietat Intel·lectual.

²⁵ Un dels casos recents on es produeixen tots dos fets alhora (no esment de l'autoria i reenquadrament diferent de l'original de l'autor) en l'ús de la fotografia més reproduïda de Centelles, *Guàrdies d'Assalt al carrer Diputació* l'hem trobat a D.A. (2002): *Un siglo de guerras*. Barcelona. Librería Universitaria. P.102

franquistes havien entrat a casa seva per requisar la resta d'obra i aparells fotogràfics que hi havia. Si mirem els exemplars de *La Vanguardia Gráfica* corresponents a 1934-1939, és a dir, el període quan Centelles ja signa les imatges amb el seu nom, i els comparem amb els àlbums de contactes de l'arxiu, hi apareixen moltes fotografies seves que no formen part del seu llegat actual²⁶.

Centelles s'havia emportat amb ell a l'exili l'arxiu de negatius de pas universal i un arxiu de fotografies, tal com menciona en diverses ocasions al diari²⁷. Però també va seleccionar centenars de plaques fotogràfiques que va deixar amagades a l'immoble on la seva sogra feia de portera (Via Laietana, 54), concretament al soterrani on hi havia la caldera, segurament perquè pesaven molt per ser traslladades i amb la previsió que casa seva podia ser objecte d'escorcolls, evitant així possibles represàlies contra la seva dona²⁸. Aquest és, doncs, el material que forma l'*Arxiu Centelles*.

Finalment, per tal de conèixer la totalitat de l'obra d'Agustí Centelles com a fotògraf cal tenir en compte que, a partir de 1947 i fins que es va jubilar es dedicà a la fotografia industrial i publicitària. Queda, per tant, pendent de comptabilitzar tot aquest material, tasca que no s'ha dut a terme per a aquesta recerca. Tal com em va explicar Sergi Centelles bona part d'aquestes imatges de l'etapa industrial i publicitària es van destruir i llençar i les altres encara estan per visionar, triar i classificar per part dels hereus que decidiran quines consideren que han de formar part de l'arxiu definitiu del fotògraf.

²⁶ *La Vanguardia Gráfica (1934-1939)*. Col·lecció privada de l'autora

²⁷ Centelles, Agustí: (Q.A.)P. 17, 26, 35, 53, 60

²⁸ Informació facilitada per Sergi Centelles Martí

2.1.2.1 L'espoliació franquista

Eugènia Martí, l'esposa d'Agustí Centelles, rebé la següent notificació oficial el març de 1939:

*Ministerio de la Gobernación*²⁹

Servicio Nacional de Propaganda

F48

Deberá Vd. Pasar a la mayor brevedad por esta Sección de Fotografía del Departamento de Plástica para entregar lo que falta del archivo fotográfico del Sr. Centelles que interesa a esta Sección y para completar informaciones sobre el mismo.

Por Dios, España y su Revolución Nacional sindicalista.

SALUDO A FRANCO ¡ARRIBA ESPAÑA!

Barcelona, 13 de marzo de 1939 III Año Triunfal

El Jefe de la Sección de Fotografía

J. Compte

Centelles havia marxat de Barcelona a finals de gener i la notificació oficial per a la seva dona data del 13 de març. Podem constatar, doncs, que les autoritats franquistes van actuar de forma ràpida i efectiva a la caça de l'arxiu del fotògraf.

Si ens fixem en el contingut de la notificació s'instà Eugènia Martí a *entregar lo que falta*, és a dir, tot el que s'havia endut Centelles. Per tant, la requisita ja s'havia fet, els serveis de propaganda franquistes havien tingut temps suficient per comprovar que faltava molt material de Centelles i li reclamaven a la seva dona que el lliurés al més aviat possible.³⁰

La carta ve signada per *J. Compte*. Josep Compte³¹ era un fotògraf galerista de tendència falangista que s'encarregà d'executar la requisita de material per ordre de l'exèrcit d'ocupació franquista després de l'entrada a

²⁹ Document original facilitat per Sergi Centelles Martí. Còpia en possessió de l'autora

³⁰ Pensem que Barcelona estava sota l'estat de setge i les contravencions estaven sotmeses a consell de guerra.

³¹ Fabre, Jaume (1990): *Historia del fotoperiodisme a Catalunya (1885-1976)*. Barcelona. Ajuntament de Barcelona, Regidoria d'Edicions i Publicacions. P.57

Barcelona. *En aquest servei [Servicio Nacional de Prensa y Propaganda] hi havia el fotògraf Compte, que en aquell moment feia fotografies amb una estètica propagandística feixista molt similar a les publicacions alemanyes i que després, durant molts anys, va ser fotògraf de l'alta burgesia de la ciutat*³².

L'ordre de lliurament de material fotogràfic era obligatòria ja que, en ocupar la capital catalana, el Servicio Nacional de Propaganda *va publicar una nota que advertia que totes les impremtes i editores de Barcelona estaven obligades, en el termini més breu possible, a lliurar tots els clixés i fotolits que haguessin servit per fer propaganda en llibres o altra mena d'impresos. El lliurament s'havia de fer al magatzem del servei, a la Diagonal 422, bis. D'altra banda es reclamava als fotògrafs professionals, als reporters i fins i tot als particulars que, des del 18 de juliol del 1936 fins a l'ocupació dels nacionals, haguessin fotografiat actes oficials, lliuessin els negatius i les còpies al departament de plàstica, secció de fotografia, del Servicio Nacional de Propaganda, situat al primer pis de l'edifici.*³³

*La neteja no es va fer només als arxius particulars dels fotoperiodistes, tant dels que s'havien quedat com dels que havien marxat, sinó també als arxius dels diaris i al de l'Institut Municipal d'Història*³⁴.

Si els serveis de propaganda franquista s'havien emportat els arxius d'algun dels diaris on publicava habitualment Centelles, van poder comprovar fàcilment que faltaven molts negatius del fotògraf a l'arxiu que havien requisat a casa seva. Centelles tenia per costum lliurar només còpies³⁵ per publicar, ja que treballava per a diferents diaris.

La requisita de material fotogràfic formava part de l'operació d'espoliació de documents que l'exèrcit franquista havia desplegat a la ciutat comtal des que la va ocupar el gener del 39. Barcelona, a més de ser la seu de la Generalitat de Catalunya en tant que capital, havia estat també capital de la República des que el govern central decidí el seu trasllat a mesura que avançaven les tropes sublevades i la seu del Govern d'Euskadi, després de la

³² Cruanyes, Josep (2003): op. cit. P.105

³³ Cruanyes, Josep (2003): op.cit. P.105

³⁴ Fabre, Jaume: op. cit. P.67

³⁵ Centelles, Agustí:(Q.A.)P.11

caiguda del front del Nord. Per tant, l'organisme encarregat de l'espòli, la Delegación del Estado para la Recuperación de Documentos (DERD), creat pel ministre d'Interior franquista Ramon Serrano Súñer el 26 d'abril de 1938, havia començat a planificar l'operació de Barcelona amb temps³⁶.

La Llei de Premsa decretada per l'exèrcit sublevat el 22 d'abril de 1938 entrà a Barcelona amb les tropes el 26 de gener de 1939 i es prolongà fins al 1966. Gràcies a l'article segon d'aquesta llei s'establia el *Registro Oficial* per reglamentar la professió periodística. *Els professionals del periodisme van ser sotmesos a depuració com si fossin funcionaris de l'Estat.*³⁷ D'aquesta manera per tal de poder treballar era obligatori tenir el carnet acreditatiu que expedia el Servicio Nacional de Prensa. En principi, la Llei de Premsa preveia el registre per als redactors de les publicacions. Però *una Ordre del 2 d'abril de 1939 va ampliar-ho als fotògrafs, als periodistes radiofònics i d'agència, i també als taquígrafs, el nivell més baix en l'escalafó redaccional*³⁸.

Agustí Centelles era a l'exili quan entrà en vigor aquesta ordre, però en tornar el 1944, la Llei de Premsa li prohibia tornar a exercir de fotoperiodista pels seus antecedents de desafecte al règim.

On ha anat a parar el material requisat per les autoritats franquistes a casa d'Agustí Centelles és encara avui dia el gran misteri. El mateix Centelles creia que estava al Archivo General de la Guerra Civil a Salamanca³⁹. També ho considerava així Jaume Fabre en fer la seva història del fotoperiodisme a Catalunya, citada anteriorment. Amb aquestes pistes es va fer la consulta pertinent a l'arxiu. Però de moment, la recerca d'aquest material no ha donat cap resultat.

En el cas de l'Archivo General de la Guerra Civil estan perfectament ordenats els fons fotogràfics que el Ministeri de Cultura ha adquirit en els

³⁶ Per entendre la magnitud de la ràtzia que es va fer a Barcelona a partir del gener del 39 veieu la ja citada obra de Josep Cruanyes (2003): *Els papers de Salamanca. L'espòliació del patrimoni documental de Catalunya* on s'explica abastament com estava formada la DERD, quines eren les seves funcions i objectius i com es va executar la requisita de material a la capital catalana.

³⁷ Fabre, Jaume (1996): *Periodistes uniformats. (Diaris barcelonins dels anys 40. La represalia i la repressió)*. Barcelona. Col·legi de Periodistes de Catalunya. Col·lecció Vaixells de paper, núm. 17. P.17

³⁸ Fabre, Jaume: idem. P.18

³⁹ San Agustín, Arturo: "Jamás pensé que mis fotos harían historia". *El Periódico de Catalunya*, (4-10-1984). P.14

darrers temps: el de fotografies de Robert Capa de la Guerra Civil, el de Kati Horna⁴⁰ del mateix període o el dels Hermanos Mayo.⁴¹ La resta de fotografies consultables del període es troba en format microfilm. Corresponen a àlbums amb retalls de fotografies de premsa o a material gràfic que prové de diferents publicacions periodístiques. La resta d'imatges, la majoria, formen part d'una sèrie d'àlbums formats per fragments de fotografies de les quals s'ha retallat el rostre dels individus que hi apareixen i s'ha apuntat el nom a sota. Per l'aspecte són sèries destinades a identificar persones, res a veure amb la història del fotoperiodisme però sí amb la de la fotografia com a element per exercir la repressió.

Durant el procés d'investigació, a més de l'Archivo General de la Guerra Civil (Salamanca) he consultat l'Archivo Histórico Nacional (Madrid) i l'Archivo General de la Administración (Alcalá de Henares) i en cap dels tres consta entre els seus fons fotogràfics que n'hi hagi un corresponent a Agustí Centelles. Cal dir, però, que la classificació dels fons dels diferents arxius no està acabada o que no s'ha fet per autors, la qual cosa en dificulta molt la possible atribució. En el cas de l'Archivo General de la Administración, per exemple, se'm va comunicar que hi ha 14 milions de fotografies pendents de classificació. Aquest fet augura més temps d'espera per esbrinar què ha passat amb els negatius i les fotografies requisades, si és que encara existeixen i no foren destruïdes, possibilitat que també cal contemplar.

Finalment, cal tenir en compte dues pistes. La primera, apuntada per Michael Lefebvre i Rémi Skoutelsky: *En la Biblioteca Nacional de España se conservan numerosos fondos fotográficos de la guerra civil. Muchos están constituidos por clichés de los que se apropiaron los franquistas y otros se han ido comprando con el paso de los años.*⁴² La segona, facilitada per Víctor Olmos⁴³ quan explica que hi ha milions de fotografies a l'arxiu de l'Agència

⁴⁰ Subdirección General de los Archivos Estatales (2002): *Fotografías de Kati Horna en el Archivo General de la Guerra Civil Española*. Madrid. Ministerio de Educación y Ciencia. Subdirección General de Información i Publicaciones. CD Rom

⁴¹ Una petita mostra de còpies de l'obra d'aquests fotògrafs durant els anys 30. La totalitat dels originals, milions d'imatges, es troben a la capital de Mèxic, país que els acollí quan s'exiliaren el 1939 i on desenvoluparen la seva carrera fins la jubilació.

⁴² Lefebvre, Michael i Rémi Skoutelsky (2003): *Brigadas Internacionales. Imágenes recuperadas*. Barcelona. Lunweg Editores P.53

⁴³ Olmos, Víctor (1997): *Historia de la Agencia Efe. El mundo en español*. Madrid. Espasa Calpe

Efe, algunes de finals del XIX i milers de la Guerra Civil espanyola, matisant que de tots dos bàndols. L'agència EFE fou fundada pel bàndol franquista el 1939. És probable, doncs, que en requisar els fons de fotògrafs professionals a partir d'aquell moment es dipositessin les imatges en la que havia de convertir-se en l'única font d'informació oficial del franquisme de la immediata postguerra.

2.1.2.2 El contingut: format i classificació

Agustí Centelles va dedicar els darrers anys de la seva vida a positivament tot el material que havia recuperat el 1976⁴⁴ i a establir un ordre temàtic de les fotografies. Va dir que hi havia unes 9.000 imatges aproximadament, però no en va fer el recompte exacte. Actualment l'*Arxiu Centelles* està format per negatius de pas universal i plaques de diferents formats i en total consta de 9.815 fotografies.

La major part d'imatges són de format pas universal (24x36mm). La resta són plaques on hi ha originals de l'autor, algunes que són reproduccions de reportatges periodístics que ell havia fet i altres són de diferents fotògrafs, tal i com anota Centelles en els àlbums de contactes que va fer i en l'índex on referencia els números de negatius i plaques.

A l'hora de fer el recompte del material de l'arxiu, s'han utilitzat els àlbums de contactes com a referència.

Les reproduccions dels seus reportatges publicats no s'han comptabilitzat per no duplicar imatges, com també les d'altres autors. Per exemple, hi ha imatges de l'alliberament d'algun camp nazi. Evidentment aquestes fotografies no les va poder fer Centelles. Ell deixa anotat "repro" assenyalant quines són reproduccions.

Els fulls de contactes de pas universal estan numerats fins al 135, tal com ho va fer el mateix Centelles. Com que molts cops ens trobem que diferents fulls porten el mateix número, però van acompanyats d'una lletra (per exemple 64a, 64b, 64c i 64d) s'ha comptat el número de fotografies full per full. En algunes ocasions, no s'ha utilitzat tot el full o d'algunes fotos se

⁴⁴ Centelles va deixar el seu arxiu a casa d'uns amics francesos de Carcassona abans de tornar a Barcelona el 1944. En morir Franco va anar a recuperar-lo. Aquest fet s'explicarà amb detall més endavant.

n'han fet dos fulls de contactes, per tal de corregir la llum. Comprovat tot això, en total hi ha 9.194 fotografies de pas universal arxivades en quatre àlbums.

En la resta de formats amb què treballava hi ha les següents fotografies: 40 imatges en 13x18; 448, en format 9x12; 90 en 6x9 i 43, en format 4,5x6.

Pel que fa a l'ordre de les fotografies, Centelles no va utilitzar la cronologia per al seu material, sinó que va establir un ordre temàtic, de vegades agrupant esdeveniments o personatges. A més deixa un índex en forma de llibreta amb noms, per exemple Durruti o Companys i escriu a quines caixes o carpetes, amb quin format de placa o a quins números de negatius de pas universal corresponen. Això també ho fa amb noms de poblacions sobretot del front d'Aragó on va anar com informador gràfic, per exemple, Belchite o Siétamo i d'altres esdeveniments, com esports o teatre. Una altra de les tasques realitzades al llarg de la investigació ha estat informatitzar aquest índex. En les pàgines següents s'adjunta el recompte de les imatges per formats, alguns exemples d'anotacions que fa Centelles en els àlbums de contacte i, en el cas de l'índex de referències, s'adjunten només com a mostra les dues primeres lletres de l'alfabet. Tant en les anotacions dels àlbums com en les de l'índex he fet la transcripció respectant l'escriptura original de l'autor, és a dir, sense dur a terme cap correcció ni edició ortogràfica, sintàctica o d'estil.

COMPTABILITZACIÓ D'IMATGES DE L'ARXIU CENTELLES

1) FOTOGRAFIES EN FORMAT PAS UNIVERSAL:

ALBUM 1-34	2370
ALBUM 34-63	2346
ALBUM 64-99	2361
ALBUM 100-135	2117
TOTAL	9194

2) FOTOGRAFIES DE PLAQUES:

FOTOGRAFIES EN FORMAT 13X18	40
-----------------------------	----

FOTOGRAFIES EN FORMAT 9X12	448
----------------------------	-----

FOTOGRAFIES EN FORMAT 6X9	90
---------------------------	----

FOTOGRAFIES EN FORMAT 4,5 X6	43
------------------------------	----

TOTAL de FOTOGRAFIES de L' ARXIU CENTELLES ----- 9815

EXEMPLES D'ANOTACIONS EN DOS ÀLBUMS DE FULLS DE CONTACTE EN FORMAT DE PAS UNIVERSAL
--

ÀLBUM 1-34

- 1) Azaña pres al vaixell Uruguai
Ovsenko míting a Terrassa
Míting plaça de Braus
Míting Price

- 2) Alvarez Bayo (míting Price)
Míting Comisariat a Lleida
Avel·lí Artís pare
Andreu Abelló 1937

- 2c) Álvarez del Bayo al míting de Lleida
CIRC

- 3) Azaña a diversos actes
Azaña a diferents visites i actes

- 3b) Arribada president Aguirre
Aguirre i Companys a Montserrat

- 4) Assassinat germans Badia
Enterrament Vila Bisa, cap de premsa Generalitat

- 5b) Enterrament germans Badia
Ajut a Madrid (trens i cartells)

- 5c) Ajut a Madrid (ambulàncies i queviures)
Alarmes refugis
Enterrament capità Arenas

- 6) Excavacions Empúries

- 7) Judici Goded i Burriel
Irene Polo, Avel·lí Artís
Assassinat a Cambrils
Restaurant Abeurador (dinar de periodistes)
- 8) Fotos Aymamí Serra i Ilya Erhenburg a Siétamo
- 9) Jocs de guerra d'infants
Home dels coloms
Dinar de periodistes a Port de la Selva
- 10) Casament de milicià
Angel Estivill amb Rafael González
Foto Domingo Ascaso abans de morir
Reyes Villalba
Arribada de la bandera presa a Monte Aragón
- 11) Aguirre
Aviació base naval hidros (1937)
Preparació expedició a Mallorca
- 12) Bombardejos Granollers, Barceloneta, Sant Adrià
- 13) Comiat Brigades Internacionals
- 14) Homes llegint diaris al carrer, home anunci, nens fumant
- 14b) Treballant vies del tramvia a plaça Catalunya
Plaça braus vista aèria, plaça Espanya
- 14c) Parades de la rambla, guàrdia urbà, ou com balla, gent donar de menjar als coloms (al fons cartell que diu 7 mesos de guerra)
- 15) Barceloneta (gent fent xarxes al carrer, port, vaixells)
- 15b) Postals líders, indicació refugi, infermeres recollint diners, Manuel Berenguer operador de càmera
- 15c) Colònies escolars; Bosch i Gimpera
- 16) Belchite 5/9/37
- 17) Belchite presoners Aymamí i altres periodistes parlant amb ells

- 18) Bombardeig Gran Via
- 18b) Repros bombardejos
- 19) Acomiadament batallón de la muerte; Companys amb Alvarez del Bayo
- 19) BOMBARDEIG LLEIDA
- 20) Estrena himne a las barricadas, concert CNT, concert plaça braus, Liceu
- 21) Cartells
- 22) Concerts orfeons al Palau Nacional, classes de rus, indústria gastronòmica col·lectivitzada, míting POUM, socialització de la terra
- 23) Cues per comprar menjar, cardenal Pacelli, gent fent cua per treure diners dels bancs, cementiri de cotxes, colònies, corona reial baixada de l'edifici de la universitat
- 24) Seu CNT via Laietana, Cañardo (ciclista), convenció ERC plaça reial, comités, comitè CNT. Coques i fogueres Sant Joan
- 25) Varis CNT, guàrdies d'assalt buscant membres de la CNT a la Rabassada
- 25b) Cotxes consellers a la rambla, menjador, depratament cultura servei lletres al front, cantines populars, concurs tires de paper, vehicles
- 26) Congrés Intel·lectuals Anti franquistes, nenes fent refugis, canòdrom Pedralbes
- 27) Empresa col·lectivitzada, hotel gastronòmic UGT, refugi, espectacle teatral
- 28) Corresponsals a l'Aragó, camp aviació Prat, Díaz Sandino
- 29) BRAHM
- 29b) Camp de l'espanyol, conferència Price P. Labum
- 30) Pau Casals a un cafè, vaixell presó Uruguai, consell guerra, Goded-Burriel, Tribunal Llano de la Encomienda

31) Consell de guerra (López Amor, López Belda, López Varela)

32) Mítin PSUC, Comorera, enterrament

33) II Congrés d'Antifeixistes

33b) Álvarez del Bayo, Companys, Crecenciano Bilbao a Lleida

34) Companys i Casanoves amb la premsa. Consultes a la Generalitat. Almendros, Pestaña, Bofarull, Pérez de Rosas, Nicolau d'Olwer, Comorera, Del Barrio, Martí Barrera, Valerio Mas

ALBUM 34- 63

El president Companys visita els fronts d'Aragó (Alcubierre, Siétamo en runes, Pompenillos, Tiers, Barbastre, Alcanyís)

41- 43) 19 de Juliol de 1936: Cotxe homes armats, guàrdia civil, cavalls morts, cadàvers de cavalls i guàrdia d'assalt a la cantonada entre Diputació i Llúria, homes armats, cavalls, guàrdies civils, cadàvers cavalls al carre, home armat, "arriba la guàrdia civil"

43) Detenció sublevats, plaça Catalunya Telefónica, homes armats al carrer, fotos de cartells (aquí caigueren els primers defensors de la república, aquí morí el primer xofer) barricades, ambulàncies, ferits portats al Clínic

44) Morts a la plaça Catalunya, guàrdies davant hotel Colón, cotxe Estat Català, Telefónica, cadàvers cavalls a la plaça Catalunya

45) Policia Via Laietana, Rambles, homes armats arrossegant canó, homes morts a plaça Catalunya, serveis sanitaris transportant cadàvers, infermeres demanant diners

45) La gent de l'Olimpiada Popular se'n torna, detenció i catxejament d'homes al mig del carrer, furgoneta amb infermeres, ban Comitè de les Milícies Antifeixistes de Catalunya, oficines allistament

46) 20, 21 i 22 de juliol: plaça Catalunya, homes armats, destrosses, capitania, mossos d'esquadra morts al carrer, soldats desmilitaritzats s'enrolen a la columna Durruti, cotxes cremats a la Rambla Sta. Mònica, esglèsia del Pi cremada, Duc Victòria arxius cremats, esglèsia Carme cremada, barricada c/hospital amb boqueria, convent de les saleses mòmies exposades al carrer

47) Esglèsia Carme i de la Mercè cremades, crema de cavalls a la plaça Catalunya, edificis requisats, voluntaris concentrats a la caserna de Pedralbes, pre sortida columna Durruti, 28 juliol columna Garcia Oliver, aguiluchos de la FAI a l'estació, 28 juliol de 1936 voluntaris

48) Casernes de St Andreu, Caserna POUM, Caserna Numància, Brigades Internacionals

51-53) Fets d'Octubre de 1934: Escamots Estat Català a la Virreina, escamots i mossos d'esquadra, escamots estat català, guàrdies d'assalt a la pça Catalunya, retrats Dencas i Pérez Ferran

51) 6 octubre 1934 Somaten, homes armats al carrer, CADCI saquejat, Miquel Badia, proclamació república catalana, fotos trens estació, guàrdies civils amb armes requisades, arribada de la legió

52) 7 octubre 1934 Sortint els detinguts, vifilant la rambla, general Batet, CADCI saquejat, plaça St Jaume ocupada i guàrdia urbana detinguda, vaixell presó, la Legió

52) surten els detinguts, llistes de presos, familiars portant paquets, general Giménez Arenas, la legió munta guàrdia davant la Generalitat

53) Durruti a Sarinyena, Pins del Vallès, Azaña detingut pels fets d'octubre, vaixell Sanchez Bariztegui

53) Pins del Vallès visita Companys, retrats milicians i milicianes, manifestació desfilada amb la bandera presa als feixistes a Monte Aragón

54) Del Barrio, Sese, Trillas Blázquez, avinguda Durruti amb Garcia Oliver fent discurs, plaça Ferrer i Guàrdia, enterrament

54b) Desfilada pel passeig de Gràcia de l'exèrcit popular regular

54c) març de 1937 i desahucis a les cases barates de Sta Coloma

55) Mítings: Thopio, Federica Montseny, Bargalló, Comorera

ESPORTS (diferents fulls alguns s/n) ciclisme, natació, automobilisme, waterpolo, atletisme, tenis, futbol, boxa, motociclisme, vela, atletisme femení, baseball, salt

57) Estàtua Prim enderrocada per les joventuts llibertàries de Gràcia (FAI), local joventut comunista ibèrica, Puig Elies, presó de dones, sortida ordres religioses

58) Emissió de segells Patronat Mutilats de Guerra; el mestre Tolrà tocant al Café del Oro del Rhin; eleccions febrer de 1936: cues de votants al c/ Casp, plaça Catalunya, cues al c/ Nicolau d'Olwer, barceloneta, llistes electorals, pça Universitat, detinguts per manifestar-se, el sr. Molas anuncia la victòria del Front Popular, eufòria de la gent a la pça St. Jaume i policia dissolent-los "pacíficament"

59) enterraments, Fotos Roldán Cortada, aviador Torres, Bombardeig de les Drassanes

59 b) enterrament, bombardeig de Gràcia, ENTERRAMENT DURRUTI, enterrament Sesé

60) èxode habitants d'Osca, espectacles per infants 1934, enterrament Jaume Carner, Bisbe Irurita, enterrament Hans Beimler, altres enterraments

61) Teatre a Alcanyís, soldats escrivint cartes

61) Serra d' Alcubierre, desfilada pel poble, míting, trinxeres/front

61) Alcanyís, soldats llegint el diari, cotxe del servei de premsa, aparells de transmissió, soldats

62) Barbastre, Orna, Biescas (fent filferrades, estació Orna, vehicle blindat, classe de trinxeres, control carret per fer filferrada, dones cosint pels soldats, cos de tren Barbastre

62) Casetas de Quicena (assalt a baioneta, trinxeres, escorxador, niu de metralladores)

63) Bujaraloz (Sanz, desfilada milicians, Crescenciano Bilbao i el general Rozas visiten el front

EXEMPLES PÀGINES DE L'ÍNDEX AMB CORRESPONDÈNCIA AMB LA LOCALITZACIÓ I FORMAT DE LES IMATGES

A	
(c/30, 9x12)	ABAD DE SANTILLAN, Diego
6	ABADAL, Raimond: Cap de la Lliga Regionalista
2	ABELLO, amb Casanoves
2 (9 x 12)	ABELLO, Andreu, enterro de Roldán Cortada
7	ABEURADOR, restaurant amb Regàs, Guasp i Cabot
(c/17, 9x12)	ACCIO CATALANA. Peypoc, Tauler i Rouret
(c/9, 9x12)	ADMEDLLA, Presa de possessió de governador
041, 042	AGRICULTURA Patata del Maresme
4 (c/1, 6x9)	AGUIRRE, President d'Euzcadi a Montserrat amb Irujo i Companys
4	AGUIRRE, President d'Euzcadi, arribada, agost de 1937
4	AGUIRRE, President d'Euzcadi, Saló de Sant Jordi amb periodistes
10	AGUIRRE, President d'Euzcadi. Consell i retrat
9	AGUIRRE. DIRECTOR DE EL DÍA GRÁFICO
	AGUSTÍ CENTELLES amb llur esposa Eugènia Martí a Madrid
5	AJUT A MADRID. 1936-1937, cartell
	AJUT A MADRID. 1936-1937, pics i pales per fortificar
5	AJUT A MADRID. 1936-1937, trens i Socors Roig
83	AJUT ALS FRONTWS- Material quirúrgic, Pics i pales i medicaments
5	AJUT CATALÀ ALS COMBATENTS, aliments
(c/1, 6x9)	AJUT CATALÀ. Ambulància suïssa
	AJUT CATALÀ. Ambulància estrangeres
	AJUT CATALÀ. Ambulància S.R. Americà
4 54	AJUT EUSKADI
L8, L10, L4, L110, 38,12, 102, L25, L28	AJUT INFANTIL Residència Nidina Grupuskaia
5	ALARMES Perill de bombardeig, refugi
	ALARMES, Perill de Bombardeig
9x12	ALAVEDRA fill, 1982
(c/ 2-6, 6x9)	ALAVEDRA i senyora Companys i fills
1 (c/6, 6x9)	ALAVEDRA, Secretari de Macià i Pau Casals
12	ALAZAR amb Canudes. J. A. TRABAL
90 (c/10, 9x12)	ALBA, actor de teatre
	ALBA, mort en el CADCI el 6 d'octubre. Esposa i fills

60	ALCALA ZAMORA, Enterro J. Carner
(c/3, 6x9)	ALCALA ZAMORA, Enterro Maciá.
(c/5,6x9)	ALCUBIERRE, Conselleria de Treball amb Serra Moret
96	ALDAZ, Paco. Advocat junt amb el torero "Pedro Besauri" "Pedrucho"
(c/10, 9x12)	ALFRED CORTOT, pianista amb Frank Marshall i Sra. Lloreda
5	ALIMENTS PER ALS FRONTS (Queviures)
34	ALMENDROS CNT-FAI
89 (c/26-29, 9x12)	ALONSO, arribada músic, compositor
(c/17, 9x12)	ALTAVA -ARBO-ANDRE MALRAUX
19	ALVAREZ DEL VAYO amb Companys al balcó de la Generalitat, Batalló de la Mort
2 33	ALVAREZ DEL VAYO míting al Price
2	ALVAREZ DEL VAYO, míting a Lleida. Comissariat de l'Exèrcit de l'Est
2	ALVAREZ DEL VAYO, míting del PSUC al Price
80	AMADEU HURTADO
(c/35,9x12)	AMALIA de ISAURA, cupletista
10	AMBULANCIES ESTRANGERES
6	AMPÚRIES. Periodistes amb Bosch i Gimpera
(c/35,9x12)	AMSTRONG, Lluís. Trompetista (reproducció)
(c/19, 9x12)	ANDRÉ MALRAUX, escriptor
(c/29, 9x12)	ANDREU AVEL·LÍ ARTIS (Sempronio) amb Irene Polo i Carles Sentís a l'abaixador del Passeig de Gràcia
6	ANDREU AVEL·LÍ ARTIS (Sempronio) amb Irene Polo, periodista
6 65	ANDREU AVEL·LÍ ARTIS (Sempronio) amb Rosend Llatas, novel·lista
107 108	ANDREU NIN. Wilebaldo Solano
10	ANGEL ESTIVILL
6 91	ANGEL PESTAÑA 1934. Cap sindicalista d'Alianza
	ANGUERA DE SOJO amb Gil Robles
81	ANGUERA DE SOJO amb Pich i Pon
84	ANIVERSARI XIX Revolució russa, 8 novembre 1936
(c/11, 9x12)	ANNY ONDRA Esposa del boxador MAXSCHELING
2	ANTIAERIS DISPARANT
35	ANTON amb Pasionaria, Jesús Hernández, Consell de Ministres a Montserrat
2	ANTONET i Baby i Eumig, clowns (plassos)
(c/32, 9x12)	ANTONIO MORENO, actor de cinema
1 41	ANTONOV OWSENKO Cònsul rus a Barcelona i Míting a la plaça de Braus, UGT-CNT

59	ANTONOV OWSENKO. En enterros: Sesé, víctimes de Gràcia i Durruti
82 (c/ 4, 9x12)	APEL·LES MESTRES, 1935
(c/5, 9x12)	APLEC DE SARDANES
6	ARANGUREN, al Consell de Guerra a Goded i Burriel en el vaixell URUGUAY
6	ARANGUREN, enterro ARRANDO
(c/30, 9x12)	ARAQUISTAIN, ambaixador
(c/17, 9x12)	ARBO, escriptor amb Mercè Rodoreda i Miquel Llor
(c/24, 9x12)	ARBRE GENEALÒGIC dels CENTELLES
2	ARDIACA amb Álvarez del Vayo. Miting Comissariat a Lleida, nov. 1937
109	ARDIACA, Pere míting al Price amb Pasionaria
	ARDIACA, Pere. Miting al Coliseum
(9x12)	ARGENTINA, cupletista
(c/ 1, 13x18)	ARIBAU, Carles
(c/ 32, 9x12)	ARISTOCRÀCIA, ball, 1934
10 (c/25, 9x12)	ARLANDIS
34	ARLANDIS, míting PSUC amb Valdés i MIJE
(c/14, 9x12)	ARQUER, Jordi
9	ARQUIMBAU, M. Rosa, periodista. Port de la Selva
6	ARRANDA, Capità
10	ARRIBADA DE MILICIANES DESFILANT AMB LA BANDERA ARREBASSADA
	A MONTE ARAGÓN-ESTRECHO QUINTO
10	ARRIBADA desfile de combatents amb bandera presa als feixistes, Monte Aragón
4 (c/1, 6x9)	ARRIBADA President Aguirre
4	ARRIBADA Primers trens amb ferits del front de l'Est
4 (c/13, 9x12)	ARRIBADA vaixell rus Zirianin, 14 octubre 1936
4	ARRIBADA voluntaris americans
4	ARRIBADA voluntaris europeus
45 10	ASCASO Francesc i Joaquim. 20 juliol 1936
	ASCASO, Domingo. Pins del Vallès, 21 març 1937
	ASIL DE VELLS
7	ASSASSINAT a Argentona
5	ASSASSINAT I ENTERRO DELS GERMANS BADIA
57	ASSOCIACIÓ PROFESSIONAL DE PERIODISTES. Edifici Rambla dels estudis
(c/ 32, 9x12)	ATENEU PI I MARAGALL. Dencàs, Hilari Salvador, Colldeforns, 1934
55	ATLETISME FEMENÍ, Club Femení i d'Esports, 1934
2	AVEL·LÍ ARTÍS, cap de redacció de La Publicitat (Acció Catalana)
	AVIA Carme Montserrat

(9x12)	AVIACIO, Avio capotat a la Rambla Santa Mònica octubre de 1934
12	AVIACIO, avioneta de propaganda de l'OLIMPIADA POPULAR, juliol 1936
67	AVIACIO, camp de Sarinyena
12	AVIACIO, CANUDES amb Alazar
(c/21, 9x12)	AVIACIO, varis
11 28 99 (c/ 22, 9x12)	AVIACIO. Prat i Aeronàutica. Base de hidros.Exp. a Mallorca
	AYGUADER ARTEMI amb Serra Hunter
7	AYGUADER, Jaume ex alcalde de Barcelona. Ministre. Palau de Belles Arts
5	AYMAMI BAUDINA visita Carles Sentís en la Generalitat
5	AYMAMI BAUDINA, a l'enterro del periodista Vila Bisa
9	AYMAMI SERRA, Josep al Port de la Selva. Nanos abissinis
8	AYMAMI SERRA, Josep amb del Cerro, Suñé-Passarell, etc.
8 33	AYMAMI SERRA, Josep amb el president del Parlament, sr. Casanoves
8	AYMAMI SERRA, Josep amb ILIA EREMBURG a Siétamo
9	AYMAMI SERRA, Josep amb l'Home dels Coloms
67	AYMAMI SERRA, Josep amb Miguel Salas, Siétamo
67	AYMAMI SERRA, Josep amb Reyes Robles. Camp d'aviació de Serriñena
7	AYMAMI SERRA, Josep dormint amb Joan Massip
8	AYMAMI SERRA, Josep, accident d'auto amb Centelles, El Vendrell
9	AYMAMI SERRA, Josep, amb el Negus de Tardienta
7	AYMAMI SERRA, Josep, retrat
7	AYMAMI SERRA, Josep. Ferit a la clínica Oliver
9	AYMAMI SERRA, Juanito amb la seva mare Ivo i l'Eugènia
3	AZAÑA Banquet a l'Hotel Colón
3	AZAÑA Concert de la Banda Municipal de Madrid amb Companys al Liceu
60	AZAÑA Enterro J. Carner, setembre de 1934
13	AZAÑA- Rojo- Negrín comiat de les BRIGADES INTERNACIONALS
3	AZAÑA, Manuel a Granollers i Hotel Colón (Parlament)
3 (c/3)	AZAÑA, Manuel amb Companys a St. Hilari Sacalm
3	AZAÑA, Manuel amb Companys, Vallejo, Tarradellas. Indústries de Guerra
3	AZAÑA, Manuel amb Eduard Marquina a Palamós
(c/1, 13x18)	AZAÑA, Manuel, amb Alexandre Lerroux
(c/1, 6x9)	AZAÑA, Manuel, posat en llibertat
1 53, 005 (c/21, 9x12)	AZAÑA, Manuel. Pres en el Destructor "Sanchez Barcaiztegui" oct 1934
(c/18, 9x12)	AZNAR, Pere
(c/35,9x12)	AZORIN, escriptor

B	
(c ? 9x12)	BADIA germans amb Dencás, Colldeforns i Hilari Salvador
	BADIA germans amb LLAC-ESPAÑA, 6 d'octubre
5 (c/4-10, 9x12)	BADIA germans, enterro cementiri N.O. i firmes i assassinat
97	BADIA, escorcoll per les cloaques
(c/4-10, 9x12) (c/ 2, 13x18)	BADIA, germans són vetllats morts
100	BADIA, Miquel al Palau de Justícia el 1934
19	BADOSA, Josep. Pare i fill
(c/35, 9x12)	BALDWIN polític anglès, ministre
13	BAN Proclamació de la República Catalana, 1931
10	BANDERA presa als defensors de Monte Aragón i Estrecho Quinto. Desfile
L16	BANDES DE MÚSICA
	BANQUET de la redacció d'Última Hora
62	BARBASTRE, dones cosint per als soldats
14	BARCELONA amb boira
(c/12-14, 9x12 i c/2, 13x18)	BARCELONA més vistes
15	BARCELONA primers auxilis de bombers
48	BARCELONA Rambles
50	BARCELONA teatre grec i Montjuïc
14	BARCELONA tipus
14	BARCELONA torna la normalitat
14, 15	BARCELONA vaixells d'escorta
14, 15	BARCELONA vistes vàries, rellotge plaça Espanya
043, 049	BARCELONA, nevades, carreres
15	BARCELONA. PORT, TARTRANES, TAXIS, PASSEIG DE COLON CAPITANIA, JOCS DE NENS,
15	Telefonica, Santa Lluçia i l'Ou com balla. Pl. Catalunya. BARCELONA vella,
15	Rambla de les Flors, Fogueres de Sant Jaume, Colònies escolars, Kiosk de diaris
15	BARCELONA. TRATRANES, 1er de maig 1935
L54, 0-56, 15	BARCELONA-PORT
(c/5-11, 9x12)	BARCELONETA, barri de pescadors, 1935
(c/2, 6x9)	BARCIA, ambaixador
111	BARGALLÓ, activista, Miting plaça de braus Monumental
87	BARNES

96b	BARRAQUES DE SOMORROSTRO I PEKIN
77	BARRICADES i desfent-les
100	BARRIOBERO, advocat
19	BATALLÓN DE LA MUERTE, comiat, Companys els acomiada junt amb Álvarez del Vayo
18	BATERIA DE FOTÒGRAFS amb trípodes
97, 9x12	BATET general
97, 9x12	BATET revista mossos d'esquadra
35	BAYO en el consell de Ministres en Montserrat
99	BAYO, Comandan Cap de la Invasió de Mallorca
19	BELLO Lluís polític
(c/35, 9x12)	BELMONTE, torero (repro)
16 (c/25-c/22, 9x12)	BELXIT guanyat el 15 de setembre
26	BENDA, Lucien escriptor. II Congrés d'Escriptors Antifeixistes
19	BENGAREL Xavier, amb Trabal i Pous i Pagés
19	BENGAREL, Xavier. Escriptor
(c/4, 6x9)	BENINGANI, decoració en laca
15	BERENGUER, Manel operador de cine
97, 9x12	BERTA SINGERMAN, poetessa
	BIBLIOTECA DE MONTSERRAT
(c/6, 9x12)	BIBLIOTEQUES
18	BISBAT de BARCELONA processó
96b	BISBE VIDAL I BARRAQUER
(c/20, 9x12)	BITLLETS EMESOS PER LA GENERALITAT, 1937
19	BLINDAT DAVANT CAPITANIA GENERAL
13	BOADA Policia de la Generalitat. Consell de Guerra a les dependències militars
34	BOFARULL
34	BOFARULL, polític Esquerra Republicana de Catalunya, consultes
18	BOMBARDEIG DE LA GRAN VIA (REPROS)
12	BOMBARDEJOS Atacs aeris 18 de març (REPROS)???
12, 057	BOMBARDEJOS Barceloneta
12	BOMBARDEJOS Granollers
19 (c/22, 9x12)	BOMBARDEJOS LLEIDA 2 novembre de 1937
12	BOMBARDEJOS Port de Barcelona
12 (c/23, 9x12)	BOMBARDEJOS Sant Andrià
6 (c/6, 6x9)	BOSCH GIMPERA a Ampúries amb periodistes
15	BOSCH GIMPERA amb Gassol i Marcelí Domingo
18	BOSCH GIMPERA, Catedràtic d'Arqueologia amb el general Miaja

18	BOSCH I GIMPERA amb el general Miaja, Vidiella, Sbert i Companys
22	BOSCH I GIMPERA amb Gassol i Companys en el Concert d'Orpheons en el Palau Nacional
19	BOSCH periodista
19	BOSCH periodista
29-103	BRAM camp de concentració
19	BRANGULÍ reporter gràfic
(c11, 9x12)	BRAULI SOLSONA periodista
(9x12)	BRIGADA LINCOLN (Voluntaris americans, retorn)
13	BRIGADES ALPINES Mataró
13	BRIGADES INTERNACIONALS, comiat 28 octubre 1938
78	BURILLO , cap de policia. Passa revista al grup d'assalt de València, 1937
30	BURRIEL General. Consell de guerra al vaixell Uruguay
87	BUYLLA, Sánchez Comissari al Marroc afusellat a Ceuta el juliol 1936

2.1.2.3 L'ombra del dubte en l'autoria.

En els darrers anys han aparegut diversos autors que han posat en dubte l'autoria d'algunes de les fotografies atribuïdes a Agustí Centelles i que formen part del seu arxiu actualment. Publio López Mondéjar escriu, referint-se al període de la Guerra Civil, a *Historia de la Fotografía en España*:

Pero el grupo más numeroso y significativo fue el célebre pool integrado por Joaquín Brangulí, Carlos Pérez de Rozas, Josep Maria Sagarra, Lluís Torrents, Josep Badosa, Merletti, Joan A. Puig Farran, Antoni Campañá i Josep Claret. El trabajo en cooperativa proporcionó a los miembros del pool la posibilidad de disponer de imágenes de todos los hechos de actualidad, pero originó una inevitable confusión a la hora de establecer la autoría de dichas imágenes, agravada por la prudente ausencia de firma de las mismas, y por la dispersión de los archivos personales de los propios fotógrafos⁴⁵. En aquest punt inclou una nota a peu de pàgina amb el següent text:

Debe tomarse con mucha prudencia la autoría de algunas fotografías del propio Centelles, en cuyo archivo podrían existir negativos de otros fotógrafos como Torrents o Gonsanhi [pseudònim d'Antonio Goncer]. Algunas de estas fotografías fueron distribuidas y firmadas por estos fotógrafos en la prensa de la época. Con este y otros datos, se abre un tema delicado y difícil de investigar, dada la dispersión de los archivos, la confusión de aquellos años y la desaparición de la mayoría de sus protagonistas⁴⁶.

La dificultat a l'hora d'investigar la història del fotoperiodisme, especialment en aquest país, és coneguda per qualsevol persona que ho hagi intentat. Si fem ús de l'hemeroteca i de la premsa escrita de la dècada dels 30 del segle passat per determinar l'autoria de les fotografies, ens adonarem que en molts casos no apareixen signades; genys estrany si tenim en compte que això, actualment, encara succeeix en més d'una ocasió. Si ens fixem en un esdeveniment com la Guerra Civil, toparem amb dues constants que dificulten molt aquesta tasca: la primera és que molts cops, prenent com a referència el diari barceloní de més tirada de l'època, *La Vanguardia*,⁴⁷ és

⁴⁵ López Mondejar, Publio (1997): *Historia de la fotografía en España*. Barcelona. Lunweg Editores. P.168

⁴⁶ Idem. P.274

⁴⁷ *La Vanguardia Gráfica (1934-1939)*. Col·lecció privada de l'autora.

habitual que apareguin els noms dels fotògrafs tots junts al final de la pàgina i no a cada peu de foto, la qual cosa provoca que, sovint, no es pugui atribuir exactament qui n'és l'autor, ja sigui d'una sola fotografia o d'un reportatge. En segon lloc, a partir de 1937, en la majoria d'ocasions a *La Vanguardia*⁴⁸ ja no se signa cap de les fotografies que hi apareixen publicades.

Tot i aquestes dificultats m'agradaria matisar alguna de les afirmacions de López Mondéjar.

El pool de *fotògrafs barcelonins als anys de la guerra civil*⁴⁹ està força explicat en un article de Josep Cruanyes, on diu que Agustí Centelles no en va formar part, afirmació aquesta que també fa seva Jaume Fabre.⁵⁰ Per tant Centelles quedava fora d'aquest treball cooperatiu que podia dificultar l'autoria de les imatges.

En segon lloc, López Mondéjar afirma que a l'*Arxiu Centelles* podien haver negatius de fotògrafs com Pau Lluís Torrents. Si les fotografies a les quals es refereix aquest autor⁵¹ són anteriors al mes de juliol de 1934 evidentment que n'hi hauran i evidentment que van aparèixer a la premsa de l'època signades per Sagarra o Torrents. Agustí Centelles va treballar durant dos anys i mig per a aquests dos fotoperiodistes, per tant no signava amb el seu nom, sinó amb el dels seus patrons. Per això, actualment aquestes imatges formen part de l'*Arxiu Centelles*.

Per la seva banda, Chema Conesa, en el text de la monografia dedicada a Agustí Centelles de la col·lecció Photobolsillo escriu:

*El hecho de que en la maleta de negativos que Centelles sacó de España hubiera trabajos de otros fotógrafos y de que fotos suyas hayan sido publicadas bajo la firma de otros autores ha proyectado alguna sombra de duda sobre la autoría de algunas imágenes, sobre todo las realizadas sobre placa fotográfica, y no su habitual Leica de 35 mm*⁵².

⁴⁸ Idem

⁴⁹ Cruanyes, Josep (1991): "Els fotògrafs barcelonins als anys de la guerra civil". Fotògrafs. Capçalera, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, número 27. P.36

⁵⁰ Fabre, Jaume op. cit. P. 62

⁵¹ No he trobat cap publicació de Publio López Mondéjar ni tampoc de Chema Conesa on estiguin referenciades aquestes imatges, ni les dates en què van ser fetes, de les quals fan aquesta afirmació.

⁵² Conesa, Chema (1999): *Agustí Centelles. La lucidez de la mejor fotografía de guerra*. Alcobendas. TF Editores. Colección Photobolsillo. Biblioteca de fotógrafos españoles. P.7

Segons les notes d'Agustí Centelles en el seu diari escrit el 1939 no ens consta que a la seva maleta posés negatius que no fossin els seus. Per exemple en l'entrada del dia 21 de gener:

Avans de sortir de casa i des d'ahir, he començat a fer neteja de papers, fotos i documents. Recullo l'arxiu de fotos, l'arxiu de negatius Leica i els empaquetos. Faig el mateix amb màquines fotogràfiques i llibres d'autor i esquerristes i russos. les revistes de "La U.R.S.S. en construcció" també son empaquetades⁵³.

Amb l'anterior paràgraf es pot percebre que les activitats de neteja de documents i de preparatius per marxar les fa al seu domicili particular, per tant, es tracta del seu arxiu fotogràfic personal.

Pel que fa a les imatges realitzades en placa, hem explicat en aquest mateix capítol que Centelles en va fer una tria i les va deixar amagades a casa de la seva sogra, possiblement perquè el pes en dificultava molt el seu trasllat i per evitar possibles represàlies a la seva dona. Agustí Centelles va treballar sempre amb format placa fins al 1934, quan es va comprar la Leica de pas universal, que a partir de llavors sí que fou la seva càmera *habitual*, però no l'única, ja que sovint acostumava a dur més d'un aparell fotogràfic⁵⁴. El gener de 1939 quan va marxar cap a la frontera francesa s'emportà les seves "màquines" com podem llegir al fragment anterior del seu diari.

A l'obra *Fotógrafo de guerra en España 1936-1939* també es planteja la qüestió de l'autoria d'algunes imatges de la Guerra Civil. Totes les fotografies que apareixen en aquesta publicació pertanyen al Archivo Histórico del PCE i la seva directora, Victoria Ramos, escriu a la pàgina 238:

La autoría, en este caso, no aporta calidad al conjunto documental. Un conjunto de imágenes que por su atronadora belleza habla por sí solo. Deu ser aquest el motiu, doncs, pel qual no hi ha atribuïda l'autoria de cap de les imatges del llibre.

Per la seva banda, Mariano Asenjo, en un text introductori a la mateixa publicació fa la següent reflexió:

El caso de Agustí Centelles es, sin duda, curioso y ha de servirnos para comprender -o imaginar, si se prefriere- el itinerario seguido desde su génesis

⁵³ Centelles, Agustí: (Q.A.) P. 17

⁵⁴ Informació facilitada per Sergi Centelles Martí

por el material que en este libro se muestra, de tan “sospechosa” como -por el momento- inconcretable autoría, cuestión ésta que en páginas adelante se detallará⁵⁵.

A la mateixa pàgina fa la següent explicació sobre la frase anterior:

[Centelles] *cruza la frontera con Francia en enero de 1939 con una maleta a sus espaldas en la que se acumulan más de cinco mil negativos propios y de otros fotógrafos que trabajaron para el Ejército Republicano de Cataluña. Su misión consiste en custodiar esos negativos, y su obsesión es que no caigan en manos del ejército vencedor para evitar la más que probable represión a las personas que aparecen en esas imágenes.*

Posteriorment l'autor fa referència a la cita de Chema Conesa comentada més amunt. En cap moment del text es torna a parlar d'Agustí Centelles en relació a la qüestió de l'autoria. A les dues pàgines següents i seguint amb aquest tema s'explica la dificultat per determinar si algunes fotografies de la Guerra Civil són del ja mític fotoperiodista Robert Capa⁵⁶ o de la seva companya, la també fotògrafa Gerda Taro que morí mentre estaven fent un reportatge de la batalla de Brunete⁵⁷.

En data 24 de gener de 1939 Centelles deixa anotat al seu quadern:

*Recullo de casa la maleta, llibres, arxiu de negatius i còpies*⁵⁸.

Aquesta anotació és posterior a la que hem mostrat, on anunciava el preparatiu de la sortida. A la frase veiem que recull l'arxiu de casa, no es tracta, doncs, de l'arxiu del *Ejército Republicano de Cataluña*.

En el cas de l'arxiu del Servei de Fotografia del Comissariat de Guerra per al qual treballà en ser mobilitzat, Centelles escriu en data 5 de Febrer de 1939 del seu diari:

⁵⁵ Asenjo, Mariano: “Instantes decisivos” a Rico, Lolo (coord.) (2000): *Fotógrafo de guerra 1936-1939*. Hondarribia. Argitaletxe Hiru. P. 12

⁵⁶ Hi ha molta bibliografia al voltant de la figura de Robert Capa. Aquests en són un parell d'exemples: D. A. (1999): *Capa cara a cara. Fotografías de Robert Capa sobre la guerra civil española*. Madrid. Aperture i Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía. Kershaw, Alex (2003): *Sangre y Champán. La vida y la época de Robert Capa*. Barcelona. Ed. Debate

⁵⁷ Miravittles, Jaume (1972): *Episodis de la guerra civil espanyola*. Barcelona. Ed. Pòrtic. Col·lecció Pòrtic 71, núm 4. Capítol: “Els meus morts” P.240-246. Cal dir que tot i que el retrat que il·lustra aquest capítol per explicar la mort de Gerda Taro sí que es correspon amb ella, Miravittles en el text l'anomena Katy (possible confusió amb la també fotoperiodista Katy Horna).

⁵⁸ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.17

[El Servei ha estat instal·lat a Portbou] *A dos quarts de tres del matí soc despertat per el Secretari General i hem comunica que destroçi l'arxiu i lo que no pugui transportar i rapidament vagi a la estació fent veure que som combatents internacionals. Allí embarcarem en vagons que ens portarán a França. Ha sigut dit aixó amb un caire, que hem deixa preocupat ¿tant imminent es la arribada del enemic a aci? Faig complir aquestes ordres i les compleixo jo també personalment. Tot ha sigut trencat, cremat i velat. Soc l'ultim de sortir del edifici. Han tingut que cridar-me varies vegades. Vaig a la estació carregat amb la maleta, manta, cartera amb les meves màquines. El meu arxiu Leica i de copies els porten els Pujols⁵⁹.*

Aturem-nos en aquest passatge. La situació és crítica. En un moment de màxima preocupació com aquest és força dubtós que Centelles tingués temps per empaquetar o triar fotografies del Servei i afegir-les al seu arxiu, que en aquell moment no porta ell, sinó els seus amics Salvador i Ferran Pujol.

La derrota és imminent i a partir d'ara tot és absolutament desconegut. Passar a França significa deixar enrera tot el que s'havia estat fins aquell moment a la vida. No hi ha res segur. Fins i tot podem observar que no existeix cap tipus de garantia ni per als funcionaris que treballen en l'aparell de l'Estat, ja que els ordenen que es facin passar per internacionals. Centelles i el seu grup de companys van aconseguir arribar a França creuant a peu la frontera per un túnel de tren en unes condicions pèssimes, com veurem més endavant. És molt difícil que en un moment vital com aquest hom tingui ànims per arrossegar més pertinences que les seves: poques, imprescindibles i, sobretot, pròpies. Molt diferent hagués estat la situació si el grup, en tant que funcionaris, haguessin pogut disposar de cotxes o camions per transportar totes les eines i material del Servei, tal i com havien fet des de Barcelona a Figueres i, posteriorment, a Portbou.

Amb tot, Centelles té molta sort i compta amb els seus amics Salvador i Ferran Pujol que s'emporten el seu arxiu, mentre ell obeeix les ordres dels seus superiors. És força destacable que l'ordre rebuda fos destruir tot el material, fet que indica un cop més que la situació era crítica.

⁵⁹ Centelles, Agustí:(Q.A.)P.26

Finalment, pel que fa a l'autoria de les imatges que formen *l'Arxiu Centelles* desconexo si els autors que han posat en dubte que totes fossin d'aquest fotògraf han fet el buidatge corresponent, comparant negatius i plaques amb publicacions d'època. No és l'objecte d'aquesta investigació dur a terme aquesta tasca. Per part meua no posaré en dubte que l'autor de les fotografies sigui Agustí Centelles fins que no n'hagi fet la comparació pertinent. Només vull assenyalar que llegint el quadern autobiogràfic i veient la manera com passà la frontera al gener del 39 em resulta difícil creure que s'emportés material que no fos el del seu arxiu personal. També cal remarcar que fins que s'establí pel seu compte, totes les imatges que va fer aparegueren signades a la premsa de l'època amb el nom dels fotoperiodistes per a qui va treballar: primer Josep Badosa i, posteriorment, Josep Maria Sagarra i Pau Lluís Torrents.

2.1.3 Monografies sobre Agustí Centelles

Com que no hi ha cap recerca feta sobre la figura d'Agustí Centelles han estat bàsiques a l'hora de començar a investigar sobre ell les següents monografies:

D.A.(1988): *Agustí Centelles (1909-1985). Fotoperiodista*. Barcelona. Fundació Caixa Catalunya. Aquesta obra es publicà en motiu de la primera gran exposició retrospectiva que es va fer a Barcelona el 1988 sobre Agustí Centelles. A més de la sèrie de fotografies corresponents, està formada per petits assajos al voltant del fotògraf escrits per Joan Fontcuberta, Albert Balcells i Jerald Green. Aquests textos seran citats habitualment en altres obres posteriors on s'ha escrit sobre Agustí Centelles. És l'obra de referència ineludible.

Conesa, Chema (1999) *Agustí Centelles. La lucidez de la mejor fotografía de guerra*. Alcobendas. TF Editores. Colección Photobolsillo. Biblioteca de fotógrafos españoles. Aquesta obra forma part d'una interessant col·lecció de butxaca sobre fotògrafs d'arreu de l'estat. No fa cap aportació nova respecte l'anterior pel que fa al text però apareixen algunes imatges que no s'havien publicat al catàleg anterior.

D.A.(2004): *Agustí Centelles*. València. Plataforma Salvem el Cabanyal. Aquest catàleg es va publicar arran de la VII edició de l'exposició Cabanyal Portes Obertes. Pel que fa a les fotografies, incorpora com a novetat de tot el que s'ha publicat fins ara sobre Centelles algunes de les imatges que va fer durant l'etapa com a fotògraf industrial, és a dir, des de 1947 fins que es jubilà. Pel que fa als textos, es repeteix el de Joan Fontcuberta de l'exposició de 1988 i també inclou algunes aportacions com la de Luis Poirot i José Alexandre que van conèixer personalment el fotògraf.

No he trobat cap monografia més, dedicada a Agustí Centelles. Sí, altres obres sobre la Guerra Civil o d'història general de la fotografia on es parla de la seva figura, com també articles de premsa. Aquest material se cita al llarg del treball i està detallat a l'apartat de fonts.

Finalment m'agradaria referir-me a dues obres més, perquè Agustí Centelles n'és coautor.

La primera és Pons i Prades, Eduard i Agustí Centelles (1979): *Els catalans a la República i la Guerra*. Barcelona, Ed. Blume, 1ª edició. Es va publicar immediatament després de la recuperació de l'*Arxiu Centelles* el 1976. Eduard Pons i Prades i Agustí Centelles van ser molt amics. Pons va ajudar Centelles a classificar i identificar persones que sortien a les seves fotografies i va ser la persona que el va acompanyar a Carcassona a buscar l'arxiu després de la mort de Franco. Aquest llibre és el resultat de la seva col·laboració.

La segona és Jackson, Gabriel i Agustí Centelles (1982): *Catalunya republicana i revolucionària (1931-1939)*. Barcelona. Ed. Grijalbo. Està concebuda com a llibre-reportatge, ja que les fotografies estan incloses en el text. És un dels primers llibres que vaig veure sobre Agustí Centelles. El més curiós és que el vaig trobar a la biblioteca pública del meu poble, Amposta.

3.- CONTEXT GENERAL

3.1 L'EXILI REPUBLICÀ DE 1939

“Si Dante avait assisté à l'exode des populations espagnoles en France, il aurait eu la matière à écrire un nouveau chapitre à son Enfer”

François Francis, periodista de l'*Independent*⁶⁰

Durant el mes de gener de 1939 el final de la Guerra d'Espanya s'intuïa proper i definitiu. La desfeta de la Segona República era imminent davant l'imparable avanç de l'exèrcit sublevat. L'entrada de les tropes franquistes a Barcelona el 26 de gener de 1939, juntament amb la retirada de l'exèrcit Republicà desencadenà un dels èxodes més massius de la història del segle XX⁶¹.

Els darrers dies de gener i fins al 9 de febrer (data de tancament de la frontera per part dels franquistes), la desfeta del front català va suposar la fugida desesperada de centenars de milers de persones, tant a través dels senders dels Pirineus com des de diversos punts fronterers reconeguts: Puigcerdà, Coll d'Ares, El Pertús i Portbou⁶². Soldats de l'Exèrcit Republicà (amb mutilats de guerra i ferits), a més de dones, nens i ancians intentaven escapar de la guerra i de les represàlies franquistes. Carreteres i camins eren la mostra d'un colapse absolut⁶³: la majoria de persones fugien caminant amb les poques pertinences que podien transportar a coll. D'altres utilitzaven vehicles de tot tipus que avançaven lentament emmig de la massa fins

⁶⁰ Lagarde, Eric (1991): “Le camp de refugiés de Bram, une vision de l'exode espagnol de 1939” a D.A.: *Exil politique et migration économique: espagnols et français aux XIX-XX siècles*. París. Centre National de la Recherche Scientifique. Pp.145 -157

⁶¹ Vegeu, a tall d'exemple de bibliografia sobre l'exili: Rubio, Javier (1996): “Bibliografía ponderada” a Cuesta, Josefina i Benito Bermejo (coord.): *Emigración y exilio. Españoles en Francia. 1936-1946*. Madrid. Eudema. Pp. 366-386 i Díaz i Esculies, Daniel (2003) “Aproximació bibliogràfica als exilis catalans de la guerra civil (1936-1939)” a Pujol, Enric (coord.): *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*. Girona. Centre d'Estudis Històrics i Socials de Girona. Pp.15-37

⁶² Vegeu Ripol, Marc (2005): *Las rutas del exilio*. Barcelona. Alhena Media

⁶³ Vegeu part de les fotografies de la col·lecció Mariano Aguayo a: Dreyfus-Armand, Geneviève i Émile Temime (1995): *Les camps sur la plage, un exil espagnol*. París. Éditions Autrement. Pp. 48-63

quedar abandonats, en moltes ocasions, a qualsevol racó de les carreteres. Mentrestant, l'aviació franquista bombardejava i metrallava des de l'aire sense cap tipus de pietat. El dia 26 de gener el ministre d'Estat de la República, Julio Álvarez del Vayo, va demanar al govern francès que acollís 150.000 dones, infants i ancians en una "zona neutra" propera a la frontera espanyola. Això es desestimà ràpidament davant la negativa rotunda del bàndol franquista, que havia rebut pocs dies abans una proposta similar de creació de territori neutral per part del Ministre d'Afers Estrangers francès, Georges Bonnet.

Xifrar un esdeveniment d'aquestes característiques és complicat, però la majoria d'autors⁶⁴ coincideixen a l'hora de quantificar el que s'ha anomenat la Retirada en mig milió de persones. És una xifra que variarà contínuament a causa de les repatriacions i dels exilis posteriors.

El 28 de gener el govern francès, davant l'arribada massiva de refugiats, va obrir la frontera per deixar passar els civils. Amb la caiguda de Girona el dia 4 de febrer féu el mateix a partir del dia 5, per permetre l'entrada de soldats republicans.

El ejército Republicano, autorizado a entrar en Francia, lo hace según las siguientes disposiciones:

-Paso de la frontera según un orden definido de antemano por el estado mayor republicano y los oficiales franceses.

-Entrega de todas las armas.⁶⁵

Des de principis de febrer el govern francès havia iniciat contactes amb el bàndol franquista per intentar establir acords diplomàtics a través d'un emissari, Léon Bérard. El 25 de febrer se signà l'acord Bérard-Jordana, pel qual el govern francès i el franquista establiren relacions diplomàtiques. Aquest pacte va regir les relacions franco-espanyoles fins a la dècada dels 60. El govern francès, per la seva banda, es comprometia a tornar a Franco els béns transportats pel govern republicà espanyol a França (or dipositat a la

⁶⁴ S'han convertit en referents a l'hora d'aproximar-se al fenomen de l'exili les següents obres: Abellán, José Luis (dir.)(1976): *El exilio español de 1939*. Madrid. Taurus; Rubio, Javier (1977): *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*. Madrid. Editorial San Martín. Vegeu també: Artís-Gener, Avel·lí (1975): *La Diàspora republicana*. Barcelona. Ed. Euros

⁶⁵ Rafenau-Boj, Marie Claude (1995): *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*. Barcelona, Ed. Omega. P.47 [Títol original: *Odysée pour la liberté*. París. Editions Denoël. Traducció: Manuel Pijoan i Nicole d'Amonville]

banca francesa, obres d'art, material de l'Exèrcit Republicà, entre altres elements) i a vigilar els refugiats, dels quals el comandament franquista no se'n va voler fer cap tipus de càrrec material. França va destinar dels seus pressupostos públics centenars de milions de francs⁶⁶ per acollir els republicans espanyols, xifra que se sumà a la despesa en aquesta qüestió des que havia esclatat el conflicte espanyol. El dia següent del pacte, el govern franquista fou reconegut oficialment per França i pel Regne Unit, tot i que la Guerra Civil encara no havia acabat.

El 9 de març de 1939, segons l'Informe Valière realitzat a petició del govern francès, la xifra de refugiats era de 440.000, d'aquests 170.000 eren dones, nens i persones grans; 220.000 eren soldats; 40.000, invàlids i 10.000, ferits⁶⁷.

Una darrera onada de refugiats marxà d'Espanya al final de la guerra i aconseguí arribar als territoris francesos de l'Àfrica del Nord, fonamentalment Argèlia, gràcies a l'evacuació de la zona del sud-est feta pels republicans el març de 1939. *Entre 11.000 i 12.000*⁶⁸ refugiats procedents d'Alacant, Almeria Cartagena i València s'embarcaren a temps abans de l'arribada de les tropes italianes o franquistes.

No era la primera vegada que la Guerra Civil provocava la fugida de ciutadans espanyols cap a França, la diferència en aquesta ocasió era de magnitud. *Nunca en la historia de España se había producido un éxodo de tales proporciones ni de tal naturaleza.*⁶⁹ Tampoc França havia hagut de rebre una xifra de refugiats tan elevada, tot i que aquest país s'havia convertit en l'espai de llibertat i acollida per als milers de ciutadans europeus que fugien del nazisme i del feixisme al llarg de la dècada dels 30.

Des dels inicis del conflicte espanyol, s'havien produït diversos fluxos migratoris cap al país veí: amb la caiguda del front de Guipúscoa el 1936; amb la fi del front del nord a la tardor del 1937; per evacuacions diplomàtiques

⁶⁶ Vegeu, per exemple: Peschanski, Denis [En línia](2001): *La France des camps (1938-1946)*. París. Tesi doctoral. (<http://histoire-sociale.univ-paris1.fr/Denis.htm>) [Consulta gener de 2005] Pp.129-132

⁶⁷ D. A. (2002): *Exilio*. Madrid. Fundación Pablo Iglesias. P.24

⁶⁸ Rubio, Javier (1996): "La población española en Francia de 1936 a 1946: flujos y permanencias" a Cuesta, Josefina i Benito Bermejo (coord.): op. cit. P.41

⁶⁹ Llorens, Vicente (1976): "La emigración republicana de 1939" vol I d'Abellán, José Luís (dir): *El exilio español de 1939*. Madrid. Taurus. P.99

vàries entre 1936 i 1938, i quan es produeix l'ocupació de l'Alt Aragó a la primavera del 1938.

*Le bilan de ces quatre premières phases de transfert devait se traduire, à la fin de 1938, par la présence nette de quelque 40 à 45.000 réfugiés en France.*⁷⁰

D'aquests, la majoria eren nens que estaven vivint sobretot en colònies o, en menor mesura, amb famílies d'acollida franceses o d'origen espanyol.

Des que es va produir l'aixecament militar contra el govern democràtic republicà el juliol de 1936, el país veí seguia atentament el desenvolupament de la guerra i l'opinió pública francesa es posicionà sovint clarament a favor d'un dels dos bàndols segons la seva ideologia⁷¹.

El desembre de 1936 França i el Regne Unit decidiren desenvolupar la mal anomenada "política de no intervenció" per evitar la internacionalització del conflicte. Malgrat les prohibicions, els controls vigilats i el tancament de fronteres, des d'Espanya s'intentava contínuament fer passar efectius a l'altra banda de la frontera per donar suport al govern republicà que, progressivament, quedà aïllat i aclaparat davant l'ajut que l'Alemanya nazi i la Itàlia de Mussolini donaren al bàndol franquista en forma de material militar i de tropes.

La guerra espanyola aixecà passions i esdevingué un dels temes centrals del debat polític i social a França. Davant la política d'ambigüitat practicada per les autoritats, que en ocasions puntuals permeteren l'obertura de la frontera, una part de la població francesa activà la seva solidaritat amb la República Espanyola, especialment en veure la repressió que patia la població civil, sobretot en forma de bombardeigs indiscriminats: gales, manifestacions, organitzacions solidàries que feien col·lectes i ajudaven els refugiats, entre altres accions, es repetiren al llarg dels anys mentre la policia francesa vigilava de prop.

⁷⁰ Pechanski, Denis (2001): op. cit. P.27

⁷¹ Sobre aquesta qüestió vegeu per exemple: Pike, David Wingeate (1975): *Les Français et la Guerre d'Espagne, 1936-1939*. París. Ed. PUF, Publications de la Sorbonne i Sagnes, Jean i Sylvie Caucanas (ed.)(1990): *Les français et la guerre d'Espagne. Actes du colloque de Perpignan*. Centre de Recherches sur les problèmes de la frontière. Université de Perpignan

A principis de 1939 la situació desbordà totalment les autoritats franceses. Des de diferents estaments polítics i militars s'havia alertat al govern en diferents ocasions durant els anys del conflicte espanyol sobre què podria suposar la fugida de molts ciutadans del país veí.

Dès février de 1937, constatant l'évolution de l'offensive franquiste sur Malaga, l'ambassadeur de France signalait les conséquences éventuelles d'une campagne dans les régions industrialisées du nord et chiffrait déjà à plusieurs dizaines de milliers les réfugiés potentiels. En juin de la même année, le chef de la 16 région militaire (en France) présentait un plan à son ministre de tutelle dans la perspective d'un afflux de réfugiés. Au moment d'une nouvelle offensive franquiste dans l'Aragon, en mars de 1938, l'attaché militaire Morel puis le consul Camps demandaient qu'on réfléchisse à l'installation de centres d'accueil pour plusieurs dizaines de milliers de personnes. De fait, le 17 avril 1938, Albert Sarraut, en charge de l'Intérieur, alertait le conseil de ministres:

“Le déroulement accéléré des événements d'Espagne peut poser demain au gouvernement français, un problème d'une extrême gravité. Un vaste mouvement de peur, né de la crainte de représailles ou de la menace de la disette, est susceptible de provoquer vers nos frontières l'exode massif de la population catalane”.⁷²

Tot i que no hi havia previsions materials davant l'acollida, les autoritats franceses sí que havien pres fortes mesures legislatives respecte als estrangers, en part condicionades pel desenvolupament de la Guerra Civil espanyola.

3.1.1 Legislació francesa sobre estrangers

Els anys 20 França, devastada després de la Primera Guerra Mundial, necessitava urgentment mà d'obra estrangera per a la seva reconstrucció econòmica. Per això, formulà una legislació liberal durant una dècada, que es començà a restringir de manera gradual a partir de 1932, (quan diversos

⁷² Peschanski, Denis (2001): op. cit. P.26

textos limiten la mà d'obra estrangera) fins a la llei de 1935, que augmentà la reglamentació sobre la residència dels estrangers.

La crisi econòmica i moral, unida a la sensació de perill exterior, en part condicionada pel desenvolupament de la Guerra Civil espanyola, encetà una nova etapa a partir de 1938. A partir de gener d'aquest any, es va crear la figura del primer sotsecretari d'Estat encarregat d'Immigració i Estrangers.

El 10 d'abril arribava al poder el dretà Edouard Daladier, posant fi al govern del Front Popular de Léon Blum. *Le dirigeant du parti radical forme un ministère avec des représentants de la droite et des membres de son propre parti hostiles au Front populaire, comme Georges Bonnet. Edouard Daladier restera à la tête du gouvernement pendant deux ans. Avec son retour au pouvoir (qu'il avait quitté précipitamment le 7 février 1934, au lendemain de l'émeute), la politique française prend rapidement un cours autoritaire. Les immigrés, les réfugiés politiques en sont les premières victimes.*⁷³

Denis Pechanski considera que les mesures que va prendre el govern a partir d'avril de 1938 ne peut être séparée de la politique de revanche menée sur les terrains social, économique, politique et judiciaire par Daladier et Reynaud.⁷⁴ (...) On ne peut séparer ainsi xénophobie, antisémitisme et pacifisme. S'y ajoutaient souvent l'anticommunisme et la peur du rouge espagnol.⁷⁵ Un dels exemples més clars d'aquesta política repressiva la va patir, per exemple, el propi Partit Comunista Francès. Això també es va traduir en una modificació sensible de la política de control dels estrangers.

El Decret Llei del 2 de maig de 1938 assegurava per primer cop una protecció específica al refugiat, en clara sintonia amb els valors republicans, però al mateix temps esdevingué una màquina letal contra els clandestins. El mateix any els serveis de policia per a estrangers es reorganitzaren. D'entre totes les mesures que es van prendre fou determinant el Decret Llei del 12 de novembre de 1938⁷⁶, ja que preveia l'internament dels "estrangers indesitjables" -concepte d'una llei francesa de 1849- en centres

⁷³ Levy, Jean i Simon Pietri (1996): *De la République à l'Etat Français 1930-1940. Le chemin de Vichy*. Cap. III "La grand peur des bourgeois". París. L'Harmattan. P.95

⁷⁴ Pechanski, Denis (2001): op. cit. P.18

⁷⁵ Pechanski, Denis (2001): op. cit. P.20

⁷⁶ Coincideixen en aquesta afirmació diferents autors com Javier Rubio, Geneviève Dreyfus Armand, Denis Pechanski o Marie-Claude Rafaneau-Boj, entre altres, que es dediquen a l'estudi de l'Exili Republicà.

especialitzats. L'aplicació d'aquesta llei permetia detenir no només aquells qui cometessin un delictes, sinó també els sospitosos de poder atemptar contra l'ordre públic i la seguretat nacional. *Dans le même temps Daladier met au point une législation applicable en cas de guerre qui réduit les libertés publiques*⁷⁷.

Gràcies a aquesta legislació, quan es va desencadenar l'èxode republicà el 1939, les autoritats franceses desenvoluparen una “xarxa de centres d'acollida” per tota la zona sud del país.

Al mateix temps, el govern francès també havia legislat l'11 de juliol de 1938 sobre l'organització de la nació en temps de guerra, preveient que els refugiats en edat de ser mobilitzats i beneficiaris del dret d'asil haurien de contribuir amb una sèrie de prestacions a l'esforç de la defensa nacional.

Davant la imminent entrada en guerra, el govern francès legislà novament sobre la situació dels estrangers amb diversos textos, d'entre els quals va servir de referència el Decret del 12 d'abril de 1939, vàlid per a refugiats amb dret d'asil i per apàtrides. Es començà a gestar el treball obligatori per als estrangers residents a França. L'article 3 del Decret Llei del 20 d'abril del 1939 i el decret d'aplicació del 13 de gener de 1940 -tots dos inspirats per Paul Reynaud- fan efectiu aquest procés. Així, entre abril i maig s'organitzaren les CTE (Companyies de Treballadors Estrangers) en unitats militars, per fixar com s'executarien aquestes prestacions. Amb l'entrada de França en guerra, el setembre de 1939, s'accelerà aquest fenomen, ja que la mobilització dels homes francesos provocà manca de mà d'obra. *Por medio del decreto del 13 de enero que transforma las compañías de trabajo en compañías de “prestatarios” bajo el control del ministro de Defensa, se “moviliza” a todos los refugiados españoles de sexo masculino y edades comprendidas entre veinte y cuarenta y ocho años; los internados en los campos no tienen elección; son requeridos en calidad de “prestatarios” y, en la mayoría de los casos, parten a reunirse con sus camaradas enrolados en las C.T.E. y en el ejército francés, estacionados en las zonas estratégicas - teóricamente de combate- desde la frontera italiana hasta el mar del Norte. Desde la declaración de guerra hasta la ofensiva alemana en mayo de 1940,*

⁷⁷ Levy, Jean i Simon Pietri (1996): Idem.

los españoles participan también de buena o mala gana, en la “guerra boba”.⁷⁸ La creació de CTE es multiplicà i els refugiats es van convertir en prestataris, és a dir, “contribuent subjecte a una prestació en espècie” tal i com explica Rafaneau-Boj. En aquest context, els republicans espanyols es dedicaren sobretot a feines agrícoles però també a la indústria, especialment la de guerra.

Després de l’armistici franco alemany, signat el 22 de juny de 1940, el govern de Vichy substituï les CTE pels Grups de Treballadors Estrangers (GTE), endurint-ne les condicions, amb la intenció d’agrupar els estrangers, *sobrantes en la economía nacional*⁷⁹. Així, el Decret Llei del 27 del setembre de 1940 fa referència a la situació dels estrangers que “sobren” i *señala concretamente que quienes de éstos cuenten más de 18 años y menos de 55, serán encuadrados obligatoriamente en los GTE. Es decir, que las antiguas CTE quedaron transformadas en GTE. La modificación en el régimen de esta nueva organización, consistió en que los desetores e insumisos eran perseguidos por los servicios de la policía criminal. (artículo 1º). En cuanto a los españoles pertenecientes a los GTE, consideramos que constituyen una mano de obra útil para la economía nacional. No hay lugar, por el momento, para incitarlos a que dejen Francia*⁸⁰.

Els refugiats podien treballar directament per a un GTE, on sovint no rebien un sou sinó algunes primes eventuals de rendiment com ja hem apuntat, o bé, tot i que treballessin per un particular, havien d’estar inscrits igualment en un Grup de Treballadors Estrangers.

A més, *aquells refugiats que van quedar en zona ocupada, ara sota jurisdicció alemanya, havien de treballar en profit dels interessos del Tercer Reich, de manera que molts van quedar integrats en l’Organització Todt i foren empesos a treballar en les fortificacions de l’Atlàntic que havien de deturar qualsevol intent d’incursió dels aliats.*⁸¹

⁷⁸ Rafaneau-Boj, Marie-Claude (1995): op. cit. P.220

⁷⁹ Soriano, Antonio(1989): *Éxodos: historia oral del exilio republicano en Francia 1939-1945*, Barcelona. Ed.Crítica. P.26

⁸⁰ Idem.

⁸¹Torán, Rosa i Margarida Sala (2002): *Mauthausen. Crònica Gràfica d’un camp de concentració*, Fotografies: Servei d’identificació de les SS i Francesc Boix. Barcelona. Museu d’Història de Catalunya i Editorial Viena. P.29

3.1.2 El sistema concentracionari francès

El terme “camp de concentració” sorgeix durant la dècada dels 90 del segle XIX en el context de la guerra d'independència cubana, quan el general espanyol Valeriano Weyler anomenà així els espais on detenia els considerats insurgents cubans. El mot va tenir ressò en ser utilitzat pel Regne Unit per referir-se als centres de detenció d'enemics durant la guerra dels Bòer (1899-1902). Per això, en moltes ocasions s'ha dit incorrectament que prové de l'anglès.

Al llarg del segle XX, estats de variades tendències polítiques i en nombroses ocasions han aconseguit popularitzar nefastament aquest mot per denominar aquells espais on detenir els considerats enemics pel sistema que regentés el poder. Ara bé, l'imaginari col·lectiu ha acabat relacionant-lo, a causa de la magnitud de la tragèdia, amb la maquinària de detenció i, posteriorment, d'extermini de milions de persones ideada i executada pel règim nazi des del 1933 fins el 1945⁸².

En el cas que ens ocupa, és a dir, el d'aquells espais on van anar a parar els milers de refugiats republicans espanyols des de principis de 1939, cal matisar pel que fa a la denominació. En primer lloc s'ha de distingir entre dues tradicions historiogràfiques. Des de la historiografia francesa habitualment es fa referència a aquests espais de manera generalitzada com “centres d'internament” per distingir-los dels “camps de concentració” nazis, mentre que en la historiografia espanyola es parla de “camps de concentració” i se'ls diferencia dels anomenats “camps d'extermini”, terme que designa els d'aquesta finalitat creats pel règim nacionalsocialista⁸³.

Cada sistema concentracionari, sigui el francès, el soviètic o el nazi requereix un estudi específic, perquè té unes característiques i una cronologia determinades, unes intencions i una naturalesa que el fan incomparable amb

⁸² Per veure les diferents etapes d'aquest sistema concentracionari he consultat: de Toro, Miguel: “El sistema de campos de concentración nacionalsocialista, 1933-1945: un modelo europeo” i Storscio, Renzo: “Hacia una tipología de los campos de concentración y exterminio nacional-socialistas” dins D.A. (2002): *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*. Actes del congrés celebrat el 21, 22 i 23 d'octubre de 2002. Barcelona. Museu d'Història de Catalunya i Universitat Autònoma de Barcelona. Pp.15-35 i 53-60

⁸³ Sobre aquesta qüestió vegeu: Planes, Jordi (2005): “L'univers concentrationnaire français à l'égard des réfugiés espagnols” a D. A.: *Réfugiés espagnols dans l'Aude 1939-1940. Actes du colloque international de Carcassonne*. Carcassonne. Archives Départementales de l'Aude. Pp.17-34

la resta. Però sí que ens trobem davant una pràctica que implica la detenció de milers de persones en uns espais concrets i que ha generat el referir-se'n com a "camps de concentració" de forma genèrica.

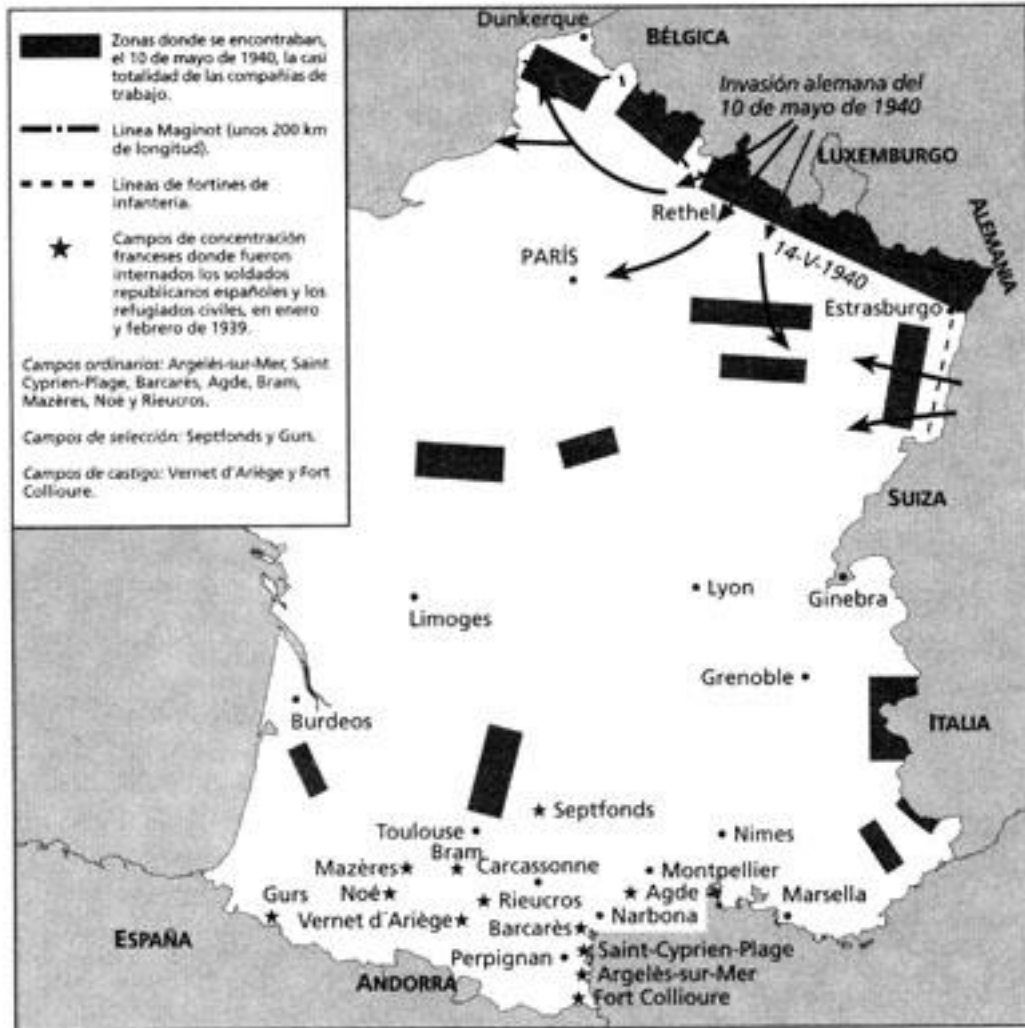
Cal deixar palès, a més, que en l'abundant tradició autobiogràfica⁸⁴ i testimonial dels refugiats republicans espanyols, la gran majoria ha anomenat "camp de concentració" a l'espai on van romandre detinguts en terres franceses. Agustí Centelles inicia el quadern autobiogràfic que va escriure mentre estava intern al camp de Bram amb les següents paraules:

*Començo aquesta descripció del que és i ha sigut la meva vida, en uns moments tràgics per mi. Reclós en un camp de concentració en qualitat de "refugiat" segons les autoritats franceses, de presoner per les característiques del camp, del seu ambient, per la seva disciplina i per el comportament emanat d'ordres superiors donades als gendarmes que cuiden de l'ordre interior del mateix.(...)*⁸⁵

Les mateixes autoritats franceses, entre elles el ministre d'Interior Albert Sarraut, van referir-se als camps en múltiples ocasions i en bona part de la documentació que han generat els mateixos amb la denominació "camp de concentració" i en altres moments com a "camps d'internament".

⁸⁴ Espinet, Francesc (2002): "Sobre egodocuments i exili català republicà" a D.A.: *L'exili republicà. Actes del Vè Col·loqui República, Guerra Civil i Franquisme*. Barberà del Vallès. Ajuntament de Barberà del Vallès. Pp.93-119.

⁸⁵ Centelles, Agustí: *Quadern Autobiogràfic*.P.1

Mapa 1. Francia, 1939-1940. Situación de los campos de concentración y de las unidades de fortificadores españoles (compañías de trabajo).

86

El sistema concentracionari francès estava situat geogràficament al sud, a la regió anomenada Midi de la France i el formaren diferents espais regits per la disciplina militar, vigilats per gendarmes, guàrdia mòbil o soldats de les colònies franceses. L'objectiu era sempre el mateix: prohibir qualsevol comunicació amb l'exterior i imposar una estricta disciplina als interns.

A inicis del 1939, enmig de la improvisació i la urgència, l'únic dispositiu d'acollida de les autoritats franceses comprenia la part relacionada amb la seguretat i l'ordre públic. És força difícil comptabilitzar de manera

⁸⁶ Font: Pons i Prades, Eduard (2003): *Republicanos españoles en la Segunda Guerra Mundial*. Madrid. La Esfera de los libros. P.634

exacta els refugiats que hi va haver en els primers camps, perquè no es van fer fitxes dels individus. Fins passades unes setmanes, no es van començar a confeccionar llistes per tal de repartir-los en els nous camps que s'estaven construint a corre-cuita.

Mentrestant, l'opinió pública francesa es debatia a favor i en contra dels refugiats i de la seva situació i es desfermava una campanya de premsa des dels mitjans de les més diverses tendències al voltant d'aquesta qüestió.

En els seus inicis les autoritats improvisaren què fer, però passades les primeres setmanes, ja al febrer del 1939, el consell de ministres encarregà al general Ménard que fos el responsable de coordinar totes les mesures relacionades amb l'acollida dels refugiats espanyols. Ménard va prendre una sèrie de decisions per racionalitzar i controlar la situació, basades en 3 principis bàsics: repatriació, per així reduir el màxim possible el nombre de refugiats; control estricte i organització de l'internament, i allunyament dels departaments fronterers d'aquells que es quedaven a França.

L'actitud de França era principalment promoure la tornada a Espanya, sovint amb fortes mesures de pressió, o propiciar la reemigració a d'altres països (Amèrica Llatina o la URSS) o bé dins de territoris de jurisdicció francesa (Àfrica del Nord).

Temporalment podem establir el període de funcionament global d'aquest sistema concentracionari entre 1939 i 1944, però cal matisar que hi ha diferents etapes:

- a) 1939: "acollida dels estrangers indesitjables" (refugiats espanyols i, en nombre inferior, alemanys);
- b) 1940: internament dels jueus estrangers;
- c) 1942-1944: deportació dels jueus. És en aquest període quan els camps es converteixen en reserva per als combois racials organitzats pel ministre de l'Interior del govern de Vichy en col·laboració amb el règim nazi.

En aquest treball només em fixaré en l'etapa inicial -corresponent a l'exili republicà de 1939-. Denis Peschanski distingeix tres fases per explicar com es va desenvolupar l'acollida dels espanyols:

- 1) Aquells republicans que van passar per les zones més allunyades de la costa es van trobar reclosos a diversos espais, sense cap tipus d'instal·lació

preparada, de les comarques de l'Alta Cerdanya i el Vallespir. Eren zones obertes, anomenades “camps de fortuna”, situades a *la Guingueta d'Hix, La Tor de Querol, Montlluís, Els Banys d'Arles, Arles de Tec, Prats de Motlló, El Voló, Osseja o Sant Llorenç de Cerdans*⁸⁷. Més a l'oest es van utilitzar antics forts, com Montlluís.

Aquests foren els primers espais on s'instal·laren molts dels refugiats de forma totalment provisional ja que estava previst redistribuir-los. Malgrat que les autoritats volien reconvertir aquests espais en “camps d'internament” les condicions climàtiques tan adverses van provocar que haguessin d'evacuar els refugiats a altres zones.

Alguns d'aquests primers espais, per exemple la Guingueta d'Hix o el Voló, eren anomenats per les autoritats “camps de tria” o “camps de control”, perquè s'hi concentraven sobretot dones, nens i ancians que eren transferits a diferents centres i albergs més petits, repartits a tots els departaments francesos, fins i tot els que limiten amb les fronteres del nord i l'est. L'únic departament on no s'enviaren refugiats fou el de la regió de París, posat que es considerà que ja tenia una densitat de població d'estrangers molt elevada.

Tal com explica Javier Rubio⁸⁸, aquests primers espais van acollir a la zona del Vallespir 65.000 refugiats i a la Cerdanya 30.000. La resta, 180.000 persones, la majoria homes, van anar a parar a les platges de la zona del Rosselló que les autoritats anomenaren “camps d'internament” i que es correspon a la segona fase de l'acollida.

2) El primer espai pensat com a centre d'internament sota la improvisació més absoluta fou la sorra de la platja d'Argelers envoltada de filferrades i vigilada per guàrdies senegalesos i *spahis* algerians. Es creà per decisió d'Albert Sarraut, ministre de l'Interior francès, el dia 1 de febrer del 39 i els refugiats van ser-hi internats quatre dies més tard. Les condicions de vida a les platges eren infrahumanes. Quan es van construir barraques a Argelers, gràcies a l'ajuda dels propis refugiats, van acollir aproximadament

⁸⁷ Forcada, Enric i Tuban Grégory: (2003) “Topografia dels camps de concentració de la Catalunya del Nord” a Pujol, Enric (coord.): *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*. Girona. Centre d'Estudis Històrics i Socials de Girona. Pp 57-66

⁸⁸ Rubio, Javier (1977): *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*. Madrid. Editorial San Martín. P.305, volum I

90.000 interns. Aquest sistema de reconversió de les platges també es va dur a terme a les de Sant Cebrià que van acollir uns 80.000 refugiats o al Barcarès amb més de 100.000 persones.

Després d'afrontar la urgència les autoritats intentaren racionalitzar la situació i construir espais amb un mínim d'instal·lacions, entrant així en la tercera fase de desenvolupament de l'acollida amb la construcció de "camps de concentració" que facilitaren una mica les condicions de vida dels refugiats si ho comparem amb les primeres setmanes després de passar la frontera.

3) A partir de febrer de 1939, doncs, la part sud de França comença a canviar de fesomia amb l'establiment d'aquests camps que variaren d'uns als altres tant en la construcció com en els detinguts que, malgrat els esforços del govern francès, hi van viure en condicions bastant deplorables. *Tres son, esencialmente, los criterios que presiden el establecimiento de la red de campos que el gobierno francés se ve obligado a instalar cuando, a mediados de febrero, ante la magnitud del éxodo y el principio de las restricciones españolas a la repatriación, comprende que no le va a ser posible desahucarse rápidamente de los refugiados. En primer lugar se procura evitar el estabilizar la situación concentracionaria en los lugares utilizados inicialmente y que tan triste renombre adquirieron en seguida para internados y visitantes: Argelès y Saint Ciprien sobrevivirán tan solo como campos menores. En segundo lugar, los nuevos campos habrán de ser de una magnitud manejable; salvo el que rápidamente se empezó a construir en Barcarès, previsto ya inicialmente para unos 50.000 internados, los demás campos serán considerablemente menores, para poblaciones concentracionarias del orden de quince a veinte mil. Por último, los nuevos centros, excepto ahora también, el muy temprano de Barcarès, se localizarán en otros departamentos del sur de Francia aliviando de este modo al de los Pirineos Orientales.*⁸⁹

El general Ménard organitzà una política de desenvolupament i organització de sis centres especialitzats, de manera que entre el febrer i l'abril va fer construir a la perifèria dels Pirineus Orientals els següents

⁸⁹ Rubio, Javier (1996): "Política francesa de acogida. Los campos de internamiento" a Cuesta, Josefina i Benito Bermejo (coord.): op. cit. P.101

“camps de concentració” per internar els republicans: Barcarès (Pirineus Orientals); Bram (Aude) que pretenia ser un camp model i que, en principi, estava reservat als ancians; Agde (Hérault); Septfonds (Tarn-et-Garonne) i Le Vernet (Ariège), per a obrers especialitzats per treballar per l'economia francesa i Gurs (Basses-Pyrénées) per als bascos.

Malgrat aquest intent no s'aconseguí del tot que els sis centres es corresponguessin amb les intencions d'especialització programades i hi hagué certa barreja de refugiats. A més es construïren altres camps i centres menors, com el de Mazères (Ariège), Villeneuve de la Rivière (Pirineus Orientals) es va destinar a especialistes mecànics i Montolieu (Aude) per a refugiats de professions intel·lectuals. També a l'Aude⁹⁰ es va acondicionar el camp de Couiza-Montazels, on hi van viure dones i nens.

Les condicions de vida en aquests camps van millorar una mica la situació dels refugiats ja que hi havia barraques, serveis, alimentació regular, servei d'infermeria, cuina o correus.

Cal apuntar que el primer “centre especial” destinat a l'internament de refugiats ja s'havia instal·lat pel decret del 21 de gener del 39 a Rieucros, prop de Mende (Lozère). En poc temps, aquesta inicial “assignació de residència” esdevingué “internament administratiu” gràcies al decret llei del novembre del 38 que preveia la detenció d'estrangers “indesitjables”. En aquest espai seran detinguts brigadistes internacionals. Posteriorment es convertí en “camp de càstig” per a dones. Les autoritats franceses també van decidir traslladar els refugiats considerats més perillosos políticament al castell de Cotlliure, considerat també “camp de càstig” per homes.

En aquesta primera etapa dels camps de concentració francesos els interns són majoritàriament els republicans espanyols.

Però amb l'establiment del règim de Vichy es porten a la pràctica les polítiques antisemites, el 1940 amb la detenció i a partir de 1942 amb la deportació de ciutadans jueus, cosa que provocà un canvi radical en la concepció i finalitat del sistema concentracionari francès. Alguns dels centres

⁹⁰Per veure en concret els diferents centres d'aquesta zona vegeu: D.A.(2004): *Refugiés espagnols dans l'Aude 1939-1940. Exposition présentée a Bram (juin 2004)*. Carcassona. Archives Départementales de l'Aude.

que s'havien construït per als refugiats espanyols aniran tancant progressivament, altres espais es dedicaran a recloure ciutadans jueus.

Els refugiats espanyols també van ser víctimes d'aquesta política i ja el gener de 1940 prop de 13.000 republicans havien estat deportats des de França cap al camp nazi de Mauthausen, on en van morir més de 5.000.

El sistema concentracionari francès no es limità només al territori de la metròpoli, sinó que també s'establí a les colònies. Els refugiats que sortiren des dels ports de València, Alacant, Almeria i Cartagena al final de la Guerra Civil, en arribar al nord d'Àfrica foren concentrats, en una primera fase, en camps provisionals instal·lats a diferents ciutats. *Aquesta situació canvià en els mesos següents, i el règim de vida i les condicions en alguns dels camps en què foren internats els refugiats foren terribles. Entre aquests camps, cal esmentar els de Morand, Cherchel, Suzzoni de Boghar situats a Algèria, i el de Misur, al Marroc. En alguns d'aquests camps, com el de Morand, que es trobava a l'interior del desert, els refugiats hagueren de suportar temperatures de 45° a l'ombra a l'agost*⁹¹.

Les condicions de treball i de vida en aquesta situació eren molt extremes, sobretot en el de Djelfa (Argèlia) -testimoniats per Max Aub a *Diario de Djelfa*-, el "camp de càstig" on es traslladaven republicans espanyols i altres persones, catalogades per les autoritats franceses com a perilloses, que foren deportades des de la metròpoli.

3.1.3 El destí dels republicans: repatriació, emigració o permanència

Quan es produí l'èxode republicà espanyol, el govern Daladier veia en l'acollida dels refugiats una situació provisional, que de cap de les maneres calia prolongar més temps de l'estrictament necessari primerament pel cost que això suposava per als pressupostos públics i, en segon lloc, per evitar qualsevol possible conflicte social intern.

Els refugiats, per la seva banda, només aspiraven a sortir de la seva situació de privació de llibertat, ja que no s'esperaven el tracte que van rebre per part de l'admirada República Francesa, que els considerava "estrangers indesitjables".

⁹¹ Villaroya i Font, Joan (2002): *Desterrats. L'exili català de 1939*. Barcelona. Ed. Base. P.50

La premsa i l'opinió pública franceses continuaven dividides entre els qui veien el “perill roig” instal·lat a la seva pàtria i aquells que demanaven dignitat i ajuda per als refugiats.

El coste financiero de los refugiados era constantemente recordado por la derecha en la prensa o en el Parlamento y era estimado en 15 francos por persona y día y 60 francos por los enfermos y heridos, es decir, más de 7 millones de francos al día. Entre el 1 de febrero y el 31 de diciembre de 1939 fueron aprobados créditos especiales, mediante leyes o decretos-ley, que ascendían a 841.280.000 francos⁹².

En aquesta situació, les possibilitats que tenien els republicans per sortir dels camps de concentració eren molt limitades: o bé tornar a Espanya, o bé emigrar a un altre país, o bé aconseguir un contracte fora del camp per poder treballar a França, o bé allistar-se a l'exèrcit francès. A més, es produïen també força trasllats de camp, molts cops sense avisar, que va fer la situació més difícil per a aquelles famílies que havien estat separades a la frontera i que van trigar mesos, en alguns casos anys, per poder-se reagrupar.

a) La repatriació:

La repatriació era l'opció preferida per les autoritats franceses, ideal per alleugerir costos, i per provocar-la es va iniciar una campanya molt insistent, exercint una pressió psicològica molt difícil de suportar -tal com han explicat molts testimonis- perquè tornessin al seu país el major nombre possible de republicans. *Además, desde el momento en que se cruzaba la frontera, la incitación a dar media vuelta o, en su defecto, a alistarse en la Legión Extranjera, era insistente. De hecho, se produjeron muchos regresos entre el 1 y el 19 de febrero, muy especialmente por Irún, a un ritmo entre 6.000 y 8.000 personas por día, hasta llegar a un total de más de 50.000⁹³.*

Cada dia, als camps es feien crides per tornar a Espanya, que van fer efecte, ja que el nombre d'interns es va reduir progressivament i de manera molt nombrosa al llarg dels primers mesos. Per exemple, es va distribuir per compte del consolat franquista a Perpinyà una crida que elogiava la clemència

⁹² Dreyfus-Armand, Geneviève (2000): *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la guerra civil a la muerte de Franco*. Barcelona. Ed. Crítica. P.72

⁹³ Dreyfus-Armand, Geneviève (2000): op. cit. P.71

de Franco on es deia: *En el momento en que la guerra os deja desamparados lejos de vuestros hogares, la patria os llama... para reparar los errores pasados*⁹⁴. Aquells refugiats que no es consideraven compromesos políticament van accedir a tornar-hi. Així, només els primers 19 dies de febrer es calcula que 70.000 espanyols van tornar via Irun. Però la Llei de Responsabilitats Polítiques dictada per Franco el 9 de febrer del 39 deixava poc marge perquè ningú estigués “compromès”, ja que en el seu article primer especificava:

*se declara la responsabilidad política de las personas, tanto jurídicas como físicas, que desde el 1º de octubre de 1934 y antes del 19 de julio de 1936, contribuyeron a crear o a agravar la subversión de todo orden de qué se hizo víctima a España y de aquellas otras que, a partir de la segunda de dichas fechas, se hayan opuesto o se opongan al Movimiento Nacional con actos concretos o con pasividad grave.*⁹⁵

Les represàlies per part del bàndol franquista quan conqueria un espai al llarg de la guerra ja eren força conegudes, però molts dels refugiats van tornar creient-se la clemència de Franco. En arribar a casa, el seu destí van ser els camps de concentració franquistes, les presons, els treballs forçats i la vigilància i el control absolut per part de les autoritats⁹⁶.

Davant aquesta llei franquista, a meitat del mes de març, el ministre d'interior francès, Albert Sarraut, donà garanties d'asil als espanyols. En moltes ocasions les autoritats locals i els encarregats dels camps van pressionar molt els refugiats, fins i tot es van donar casos de xantatges aduint-hi reagrupaments familiars si s'acceptava tornar i, en un primer moment, es van produir repatriacions forçades tal i com explica Dreyfus-Armand. Alguns d'aquests casos foren denunciats per una part de l'opinió pública i el govern francès va optar perquè a partir del maig s'abandonés la pràctica de les repatriacions forçades. Això sí, calia insistir-hi amb fermesa sobre aquells que n'estaven dubtosos.

⁹⁴ Soriano, Antonio (1989): op. cit. P.26

⁹⁵ Cruanyes, Josep (2003): *Els papers de Salamanca.L'espoliació del patrimoni documental de Catalunya (1938-1939)*. Barcelona.Ed.62.P.33

⁹⁶ Per conèixer aquesta qüestió vegeu les *Actes del Congrés Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*.21, 22 i 23 d'octubre de 2002.Barcelona. Museu d'Història de Catalunya i Universitat Autònoma de Barcelona.

Tot i aquesta actitud, seguint amb la política ambigua practicada per França i per tal d'accelerar les repatriacions de refugiats, el govern Daladier començà a restituir els béns espanyols al govern franquista a partir del mes de maig, tal com estava previst en els acords Bérard-Jordana. *Las repatriaciones fueron más masivas durante el verano, coincidiendo con la devolución, por part de Francia, de casi cinco mil millones de francos. (...) El 2 de agosto, el ministro del Interior reiteró sus instrucciones sobre la necesidad de convencer a los dubitativos para que regresaran a España -del mismo modo que los 250.000 que ya lo habían hecho- en ese momento en que la frontera esta abierta sin problemas*⁹⁷.

A partir d'aquest moment, aquells republicans que es quedaven a França eren perfectament conscients que ja no podien tornar perquè patirien represàlies. Malgrat els intents de la propaganda franquista, -que fins i tot va denunciar i publicar les condicions amb què havia rebut la “generosa” França els espanyols-, les informacions sobre la situació repressiva a l'interior d'Espanya arribaven als camps a través de missatges codificats d'aquells que s'havien repatriat i també de les famílies que s'havien quedat a Espanya.

*Como resumen de este largo y complicado proceso de retornos que implica considerar, de un lado, tanto los refugiados que habían llegado desde Cataluña en 1939 como los que había en Francia de años anteriores y, del otro, las importantes repatriaciones del propio mes de febrero, que en parte son simultáneas al gran éxodo, se obtiene finalmente un volumen total de repatriaciones del orden de 360.000 hasta finales de 1939. Es decir, aproximadamente las dos terceras partes del total de refugiados españoles que desde los principios de 1939 tenía, o había recibido la Francia metropolitana, regresan a España a lo largo del año en el que termina la guerra civil.*⁹⁸

La situació no canvià a partir de juny del 1940, quan pujà al poder el Mariscal Petain. Només els aptes per al treball podien quedar-se si així ho volien, però la resta havia de repatriar-se.

⁹⁷ Dreyfus-Armand, Geneviève (2000): op. cit. P.76

⁹⁸ Rubio, Javier (1996): op. cit. P.44

b) L'emigració:

França va ser també lloc de pas per aquells refugiats que van poder emigrar a altres contrades. Els únics països que acceptaren rebre republicans espanyols van ser llatinoamericans, especialment Mèxic⁹⁹. El seu president, Lázaro Cárdenas, oferí des de febrer del 1939 una hospitalitat molt generosa als refugiats. Amb menor nombre de contingents, la República Dominicana, Xile, Argentina i l'Uruguai també van ser països d'acollida.

Los refugiados españoles que llegan a México, país que destacadamente es el que mayor número recibe, son del orden de 7.400 hasta fines de 1939. Del resto de los países iberoamericanos los más importantes son Chile, con algo más de 2.300, y Santo Domingo, con unos 1.200. Si se añaden las pequeñas expediciones que por entonces llegaron a otros países, como los 425 vascos recibidos por Venezuela, el medio millar encauzado a América Central por los cuáqueros y, estimado -probablemente por exceso- en un par de miles los dirigidos a otros países americanos en pequeños grupos o individualmente, se obtiene un total de unos 14.000 exiliados españoles llegados a América hasta finales del año en el que termina la guerra civil¹⁰⁰.

Els altres països europeus van acceptar-ne tan sols alguns milers. Centenars, sobretot intel·lectuals de prestigi, van poder marxar als Estats Units. Pel que fa a Rússia, excepte els nens que ja hi vivien per les evacuacions durant la guerra, en va acollir menys de mil.

Mèxic es va mostrar clarament obert a rebre refugiats sense tenir en compte el nombre però sí la “qualitat”, per la qual cosa el govern mexicà va elaborar una mena de normes de selecció, deixant clar que els republicans que serien acollits havien de ser d'origen espanyol, prèvia selecció rigorosa per evitar els “indesitjables”. El govern mexicà estava clarament interessat a comptar amb emigrants intel·lectuals i tècnicament qualificats per revitalitzar la vida econòmica i acadèmica del país.

Però la majoria de refugiats no es corresponien a aquest perfil i, d'entrada, només tenint en compte el país més disposat a rebre'ls, no es partia en condicions d'igualtat per plantejar-se poder marxar. D'aquesta

⁹⁹ D.A. (1983): *El exilio español en México*. Madrid. Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes.

¹⁰⁰ Rubio, Javier (1996): op. cit. P.42

manera l'emigració fou selectiva, és a dir, podia embarcar-se qui era una personalitat rellevant, qui tenia contactes, qui militava en un partit o en un sindicat concret i podia fer la sol·licitud als organismes pertinents. Aquesta petició s'avaluava i posteriorment s'acceptava o no. *Pero esta nueva emigración parece que afectó tan sólo a poco más de 15.000 personas en 1939 y 1940, predominantemente del sector terciario y, básicamente, intelectuales.*¹⁰¹

Van existir diversos organismes oficials d'ajuda als exiliats al llarg de tota la guerra¹⁰². Un dels primers fou el Comitè Nacional d'Ajuda a Espanya (CNAE) creat per ordre de la Presidència del Consell de Ministres el 29 d'abril de 1938. Era un organisme oficial que fou creat per canalitzar l'ajuda internacional a favor de l'Espanya republicana i estava format per personalitats culturals i polítiques republicanes i per les dones de polítics importants. Es va tancar a principis d'abril del 39, després que el règim franquista fou reconegut per França i Anglaterra, ja que com que es tractava d'un organisme oficial podia passar que els seus béns fossin reclamats per les autoritats franquistes i lliurats pel govern francès, segons estipulaven els acords Bérard-Jordana. Un cop liquidats els comptes, encara es van poder repartir algunes ajudes a refugiats i costejar alguns passatges. Definitivament va desaparèixer el 25 d'abril de 1940.

Però la institució específica per a possibilitar l'emigració d'espanyols i gestionar els béns evacuats per la República i el Govern de la Generalitat fou el SERE (Servei d'Evacuació de Republicans Espanyols, posteriorment, Servei d'Emigració de Republicans Espanyols). Aquest organisme es concep a partir de la caiguda de Catalunya sota les ordres del president del govern, Juan Negrín, qui n'encomana l'organització a Julián Zuzagagoitia, Cruz Salido i Méndez Nolla. El SERE no podrà ser reconegut com a organisme oficial pel govern francès, ja que França i Anglaterra havien reconegut el govern franquista. L'única sortida per poder-se constituir com a organisme va ser

¹⁰¹ Dreyfus-Armand, Geneviève (2000): op. cit. P. 78. Un exemple d'exili a Mèxic és el d'Avel·lí Artís- Gener que deixà narrat al tercer i quart volum de les seves memòries. Artís-Gener, Avel·lí (1990): *Viure i veure*. Barcelona. Ed. Pòrtic. Col·lecció vides i memòries, 1, 3, 6, 16. IV volums. (5ª edició).

¹⁰² Vegeu: Arrien, Gregorio i Iñaki Goigana (2000): *El primer exili dels bascos. Catalunya 1936-1939*. Barcelona. Fundació Ramon Trias Fargas i Fundación Sabino Arana.

possible gràcies a l'empament legislatiu de la Delegació del Govern de Mèxic. Així, el SERE quedà constituït el març de 1939, però de manera il·legal, ja que el govern francès no el va reconèixer ni es va poder registrar com associació; de totes maneres sí que es va permetre que els seus representants fessin el cens dels refugiats que volien emigrar a Mèxic o altres països llatinoamericans, gràcies a un visat especial i un certificat del consolat mexicà.

Deia que aquesta emigració va ser molt restrictiva i el SERE va imposar quotes segons l'afiliació política o sindical dels refugiats. En general, les proporcions establertes de candidats a marxar situen el 50% per a comunistes i socialistes, el 20% per als anarquistes, el 20% per als republicans i els partits considerats regionals i el 3% per als no afiliats. Immediatament va ser considerat com a instrument dels comunistes i s'hi van veure reflectides les greus fractures que arrossegava el bàndol republicà des de la guerra.

Actualment bona part de la documentació del SERE es troba a l'Arxiu del Nacionalisme basc (AN) pertanyent a la Fundació Sabino Arana. Gràcies a aquest llegat i a Gregorio Arrien i Iñaki Goigana podem comptar amb una bona descripció de com estava format el SERE i quin n'era el funcionament.

El SERE comptava amb un organigrama de gestió format pels òrgans directius públics (Presidència, Consell i Direcció) i pels òrgans executius públics (Secretaria General, Secció d'Emigració, Secció de Refugis, Secció de Camps de Concentració, Secció d'Administració i Secció de Cens i Estadística). Per sobre d'aquests, amagada del públic i de qualsevol tipus de fiscalitat, hi havia l'anomenada Ponència o comissió Presidencial.

El president del SERE fou Pablo Azcárate. Presidia el Consell i feia de nexa entre la part visible i la Ponència. El Consell havia d'informar de les subvencions, la llista per emigracions col·lectives i pagar els ajuts als refugiats. Estava format per membres de diferents tendències polítiques. Per exemple, en constituir-se aquest organisme hi havia com a membres del Consell Federica Montseny (CNT), Roberto Alfonso (FAI), Julio Jáuregui (PNB), José Olivares (Acción Nacionalista Vasca), Antonio Mije (PC), Alejandro Otero (PSOE), Amaro del Rosal (UGT), Eduard Ragsol (Partit Català Nacionalista), Jaume Ayguadé (ERC), Emilio Baeza Medina (IR, Izquierda Republicana) i

Manuel Torres Campaña (UR, Unión Republicana). La Direcció executava les proposicions de la presidència del Consell i nomenava i separava els funcionaris del Servei. Bibiano Ossorio Tafall va ocupar el càrrec de director des de la creació fins a l'octubre del 39 quan se'n va anar a Amèrica i el va substituir José Ignacio Mantecón i, finalment, Alejandro Viana.

L'activitat del SERE era molt diversa. Des del punt de vista econòmic havia de gestionar i distribuir tots els fons rebuts del Ministeri d'Hisenda -i en quantitats molt menors d'associacions en suport als refugiats- en les diferents seccions que formaven l'organigrama. Una de les activitats més importants era estudiar cada expedient d'emigració individual, decidir si es facilitava l'emigració o no i ajudar amb subvencions de diferents quantitats segons el país on s'emigrava. Una altra activitat era organitzar les expedicions col·lectives en diferents vaixells amb destinació Mèxic o Xile, entre altres països. A més del cost dels passatges, el SERE també pagava el desplaçament dels refugiats des de la zona de França on es trobessin fins al port d'embarcament i l'allotjament fins al moment de la sortida. Una altra funció d'aquest organisme era administrar la xarxa de refugis que havia creat, sobretot per assistir intel·lectuals que rebien l'ajuda d'organitzacions franceses i estrangeres. A més, donava subvencions a comitès encarregats d'atendre nens refugiats a diversos països europeus, ajudava la Lliga de Mutillats i Invàlids de Guerra d'Espanya i els mutilats que estessin interns en camps de concentració. La tasca en els camps de concentració, però, no es limitava només als mutilats ja que hi havia una secció del SERE específica per aquesta qüestió. L'ajuda principalment consistia a subministrar material divers, com ara llibres, aportacions econòmiques, roba, o fins i tot crear un cos de metges espanyols per donar suport als caps de la sanitat militar francesa, que dirigien els serveis mèdics dels camps. També es recollien totes les notícies aparegudes a la premsa sobre l'activitat del Servei.

Per tal de decidir qui podia emigrar es va fer una tasca de recollida d'informació molt important. Es van repartir qüestionaris, perquè els refugiats els emplenessin i així poder fer informes posteriors per estudiar els expedients. Això va fer que es confeccionessin tres fitxers: el primer, anomenat Fitxer General, on hi havia les fitxes d'aquelles persones que

podien tornar a Espanya sense esperar represàlies; el segon, Fitxer Reservat, per a informació sobre personalitats que havien ocupat càrrecs durant la guerra i el darrer, Fitxer Polític, amb les fitxes dels refugiats segons la seva tendència política. Aquesta darrera classificació es va utilitzar per prioritzar alguns exiliats sobre altres a l'hora de rebre ajudes i va desfermar les crítiques pel control que tenia el Partit Comunista de l'organització. Aquesta divisió interna del bàndol republicà va quedar absolutament personalitzada entre Juan Negrín, president del govern de la República de tendència comunista i Indalecio Prieto, socialista que havia estat Ministre de Guerra.

A causa de l'arribada a Mèxic d'un vaixell amb béns evacuats, el Vita, i pel fet que no hi hagués cap autoritat en representació del govern de la Segona República espanyola el capità del vaixell va prendre una decisió: davant la temença que el govern mexicà reconegués el règim franquista, va lliurar el carregament del Vita a Indalecio Prieto, qui en aquell moment ja era a Mèxic i era la màxima personalitat del govern espanyol. Amb aquests béns, Prieto va fer-ne una gestió més equitativa, desligitimant d'aquesta manera el president Negrín. Gràcies a aquest casual incident, Prieto va aconseguir legalitzar un nou organisme anomenat JARE (Junta d'Auxili als Republicans Espanyols), que fou constituït el 26 de juliol de 1939. La JARE pretenia centralitzar tota l'ajuda als exiliats i va demanar al SERE i a la Comissió Nacional d'Ajuda a Espanya que els lliuressin tots els béns. Els dos organismes s'hi van negar.

Cal dir que la tasca de la JARE va servir a la pràctica com a complement de la del SERE, que era qui tenia més fons. Així, com que tots dos organismes es van caracteritzar per la seva marcada tendència política, on no hi arribava l'un, hi entrava l'altre en acció.

Paral·lelament, el pacte germano-soviètic va provocar que el govern francès dissolgués totes les organitzacions comunistes o sospitoses de ser-ho. El govern mexicà no pogué evitar la intervenció judicial de les autoritats franceses per declarar el SERE il·legal i procedir al seu tancament. Entre la seva fundació el març del 39 i el 20 de gener de 1940, moment en què les autoritats franceses suspenen les seves activitats, el total de despeses d'aquest organisme és de gairebé 105 milions de francs.

Quedava, doncs, la JARE per fer-se càrrec tota sola de la situació dels exiliats. La JARE duia gastats entre l'agost i el setembre de 1939 gairebé 3 milions i mig de francs.

Aquests foren els organismes oficials més importants destinats a gestionar la situació dels refugiats. Cal dir que, amb aportacions econòmiques més petites però de vital importància, van actuar també altres institucions i organismes internacionals que van oferir el seu suport, com per exemple el National Joint Committee for Spanish Relief britànic, la Comissió Internacional per l'Ajuda de Refugiats Infantils, formada per quàquers nordamericans, britànics i suïssos, les Societades Hispanas Confederadas, formades per espanyols residents als EUA i diferents associacions professionals de diversos països, entre molts altres.

L'activitat de la JARE va topiar amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, per la qual cosa va actuar sobretot a Mèxic fins que el 1942, els béns li van ser intervinguts pel govern mexicà. Abans del tancament encara va poder organitzar algunes expedicions col·lectives en vaixell des de França a Mèxic per rescatar aquells refugiats que havien quedat atrapats en el règim filonazi de Vichy, gràcies a les gestions del govern mexicà i les autoritats franceses del moment.

Mèxic va continuar reconeixent oficialment el govern de la Segona República com l'únic legítim, per la qual cosa moltes de les institucions polítiques a l'exili hi van trobar un espai d'acollida i molts de republicans en acabar la Segona Guerra Mundial o durant el mateix conflicte hi van emigrar individualment.

c) La permanència

Una altra opció per sortir dels camps era quedar-se a França treballant o, en el cas dels homes, enrolant-se a l'Exèrcit francès. La col·laboració dels emigrants econòmics espanyols que residien ja a França en el moment de l'èxode republicà va ser de vital importància per garantir la permanència de refugiats. Aquest col·lectiu havia seguit el desenvolupament de la guerra de manera molt activa i s'havien creat diverses organitzacions en suport del govern de la Segona República. Algunes famílies ja havien acollit nens que

foren evacuats durant el conflicte. En el moment de la retirada, aquells republicans que tenien família en territori francès van poder ser reclamats i així van sortir del camp. Un cop a fora, els mateixos refugiats buscaven feina i, un cop legalitzada la seva situació personal, molts intentaven ajudar els companys que s'havien quedat als camps. La xarxa de solidaritat que s'establí entre els emigrants econòmics i els refugiats polítics del 1939 és un dels aspectes potser més desconegut de l'èxode. La majoria de testimonis sempre tenen paraules d'agraïment cap al col·lectiu d'emigrants econòmics que ja residia a França i es va mobilitzar en favor de familiars o, en molts casos, de desconeguts.

Com hem vist anteriorment, el govern francès va crear les CTE obligant els estrangers a treballar per a l'economia nacional. Si en un primer moment les autoritats volen alleugerir ràpidament la càrrega que suposa la presència de refugiats espanyols en el seu territori, davant la situació internacional i la possibilitat de guerra, les autoritats aprofitaran la mà d'obra que hi ha al seu territori. Per als refugiats, aquesta era una manera segura de sortir dels camps de concentració, tot i que les condicions de treball i de vida continuaren essent duríssimes. En total, es van crear una mica més de 200 CTE. Cada companyia estava formada per 250 homes supervisats per comandaments francesos. Així, quan es creen les primeres CTE molts espanyols són traslladats cap als departaments del nord per tal de contribuir a la creació de defenses frontereres i campaments militars. Posteriorment les CTE estaran distribuïdes a totes les zones del país, perquè no només van posar els treballadors al servei de tasques militars, sinó que també van treballar a l'agricultura, reparant carreteres, talant boscos, treballant a les mines, a les fàbriques d'armament o d'aeronàutica, a la Compagnie d'Eaux et Fôrets o a la SNCF (Companyia Nacional de Ferrocarrils Francesos). Així, una empresa podia contactar amb els caps de les CTE i demanar el nombre de peons o d'obriers especialitzats que necessités. Es feien contractacions de tipus col·lectiu o bé individual. En aquest darrer cas estaven a disposició dels alcaldes comunals i sota vigilància dels gendarmes.

L'allotjament dels treballadors era similar al dels temporers francesos. En el cas de les tasques agrícoles eren allotjats en grans edificis o en els

corrals. Si les feines eren industrials en ocasions podien gaudir de millors condicions, fins i tot en hotels. Les condicions de feina eren molt variades. Els sous també podien ser diferents d'un departament a altre. En general els refugiats cobraven menys que els treballadors francesos. Això va silenciar les protestes que els sindicats francesos havien iniciat, ja que veien en els refugiats competència directa. Un treballador de les CTE no podia sortir de la zona assignada sense l'autorització pertinent i qualsevol falta suposava tornar al camp de concentració o a la presó. Els controls de la gendarmeria eren molt freqüents. Un cop finalitzava el contracte, si no en sorgia un de nou el treballador tornava al camp. D'aquesta manera els refugiats espanyols no gaudien dels drets amb què comptaven estrangers d'altres nacionalitats. En teoria no se'ls considerà refugiats des de febrer de 1940, però a la pràctica encara no gaudien de llibertat.

Amb la mobilització general decretada el setembre del 39 pel govern francès, que afectà cinc milions de ciutadans, la demanda de mà d'obra augmentà de forma espectacular. Per exemple, per poder tirar endavant la collita de la verema d'aquell any fou vital la participació dels refugiats espanyols, independentment de la seva formació i de si s'havien dedicat mai a tasques agrícoles.

En esclatar la guerra, també la indústria armamentística s'interessà pels espanyols, ja que hi havia molts obrers especialitzats entre els refugiats. Tot i que en principi existia certa desconfiança per part de les autoritats franceses, perquè es temien actes de sabotatge, la necessitat de la producció guanyà davant els recels i les fàbriques d'armament i aeronàutica van fer nombrosos contractes als camps.

Geneviève Dreyfus-Armand aporta les xifres sobre la situació laboral dels republicans espanyols presentades pel general Ménard, responsable de la coordinació dels refugiats, el 15 de novembre de 1939, amb 102 CTE creades, és a dir, 25.500 homes treballaven en aquell moment per a l'exèrcit; 5.000 espanyols eren utilitzats a la indústria pels ministeris de Treball i Armament i 13.000 es dedicaven a l'agricultura per al Ministeri de Treball. Restaven uns 53.000 interns als camps del sud-oest però estava previst repartir-los en diferents departaments ministerials de la següent manera: 12.000 al Ministeri

de la Guerra; 6.000 al de Treball, 4.000 dels quals serien obrers especialitzats; i 16.000 al d'Armament, bàsicament a les fàbriques de pólvora.

*A finales de diciembre [1939] el número total de compañías utilizadas por el ejército ascendía a 180. Los españoles constituían el grupo mayoritario de trabajadores extranjeros integrados en dichas unidades militarizadas que dependían del Ministerio de la Guerra, lo que hizo que estas formaciones fueran denominadas, con frecuencia, en los textos oficiales “compañías de trabajadores españoles”.*¹⁰³

En la seva arribada a França, les autoritats també van incitar els refugiats a allistar-se a la Legió Estrangera, però aquesta manera de sortir dels camps de concentració no va tenir gaire èxit entre els interns a causa de la manera com havien estat tractats per les autoritats. El contracte que se'ls ofería a l'exèrcit podia ser de cinc anys o per tot el període de guerra. Quan França declarà la guerra a Alemanya el 3 de setembre del 1939, els refugiats foren més partidaris d'allistar-se als Regiments de Marxa de Voluntaris Estrangers (RMVE).

A finals d'abril de 1940, segons el balanç de l'exèrcit, dels 104.000 espanyols refugiats a França 55.000 havien estat organitzats en els CTE; 40.000 estaven directament contractats pel Ministeri de Treball tant a la indústria com a l'agricultura; 6.000 estaven enrolats a l'exèrcit, sumats els de la Legió Estrangera i els dels RMVE i 3.000 foren declarats no aptes per qualsevol tipus de treball, per la qual cosa continuaven als camps tal i com explica Dreyfus-Armand.

En general, els qui es van allistar a l'exèrcit eren voluntaris joves i sovint militars de carrera que van emprendre un altre cop la lluita convençuts que alliberar França seria un primer pas per poder posteriorment enderrocar el règim franquista. Molts d'ells van morir al front, altres van ser presoners de guerra i deportats als camps d'extermini nazis. Aquells qui van sobreviure van veure que, tot i la victòria europea contra el feixisme, ells tornaven a ser els derrotats i amb ells la democràcia a Espanya, que encara trigaria llargues dècades a arribar.

¹⁰³ Dreyfus-Armand, Geneviève (2000): op. cit. P.111

El règim franquista quedava instal·lat amb el vist i plau de la política democràtica occidental. L'alegria de l'alliberament europeu del 1945 va ser immensa per a milions de ciutadans d'arreu del món, excepte per als qui havien cregut en la democràcia a Espanya i havien lluitat per la seva llibertat.

3.2- EL FOTOPERIODISME A L'EUROPA D'ENTREGUERRES

El 1839¹⁰⁴ l'Estat francès va aprovar una llei que declarava públic l'invent de la fotografia, en el qual estaven treballant des de feia alguns anys Niepce i Daguerre¹⁰⁵ que en van rebre la indemnització corresponent. En els primers temps, les demostracions tècniques van ser un dels usos més freqüents d'aquest nou enginy, que impactà fortament en la societat occidental del segle XIX. Una societat positivista, fascinada per la tècnica i pel progrés, que entenia la càmera com un ull i l'objecte fotografiat com la realitat mateixa. A França s'inicià també la història del retrat fotogràfic que va suposar la culminació de l'evolució de diverses tècniques¹⁰⁶ per conrear aquest gènere que, estèticament, era una rèplica dels canons de la pintura occidental. D'aquesta manera, la fotografia de retrat s'escampà per tot el món popularitzant una actitud, la de fer-se retratar, que fins llavors havia estat una pràctica restringida, *uno de esos actos simbólicos mediante los cuales los individuos de la clase social ascendente manifestaban su ascenso, tanto de cara a sí mismos como ante los demás, y se situaban entre aquellos que gozaban de la consideración social.*¹⁰⁷ Gràcies als primers fotògrafs, que en molts casos eren pintors, es van establir de mica en mica alguns patrons estètico-expressius derivats i relacionats amb la pintura occidental i es va afiançar el primer gran moviment de la història de la fotografia, el pictorialisme, que pretenia integrar la fotografia a les arts plàstiques.

¹⁰⁴ Sougez, Marie-Loup (2004): *Historia de la fotografía*. Capítol III "Daguerre y el daguerrotipo". Madrid. Ed. Cátedra (9ª edició). Pp.51-67

¹⁰⁵ Newhall, Beumont (2002): *Historia de la fotografía*. Capítol III "El daguerrotipo: el espejo con memoria". Barcelona. Gustavo Gili. Pp.27-42 [Original (2001): *The History of Photography form 1839 to the Present. (Completely Revised and Enlarged Edition)*. Nova York, The Museum of Modern Art]

¹⁰⁶ En són exemples el retrat en miniatura, la *silhouette* o el fisionotrac. Capítol 2: "Los precursores de la fotografía" a Freund, Gisèle (1999): *La fotografía como documento social*. Barcelona. Ed. Gustavo Gili. (9ª edició). [Original: (1974) *Photographie et Société*, París, Éditions du Seuil.] Pp.13- 22. També el Capítol I "Los antecedentes" a Sougez, Marie-Loup: op. cit. Pp.13-25

¹⁰⁷ Freund, Gisèle (1999): op.cit. P.13

Contemporàniament al naixement de la fotografia es va produir el de la premsa il·lustrada. *La primera revista semanal que dio preferencia a las fotos sobre el texto fue The Illustrated London News, fundada en 1842. Fue seguida rápidamente por L'illustration (París), la Illustrierte Zeitung (Leipzig), L'illustrazione Italiana (Milán), Gleason's Pictorial Drawing-Room Companion (Boston), Harper's Weekly (Nueva York), Frank Leslie's Illustrated Newspaper (Nueva York), Revista Universal (México), A Ilustração (Rio de Janeiro), Illustrated Australian News (Melbourne) y muchas otras. De hecho, prácticamente todos los países contaron con revistas profusamente ilustradas, impresas en rotativas de alta velocidad y con tiradas que llegaban a los cien mil ejemplares*¹⁰⁸. Veiem doncs com a moltes ciutats del món apareixen aquest tipus de publicacions, les il·lustracions de les quals es realitzaven amb gravats en fusta, sobretot a partir de dibuixos, de pintures o, excepcionalment, de fotografies. Per això Jorge Pedro Souza matisa que encara no podem parlar de fotoperiodisme amb exactitud, tot i que ja se'n van produir les primeres manifestacions en sorgir l'invent quan *los primeros entusiastas de la fotografía comenzaron a apuntar sus cámaras hacia un acontecimiento teniendo en mente hacer llegar esa imagen a un público, con una clara intención testimonial*¹⁰⁹.

La introducció de la fotografia a la premsa és un fenomen molt important en la història de la comunicació de masses, ja que canvia la visió del receptor. Fins llavors només es podien visualitzar els esdeveniments que es produïen en l'entorn més immediat. *Con la fotografía se abre una ventana al mundo. Los rostros de los personajes públicos, los acontecimientos que tienen lugar en el mismo país y allende las fronteras se vuelven familiares. Al abarcar más la mirada, el mundo se encoge. La palabra escrita es abstracta, pero la imagen es el reflejo concreto del mundo donde cada uno vive. La fotografía inaugura los mass media audiovisuales cuando el retrato individual se ve sustituido por el retrato colectivo. Al mismo tiempo se convierte en un poderoso medio de propaganda y manipulación. El mundo en imágenes*

¹⁰⁸ Newhall, Beaumont (2002): op. cit. P.249

¹⁰⁹Sousa, Jorge Pedro (2003): *Historia crítica del fotoperiodismo occidental*. Sevilla. Comunicación Social Ediciones y Publicaciones. P.34

*funciona de acuerdo con los intereses de quienes son los propietarios de la prensa: la industria, la finanza, los gobiernos*¹¹⁰.

Les primeres fotografies de premsa no van tenir un gran impacte en el periodisme i, com ja hem apuntat, van ser les revistes il·lustrades les que es van avançar als diaris en publicar imatges d'esdeveniments noticiables. Els directors no van abandonar el gravat en fusta, perquè els lectors hi estaven acostumats. *Las fotografías surgieron en los periódicos del siglo XIX como poco más o menos que intrusas. El diseño de la prensa estaba basado en la letra.*¹¹¹ A més, la reproducció de les fotografies era de poca qualitat perquè no existien les condicions tècniques necessàries, que no van arribar fins a finals del segle XIX. Però ja es començaven a produir diferents avenços de tipus químic i òptic que permetien als fotògrafs sortir de l'estudi i fer aquelles imatges del món plasmant la realitat d'una manera que la pintura mai no podria aconseguir. *La fotografía se beneficiaba también de las nociones de “prueba”, “testimonio” y “verdad”, las cuales estaban profundamente asociadas a la época y le daban credibilidad como “espejo de lo real”*¹¹². Aquesta rudimentària mobilitat, materialitzada amb els carretons dels fotògrafs anant de poble en poble, va permetre que els conflictes entre potències industrialitzades que van tenir lloc durant la segona meitat del segle XIX entressin de ple a formar part de la història del periodisme. Sousa parla del naixement del fotoperiodisme amb la guerra com a tema privilegiat.

La guerra i les manifestacions que s'hi refereixen són una de les principals activitats presents al llarg de la història. Totes les arts¹¹³ conreades pels humans han plasmat en un moment o altre i amb diferents intencions que és la guerra. Les primeres fotografies bèl·liques corresponen al conflicte entre Estats Units i Mèxic per la possessió del territori de Texas el 1846. Aquestes imatges, preses per Charles J. Betts i altres fotògrafs anònims, mostren majoritàriament retrats d'oficials nordamericans, ja que la tècnica del moment, el daguerreotip, imposava imatges estàtiques. La Guerra de Crimea

¹¹⁰ Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.96

¹¹¹ Sousa, Jorge Pedro (2003): op. cit. P.57

¹¹² Sousa, Jorge Pedro (2003): op. cit. P.43

¹¹³ Pusieux, Helene (2004): “Les arts i la guerra: una parella sòlida” a Monegal, Antonio i Francesc Torres (dir): *En guerra*. Barcelona. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona i Fòrum Barcelona 2004. Pp.128-135

(1853-1856) ha estat considerada com la primera en què es manifestà un interès per la fotografia, tenint en compte la cobertura i difusió que se'n va fer. Actualment es conserven encara les imatges de Roger Fenton¹¹⁴ que mostren els soldats retratats en posicions estàtiques, mirant a càmera i en activitats de la seva vida quotidiana. Enlloc apareix la violència del conflicte. La rudimentària tecnologia del moment no permetia captar l'instant ja que es necessitava molt temps d'exposició per imprimir la imatge i els aparells pesaven molt. Però qüestions tècniques a banda, hi havia una voluntat clara en l'estil, i a l'hora de publicar-les se'n van censurar algunes perquè l'expedició de Fenton havia estat finançada *a condició de que no fotografiara nunca los horrores de la guerra, para no asustar a las familias de los soldados.*¹¹⁵ A la imatge més famosa, titulada *Vall de l'ombra de la mort*, apareix un paisatge desert, que representa el camp de batalla, més metàfora de la impressió de l'autor que imatge realista de la guerra. Aquestes fotografies es van publicar a *The Illustrated London News* i *Il Fotografo* de Milà el 1855 en forma de gravats¹¹⁶.

Posteriorment es retratà la Guerra de Secessió americana el 1863. Matthew G. Brady fou qui va marxar al front acompanyat de diversos operadors a càrrec seu, *donde su buggy o carruaje se convirtió en un espectáculo familiar para los soldados, que lo denominaban el furgón del “¿Qué es esto?” y hablaban de Brady como del “gran hacedor de fotos”*¹¹⁷. Aquest antic daguerrotipista no fou l'únic a desplaçar-se als fronts per captar imatges, ja que l'exèrcit del Potomac va donar passis a més de 300¹¹⁸ operadors. Entre els col·laboradors de Brady destaquen Alexander Gardner, Timothy O'Sullivan i George N. Barnard, entre altres. *Muchos cayeron en el olvido porque sus fotos llegaron a ser conocidas bajo la firma de Matthew G.*

¹¹⁴ Fotògraf anglès, principal fundador de la Photographic Society de Londres. Va anar a Crimea amb una mena de furgó tirat per cavalls, preparat com a cambra fosca que li permetia utilitzar el procés del colodió humit. El seu equip es completava amb cinc càmeres, 700 plaques de vidre, elements químics i altres aparells i instruments. Newhall, Beaumont (2002): op. cit. P.85

¹¹⁵ Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.97

¹¹⁶ Sousa, Jorge Pedro (2003): op. cit. P.44

¹¹⁷ Brady va obtenir l'autorització necessària per introduir-se a les zones de combat gràcies a la seva bona amistat amb influents líders del Govern. Newhall, Beaumont: op. cit. P.88

¹¹⁸ Newhall. Beaumont (2002): op. cit. P.89

Brady¹¹⁹. En les imatges d'aquest equip es dona per primer cop una idea molt concreta de l'horror de la guerra. Han estat considerades les primeres fotografies on es veuen els efectes de la violència, però són distants, no plasmen la implicació del fotògraf ni la realitat del conflicte encara que en mostren les víctimes. Moltes *incloïen atrezzo i determinades disposicions dels escenaris -fins i tot dels cossos sense vida-. Després, en la transició cap al diari i la revista, van tenir lloc altres canvis en els gravats impresos i les planxes de fusta¹²⁰. Tant a la Guerra de Crimea com a la de Secessió nordamericana es van enviar artistes al front o periodistes que sabien dibuixar i els apunts obtinguts en el camp de batalla eren recreats per ser impresos juntament amb el text, davant les limitacions tècniques que encara presentava el mitjà fotogràfic. A *The Warrior's Honour*, Michael Ignatieff assenyala: *Amb la primera metralladora -la Galting- utilitzada al conflicte civil nord-americà es va iniciar un procés de mecanització de la mort que va culminar a Verdun i al Somme. Al mateix temps, les fotografies de Brady i els recents invents del Morse i el telègraf apropaven cada dia una mica més l'horror del camp de batalla al públic que llegia les notícies a casa. Les noves possibilitats de la tècnica van crear un nou agent moral -el corresponal de guerra- i un nou gènere -el reportatge bèl·lic-, les narracions heroiques del qual van fonamentar, des de la dècada del 1860, la contradicció típicament moderna entre el mite i la realitat¹²¹.**

Durant la guerra franco-prussiana de 1870 també es van fer centenars de fotografies i *mientras duró la breve existencia de la Comuna [de París (1871)] sus defensores gustaban dejarse fotografiar en las barricadas. Los que fueron identificados a través de esas imágenes por la policía de Thiers, murieron casi todos fusilados. Fue la primera vez en la historia que la fotografía sirvió como confidente de la policía¹²².*

A partir de 1898, a conseqüència de la Guerra de Cuba, la premsa nordamericana invertí en la utilització de la tècnica de reproducció

¹¹⁹ Brady fou el primer que va tenir la idea de crear una agència de distribució de fotografies d'actualitat, tot i que s'arruinà amb l'empresa. Sougez, Marie-Loup (2004): op. cit. P.165

¹²⁰ Perlmutter, David (2004): "L'art de la guerra al segle XX" a *En guerra*, op. cit. P.142

¹²¹ Citat a Monegal, Antonio i Francesc Torres (2004): "Introducció" a *En guerra*. Op. cit. P.22

¹²² Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.97

anomenada *halftone*¹²³, que facilitava la publicació de fotografies. Els diaris nordamericans, amb el *World* de Joseph Pulitzer i el *New York Journal* de Randolph Hearst al capdavant, van fer *abundante uso de las imágenes, incluyendo fotografías inventadas, trucadas o poco fiables, contribuyendo de este modo a la fiebre de la guerra y a la propia circulación de los periódicos.*¹²⁴ Aquest ús i abús per part de la premsa groga i sensacionalista va provocar que els diaris i revistes més conservadors i elitistes retardessin l'adhesió al periodisme fotogràfic.

La guerra dels Bòers (1899-1902) va donar a conèixer les fotografies de l'alemany Reinhold Thiele que es van publicar al *The Daily Graphic* de Londres, qui li havia encarregat el treball. Aquest conflicte fins i tot va proporcionar algunes pel·lícules per al públic britànic de la rereguarda.¹²⁵ A l'Amèrica Llatina, les revolucions mexicanes entre 1903 i 1910 van ser el tema de treball d'Agustín Víctor Casasola, *fundador de la primera agencia fotográfica mexicana*¹²⁶.

Lentament, la fotografia es va adaptant a les rutines de producció periodística fins afiançar-se realment a partir de la dècada dels anys 20. Fou llavors quan el públic es va estrenar veient fotografies i pel·lícules des dels fronts de batalla.

La Primera Guerra Mundial (1914-1918) va semblar insuperable tant per la culminació de la tecnologia bèl·lica com per la magnitud dels països implicats i exèrcits mobilitzats. Pel que fa a la visualització d'aquest conflicte, tant les fotografies com les pel·lícules no mostraven la realitat d'allò que succeïa al camp de batalla i eren freqüents les divergències entre el que es patia al front i el que es mostrava a la *massa*¹²⁷. Durant els anys de

¹²³ La idea era traduir els semitons mitjançant una trama que segmentés la imatge en infinitat de petits punts. El 1880, el *New York Daily Graphic* presentà la primera il·lustració fotogràfica directa amb aquesta tècnica. Vegeu Sougez, Marie-Loup (2004): op. cit. Pp.316-317

¹²⁴ Sousa, Jorge Pedro (2003): op. cit. P.60

¹²⁵ Perlmutter, David (2004): op. cit. P.139

¹²⁶ Sousa, Jorge Pedro (2003): op. cit. P.64

¹²⁷ Empro el terme *massa* perquè en el camp de les teories de la comunicació encara no podem parlar amb les denominacions *públic* o *audiència*. *Massa* es refereix a un grup de receptors amorf, alienat, sense capacitat de reacció davant el poder dels mitjans de comunicació. És la concepció que es tenia des de finals del XIX a Europa en plena societat de massa. Així van qualificar els receptors de la comunicació social mediada autors com Ortega i Gasset, Comte o Weber. Amb l'auge de la propaganda durant la Primera Guerra Mundial i el posterior ascens del feixisme i el nazisme, els intel·lectuals europeus critiquen amb força els

la guerra es van establir les bases de les tècniques d'informació i propaganda a través de diferents fases tal i com explica Jesús Timoteo Alvarez¹²⁸. En un primer moment, des de 1914 fins als primers mesos del 1915 la informació restà sotmesa a una rigorosa censura militar. La cobertura de la guerra es va fer fins llavors amb històries parcials o totalment inventades per a justificar l'odi a l'enemic i la mateixa existència de la guerra. La segona fase, que aniria de 1915 fins a la meitat de 1917, es caracteritzà per la identificació entre informació i propaganda; i la tercera, fins al final del conflicte, serví per organitzar absolutament els serveis de propaganda i informació en diferents organismes vinculats a l'exèrcit o al govern de cada país. En aquest moment es va sistematitzar la informació i s'establiren les bases de l'anomenada *Propaganda Científica*, regida per una sèrie de lleis bàsiques: llei de la simplicitat, llei de l'espoleta, llei de la simpatia, llei de la sorpresa, llei de la repetició, lleis de saturació i desgast, llei de dosificació i llei d'unitat de l'orquestració.

La censura de guerra per part dels militars que no volien desmoralitzar la població, la carestia de paper i el fet que a principis del segle XX la mort no fos encara un motiu fotogràfic va fer que a la premsa no es publicuessin imatges fotogràfiques mostrant el realisme de la guerra, que encara fou plasmada sobretot a través del dibuix.

Ara bé, la Primera Guerra Mundial *fue la primera guerra que se fotografió desde el interior* matisa l'historiador Jean Pierre Vernay ja que *los soldados, que querían tener un recuerdo de la experiencia más traumática de su vida, conservaron cientos de miles de fotos que constituyen la verdadera imagen del conflicto.*¹²⁹ No són les imatges dels professionals enviats pels

mitjans de comunicació de massa. Des de l'Escola de Frankfurt Adorno i Horkheimer incorporen el terme *Industria Cultural*, ja que estem en un moment en què per primer cop la cultura es concep com un bé de producció manufacturat com qualsevol altre. Per veure les dues perspectives clàssiques enfrontades en els anys 30 (*cultura de masses*, nordamericana i *industria cultural*, europea) vegeu Bell, Daniel (et. al.) (1992): *Industria cultural y sociedad de masas*. Caracas. Ed. Monte Ávila

¹²⁸Timoteo Alvarez, Jesús (1998): *Historia y modelos de la comunicación en el siglo XX*. Madrid. Círculo de Lectores. Col. Círculo Universidad. Pp. 130-148. Vegeu també Pizarroso Quintero, Alejandro (1993): "La propaganda en la Gran Guerra" a *Historia de la Propaganda*. Madrid. Ediciones de la Universidad Complutense S. A. Pp.227-252

¹²⁹Citat a Robin, Marie-Monique (1999): *Las fotos del siglo. 100 instantes históricos*. Colonia. Ed. Taschen [original (1999): *Les Cent Photos du siècle*. París. Editions du Chêne-Hachette Livre] P.008

mitjans de comunicació o dels mateixos serveis d'informació i propaganda oficials, sinó les dels joves que quan se'n van a lluitar porten una càmera Kodak, marca que tenia com a lema “vostè pitgi el botó i la resta la fem nosaltres” i que popularitzà la fotografia d'aficionat.¹³⁰ Un cop signada la pau, els soldats tornen a casa amb les fotografies i a meitat dels anys 20 es van començar a publicar. Marie-Monique Robin explica com a Alemanya, gràcies a un fort moviment pacifista es van difondre aquestes imatges. El llibre d'Ernst Friesdrich *Guerra a la guerra*, que es va confeccionar buscant fotografies entre arxius de combatents, va produir un escàndol a tot Europa, ja que mostrava els morts i els soldats ferits a la cara. A partir de 1925 es publicaren també a França obres com *Les imatges secretes de la guerra*, que testimonien la duresa del conflicte on van morir vuit milions de soldats i sis milions més de combatents van quedar invàlids.

3.2.1 El naixement del fotoperiodisme modern

La veritable revolució del fotoperiodisme es produí a Alemanya, durant la República de Weimar (1918-1933). Aquesta curta i inestable etapa de democràcia va suposar un moment històric de gran creixement econòmic, industrial i tecnològic. La societat canviava profundament gràcies a la mecanització, les noves activitats laborals, el trencament amb el règim polític anterior, les transformacions de les relacions entre homes i dones i el desenvolupament de la vida a la ciutat, considerada l'hàbitat ideal. El naixent sistema parlamentari feia equilibris emmig de diverses crisis polítiques. *Los medios de comunicación de masas se constituyeron en portavoces de esta nueva forma de vida, especialmente las revistas y el cine, que proliferaron velozmente desde mediados de la década.*¹³¹

L'ambient de l'Alemanya dels feliços 20 va propiciar una mena de renaixement en el camp de les arts i les ciències. La literatura en llengua alemanya brillava amb escriptors com Thomas Mann, Franz Kafka o Stefan Zweig. Albert Einstein rebia el Premi Nobel del 1921, mentre Sigmund Freud

¹³⁰ Per conèixer com i quan es va fundar la casa Kodak i els primers models de càmeres no professionals vegeu per exemple: Sougez, Marie-Loup (2004) op. cit. P.182-184

¹³¹ Graeve, Inka (2000): “La entrada en una nueva era. Planteamientos de la nueva objetividad fotográfica en Alemania, de 1900 a 1939” a *Las formas del mundo. La Nueva Objetividad alemana en la colección Wilde*. Barcelona. Fundació La Caixa. P.11

era reconegut internacionalment per les seves investigacions psicoanalítiques. El 1919 l'arquitecte Walter Gropius fundà la *Bauhaus*, escola artística que influí en moltes disciplines, entre elles la fotografia. Berlín era el centre intel·lectual i artístic del país. En els seus teatres es representaven les obres de Bertold Brecht o Ernst Toller dirigides per Max Reinhardt i Erwin Piscator. Els cinemes projectaven les pel·lícules mudes de Fritz Lang o Ernst Lubich. Fora de la capital, a Frankfurt, es fundà el 1923 l'*Institut für Sozialforschung*, conegut com l'Escola de Frankfurt, que aglutinà pensadors de diferents disciplines de les ciències socials com Max Horkheimer, Theodor Adorno o Erich Fromm, entre altres, que bastiren la *Teoria Crítica*¹³², partint de la tradició filosòfica alemanya, combinant-la amb el marxisme i la psicoanàlisi. Vinculat a aquesta escola, però sense ser-ne un dels seus membres, destacà el pensador Walter Benjamin, que en algunes de les seves obres va fer diferents aportacions teòriques en el camp de l'art i la fotografia.¹³³

Pel que fa a la pintura, les noves tendències comptaven amb autors com George Grosz, Wassily Kandinsky o Paul Klee. El 1925 el director del Museu de Mannheim, Gustav Hartlaub, va definir el terme *Nou Realisme* per referir-se a una exposició de quadres que tenien en comú la intenció de reproduir els retrats, però també els paisatges, de la manera més objectiva possible, en la seva essència real¹³⁴. Aquest moviment pictòric influí posteriorment de manera decisiva en el corrent anomenat *nova fotografia*. Des del moviment *Dadá se propició la tècnica del fotomontaje que John Heartfield desenvolupà com a instrument de propaganda antibelicista y luego antinazi*.¹³⁵

¹³² De l'abundant bibliografia sobre aquest tema vegeu, per exemple, Wolf, Mauro (1987): "La teoria crítica" a *La investigación de la comunicación de masas. Crítica y perspectiva*. Barcelona. Paidós. Col. Instrumentos Paidós / 2. Pp.90-103

¹³³ La més revolucionària de les seves obres respecte aquest tema és (1973) "La obra de arte en la era de su reproductibilidad técnica" a *Discursos Interrumpidos I*. Madrid. Taurus. Pp. 17-60. Vegeu també del mateix autor la recent recopilació d'articles de premsa i textos teòrics com el ja citat, entre els quals hi ha el també conegut "Pequeña historia de la fotografía" (Pp. 21-55) a (2004) *Sobre la fotografía* Valencia. Ed. Pre-textos.

¹³⁴ Tausk, Petr (1978): *Historia de la fotografía en el siglo xx. De la fotografía artística al periodismo gráfico*. Barcelona. Ed. Gustavo Gili. P.46 Inclou apèndix "La fotografía en el Estado español (1900-1978)", per Josep M. Casademont. [Original (1977): *Die Geschichte der Fotografie im 20. Jahrhundert Von der Kunstfotografie bis zum Bildjournalismus*. Colonia, Du Mont Buchverlag, GmbH&Co]

¹³⁵ Sougez, Marie-Loup (2004): op. cit. P.364

Els dos principals estils de la *nova fotografia alemanya* d'aquest període van ser la *Nova Visió* i la *Nova Objectivitat*.

Inka Graeva matisa que en molts casos les dues tendències se superposen en perfecta harmonia. També explica que pel que fa a la *Nova Visió* el màxim representant va ser el professor de l'escola *Bauhaus* Laszlo Moholy-Nagy, mentre que la *Nova Objectivitat* fou concebuda pel fotògraf Albert Renger-Patzsch. Metodològicament es diferenciaven fonamentalment en que mentre *Renger-Patzsch intentaba representar el objeto de la forma más apropiada con respecto a su estructura, teniendo en cuenta los medios fotográficos que mejor pueden hacer resaltar tal propósito, Moholy-Nagy veía el medio técnico en una relación de dependencia con la luz y la cámara, como base para ampliar el ámbito de la percepción*¹³⁶.

Moholy-Nagy fou un gran defensor de la fotografia abstracta i va treballar fent imatges sense càmera, els fotogrames, així com fotomuntatges, collages o fototipus. Renger-Patzsch insistia que la qualitat decisiva de la fotografia radicava en el seu realisme i en el fet que permetia representar visualment la realitat existent. A més d'aquests dos autors, també van desenvolupar aquest estil Karl Blossfeldt, August Sander, Aenne Biermann o Alfred Ehrahardt, entre altres.

Aquests *nous fotògrafs* van renovar el llenguatge fotogràfic trencant radicalment amb les convencions establertes per la fotografia pictorialista que havia dominat fins al moment i que s'inspirava en la tradició de la pintura occidental. En rebutjar qualsevol manipulació en el procés fotogràfic, s'oposaren totalment als procediments estilístics que donaven a la fotografia una dimensió pictòrica o gràfica i que en negaven, per tant, la puresa tècnica. Van exaltar la nitidesa extrema, la precisió fins als mínims detalls i el realisme com a recursos expressius més importants de la *nova fotografia*, reivindicant les possibilitats creatives pròpies del mitjà. Pel que fa a la forma, van desenvolupar nous punts de vista com el picat, el contrapicat, la fragmentació, el pla detall o els fotomuntatges, elaborant així un nou vocabulari fotogràfic per posar de relleu les estructures formals i les qualitats

¹³⁶ Citat per Graeva, Inka: (op. cit.) Eskildsen Ute (1979): "The art of photography in place of photography" a Eskildsen, Ute i Jan-Cristopher Horak: *Film und Foto der zwanziger Jahre (Cinema and Photography in the Twenties)*, Stuttgart. P.15

materials de l'objecte fotografiat. *Las reglas clásicas de composición y de la perspectiva establecidas en el Renacimiento para la pintura fueron deliberadamente abandonadas, ahora que los fotógrafos habían aprendido al fin a “ver las cosas fotográficamente”.*¹³⁷

La *nova fotografia alemanya* influí en altres països, especialment en la cosmopolita França dels anys 20 que té a París la capital artística d'avantguarda per excel·lència en plena ebullició onírica. *La gran libertad preconizada por Moholy-Nagy coincide con la libertad de los surrealistas, influyentes en su intento de trastocar los rasgos fundamentales de la mirada artística imperante en la época*¹³⁸. Un dels representats francesos d'aquesta nova concepció fotogràfica fou Emmanuel Sougez.

La combinació de diversos factors és la clau per entendre el naixement i desenvolupament del fotoperiodisme modern durant la República de Weimar:

a) El context

En primer lloc el moment polític, cultural i social que es vivia. El sistema democràtic fa possible la plena llibertat de premsa. També l'ambient cultural i artístic que es desenvolupà a Alemanya i la importància que assolí la *nova fotografia* van influir en el periodisme gràfic.

b) Els avenços tècnics

En segon lloc, la sèrie d'avenços tècnics que s'havien desenvolupat des dels inicis del segle xx en el camp de la fotografia. Des del 1925 s'anunciava als diaris un nou aparell fotogràfic anomenat *Ermanox*. *Una cámara de este tipo era una gran novedad. La “Ermanox” era pequeña y ligera e iba provista de un objetivo F:2 de luminosidad excepcional para su época. No obstante, para conseguir fotos tomadas en el interior aún había que recurrir a placas de vidiro, pues eran mucho más sensibles que las películas existentes*¹³⁹.

El mateix any es presentà a la Fira Industrial de Leipzig el que seria l'aparell que revolucionà totalment el fotoperiodisme: la cèlebre *Leica*.

¹³⁷ Gernsheim, Helmut i Alison Gernsheim (1967): *Historia gráfica de la fotografía*. Barcelona. Ed. Omega P.208

¹³⁸ Gautrand, Jean Claude (2004): *Paris. Mon amour*. Colonia. Ed. Taschen. P.10

¹³⁹ Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.103

Dissenyada per l'enginyer de la casa *Leitz*, Oskar Barnack¹⁴⁰, en un principi es va concebre com un dispositiu per a fer tests d'exposició de filmacions de cine. Però Barnack s'adonà dels avantatges que suposaria una càmera petita que s'aguantés amb una sola mà, que permetés enfocar a través d'un visor directe a l'altura de l'ull (i no pas amb la projecció de la imatge invertida sobre un vidre esmerilat) i que pogués carregar un rotlle de pel·lícula per a dotzenes d'impressions. Tot i que no es podrien fer grans ampliacions perquè es perdria qualitat això no seria un problema per a la premsa, ja que les imatges impreses als mitjans no eren gaire grans.

Els primers models de Leica surten amb objectius Elmar anastigmàtics d'extraordinària resolució i lluminositat 1/3,5. Les obturacions anaven de 1/5 a 1/500. Utilitzava pel·lícula perforada de 35mm com la de cine (després dita de pas universal) que permetia fins a 50 preses. El 1930 Leitz treu un nou model de Leica amb objectius intercanviables: un gran angular de 35mm i un tele curt de 135mm. El 1932 incorpora l'enfocament per telèmetre. Al 35 gràcies a l'adaptació d'un objectiu Schneider s'incrementa la lluminositat fins 1,5. ¹⁴¹ Petr Tausk explica que també va ser decisiu per al canvi d'estil en la feina del fotògraf l'aparició de la càmera reflex de doble objectiu el 1929, *la Rolleiflex de formato medio 6x6 cm, puesto que combinava la precisión de enfoque en el cristal esmerilado con la rápida puesta a punto. En 1931 salió al mercado una Rolleiflex para el tamaño menor 4x4 cm y en 1933 una cámara reflex de doble objetivo más sencilla y económica, la Rolleicord.*

A principis dels 30 la *Leica* ja portava objectius intercanviables i començava a ser la càmera dels grans professionals. Tot i així molts caps de redacció prohibeixen l'ús d'aquesta càmera, perquè els semblava de joguina ¹⁴² i poc professional. A banda de la revolució que suposà l'aparició de càmeres petites, també es van perfeccionar els aparells de gran format que

¹⁴⁰Barnack era especialista en mecanismes de precisió. Durant anys va treballar a la indústria òptica Zeiss i el seu somni era construir un aparell fotogràfic que li capigués a la butxaca ja que a ell li agradava molt fer fotos mentre passejava. Vegeu Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.109

¹⁴¹ D.A. (1988): *Agustí Centelles Fotoperiodista*. Barcelona. Fundació Caixa Catalunya. Pp.10-11

¹⁴² Gisèle Freund exemplifica aquesta qualificació en primera persona i amb altres testimonis, explicant algunes anècdotes força il·lustradores. Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.109-110

van impulsar la modernització de la fotografia tècnica, publicitària i arquitectònica.

Es van produir altres avenços tècnics des dels inicis del segle xx fins als anys 30 que són determinants en el desenvolupament de la fotografia tal i com la coneixem actualment. El 1925 Paul Vierköter inventà el flaix de làmpara i quatre anys més tard s'introduïren una sèrie d'innovacions que van permetre als fotoperiodistes abandonar el flaix de magnesi. Les pel·lícules desplaçaven a poc a poc les plaques com a material d'impressió. Diferents marques van comercialitzar noves emulsions sensibles. *En 1929 la sensibilidad del mejor material fotográfico existente, de fabricación alemana, ya alcanzaba los 21-23º Scheiner, lo cual equivale a 11-13 DIN actuales.*¹⁴³ Posteriorment, el 1931, Agfa treia al mercat la pel·lícula Super Pan de 21 DIN / 100 ASA. En el camp de la impressió ja s'utilitza el *rotogravat* com a sistema per a la premsa que es consolidarà al llarg del segle xx.

c) El perfeccionament del setmanari gràfic d'actualitat

El tercer factor determinant per a la modernització del fotoperiodisme és la gran importància de la premsa de massa, especialment els setmanaris gràfics d'actualitat. A totes les grans ciutats alemanyes s'editaven revistes il·lustrades. *Sorprendieron a sus lectores con atrevidas fotografías presentadas bajo títulos tales como “La nueva visión”, “El mundo visto desde arriba”, “Bajo el cristal de aumento”, “La bella fotografía puede encontrarse en la calle”, “Bellezas de la vida cotidiana”, “Viajes de descubrimiento con la cámara”, etc. La posibilidad de publicar sus fotografías en revistas y libros liberó a los fotógrafos de su antigua dependencia de las exposiciones para alcanzar la fama. Trajo consigo una división mucho más honda entre las fotografías hechas para las exposiciones -el viejo arte por el arte- y las destinadas a ser publicadas, las cuales se interesaban por la vida y la realidad.*¹⁴⁴ Aquestes publicacions tenien tirades de més de cinc milions d'exemplars per a uns receptors estimats en 20 milions de persones.¹⁴⁵ Les dues més importants eren el *Berliner Illustrierte Zeitung* i el *Münchner Illustrierte Presse*, que en el moment de més èxit tiraven cadascuna prop de

¹⁴³ Tausk, Petr (1978): op. cit. P.46

¹⁴⁴ Gernsheim, Helmut (1967): op. cit. P.208

¹⁴⁵ Sousa, Jorge Pedro (2003): op.cit.P.82

dos milions d'exemplars a preus assequibles a la massa. S'inicia l'edat d'or del periodisme fotogràfic i la seva fórmula moderna¹⁴⁶ on el valor de la imatge ja no resideix en la seva nitidesa sinó en el tema i l'emoció que aquest provoqui. Cal fer menció d'un altre aspecte molt important: la compaginació que d'aquestes revistes en feien els seus editors, figura que es detalla en el punt següent. Un dels més innovadors, Stefan Lorant *augmentó la eficacia de tales fotografías por medio de hábiles contrastes de tamaño, ambiente y organización en sus despliegues a doble página y en la unidad de diseño, que se ha convertido en la base del periodismo ilustrado.*¹⁴⁷

Aquest és el gran salt respecte la premsa il·lustrada que es feia des del segle anterior, on es reproduïen fotografies aïllades. Ara els dibuixos donaren pas a les fotografies, ocupant pàgines i pàgines per explicar i interpretar l'actualitat en forma de relat, gràcies a reportatges fotogràfics que només anaven acompanyats de petits textos. La importància que assolí la fotografia consolidà a partir de la dècada dels 20 les agències fotogràfiques que serviren, d'una banda per nodrir els diaris i els setmanaris gràfics d'actualitat i de l'altra *ont pour vocation de vendre le travail des photographes.*¹⁴⁸ A Alemanya l'agència més important del període fou *Dephot* (Deutsche Photodienst), fundada a Berlín el 1929.

El model alemany ressonà amb força a la resta d'Europa primer i als Estats Units¹⁴⁹ més tard. El 3 de gener de 1928 neixia a Madrid la revista *Estampa. Revista Gráfica y Literaria de la Actualidad Española*. Apareix cada dimarts i s'avança tres mesos a *Vu*¹⁵⁰, model europeu de setmanari gràfic d'actualitat a la dècada dels 30 de clara inspiració alemanya, dirigit per Lucien Vogel, que al primer número ja duia 60 fotografies.¹⁵¹ A la Unió

¹⁴⁶ Freund, Gisèle (1999): op. cit. P. 102

¹⁴⁷ Time-Life (1976): *El reportaje fotográfico*. Barcelona. Ed. Salvat. P. 58

¹⁴⁸ D.A. (1990): *Le photojournalisme. Informer en écrivant avec des images*. París. Editions du Centre de formation et perfectionnement des journalistes. P. 49

¹⁴⁹ El 1936 es funda la revista *Life*, inspirada en els setmanaris gràfics alemanys

¹⁵⁰ Per veure quina era la situació general dels setmanaris gràfics espanyols i catalans i en concret d'un estudi exhaustiu sobre la revista catalana *Imatges*, tenint com a paradigma la francesa *Vu* vegeu: Doria i Alburquerque, Sergi (1999): *La voluntat cosmopolita. Imatges, setmanari gràfic d'actualitat, 1930*. [Tesi Doctoral] Universitat Autònoma de Barcelona. Per conèixer la revista més avantguardista de la Catalunya del primer terç del XX vegeu: Tresseras i Gaju, Joan Manuel (1993): *D'ací i d'allà: aparador de la modernitat (1918-1936)*. Barcelona. Llibres de l'Índex.

¹⁵¹ Sobre Lucien Vogel i *Vu* veieu: Sousa, Jorge Pedro (2003): op. cit. P.109-110 i Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.113-114

Soviètica s'inicià el 1930 la publicació de la revista *USSR Im Bild*, que fou editada fins la II Guerra Mundial per Maxim Gorki, entre altres.¹⁵² El mateix any a Catalunya començava l'aventura d'*Imatges*¹⁵³.

d) La figura de l'editor

*Las políticas editoriales de Kurt Korff, en la "Berliner Illustrierte Zeitung", y de Stefan Lorant, en la "Münchener Illustrierte Presse", fueron también importantes para que el nuevo estilo tuviese repercusión. De alguna forma, estos dos editores rompieron con la antigua visión de la fotografía como mera ilustración, atribuyéndole un papel determinante en la información, en la interpretación, en la contextualización y en la explicación de los hechos. Además de eso, por primera vez las fotografías fueron maquetadas combinando complementaria y dinámicamente texto e imagen, recurriendo de forma sustancial al fotoensayo para tal efecto.*¹⁵⁴

Cal diferenciar els dos estils d'aquests editors. Kurt Korff permetia la publicació de fotografies creades o escenificades mentre que Stefan Lorant rebutjava qualsevol intervenció en la creació de la imatge. Lorant proposava als seus professionals que expliquessin una tema amb imatges per ocupar diferents pàgines de la publicació, però no només per mostrar els grans esdeveniments i els personatges més rellevants de la vida política i cultural, sinó també de la gent comú. D'aquesta manera *también saldrán temas referentes a la vida cotidiana de las masas populares.*¹⁵⁵ L'arribada de Hitler al poder el 1933 provocà la fugida d'aquests dos innovadors. Kurt Korff marxà primer a Àustria i després als Estats Units. Stefan Lorant fou empresonat i, gràcies que va poder demostrar el seu origen hongarès, obtingué la llibertat al cap d'uns mesos. *Huye a Inglaterra, donde fundará en 1938 el "Picture Post", que -desde buen principio- conocerá un éxito enorme.*¹⁵⁶

e) El reconeixement de l'autor

En aquesta nova manera d'informar va començar a tenir també un paper protagonista l'autor. La generació de fotoperiodistes que treballava a la

¹⁵² Vegeu Sousa, Jorge Pedro (2003): op. cit. P.110-111

¹⁵³ Doria i Alburquerque, Sergi (1999):op. cit. P.60

¹⁵⁴ Sousa, Jorge Pedro (2003): P.91

¹⁵⁵ Freund, Gisèle (1999): op.cit. P.107

¹⁵⁶ Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.111

premsa escrita alemanya signa les seves imatges i adquireix estatus social. La majoria de fotoperiodistes provenien de classes socials acomodades, parlaven diversos idiomes i per la seva educació, manera de vestir i comportar-se no es distingien d'aquells a qui retrataven en els diversos actes de societat. El més famós de tots és Erich Salomon (Berlín 1886-Auschwitz 1944), qui es feia autoanomenar "Herr Doktor". *Tenia el don inimitable de estar presente en todas partes sin hacerse notar y de plasmar en sus fotografías toda la fineza de sus observaciones.*¹⁵⁷ La seva aportació més important fou que començà a retratar personalitats sense que se n'adonessin. És el que ha passat a la història amb el terme fotografia "càndida" i que Gisèle Freund explica com la foto desapercebuda, en viu. Així s'iniciava segons l'autora francesa el fotoperiodisme modern. Ja no era la nitidesa de la imatge la que li conferia el valor, sinó el tema i l'emoció que suscités.¹⁵⁸

Aquesta manera de treballar, com ja hem apuntat, suposà el desenvolupament d'un tipus de fotografia d'interès humà. Salomon, per poder dur a terme aquest tipus de fotografia, per tal de passar desapercebut i fer fotos dins de tribunals, que estava prohibit, o dels màxims dirigents mundials reunits en una cimera en un moment de descans com fa a l'Haia, optà per una càmera petita, l'*Ermanox*.

Al voltant del mestre es va formar un grup de joves fotògrafs que es convertiren en la mítica generació de la Leica al llarg dels anys 30. *Al igual que Salomon, no sólo son fotógrafos, también redactan sus textos i pies de ilustraciones.*¹⁵⁹ Un dels més importants, vinculat a l'agència *Dephot* era Hans Baumann, que signava les seves fotografies com a Felix H. Man.¹⁶⁰ El 1929 va conèixer Stefan Lorant a través de l'agència i començà a fer reportatges per al *Müncher Illustrierte Press*. *Entre 1929 y 1933 realiza casi 80 reportajes.*¹⁶¹ Fotografià combats de boxa, obrers de les fàbriques però va destacar sobretot el reportatge que va fer el 1930 sobre Mussolini. Lorant el va enviar a Roma a passar un dia sencer amb Il Duce. *Hace un reportaje que ha de inspirar a toda*

¹⁵⁷ D.A. (1997): *La fotografía del siglo XX. Museum Ludwig Colonia*. Colonia. Ed. Taschen. P. 563

¹⁵⁸ Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.103

¹⁵⁹ Freund, Gisèle (1999):op. cit. P.107

¹⁶⁰ Això ho fa per distingir la seva feina de fotògraf de la de dibuixant a un diari de Berlín.

¹⁶¹ Freund, Gisèle (1999): op. cit. P.108

*una generación por la espontaneidad de las imágenes.*¹⁶² Demòcrata convençut marxà a Anglaterra per continuar treballant amb Lorant quan Hitler assolí el poder el 1933, moment en què s'intensificà la fugida de fotògrafs i altres professionals dels mitjans de comunicació cap a diferents països europeus, com França i Regne Unit, o cap als Estats Units. Amb ells s'emportaren les seves idees revolucionàries que faran que la concepció del fotoperiodisme nascuda durant la República de Weimar es propagui per tot el món en els anys següents.

París fou la ciutat d'acollida per excel·lència i la capital de la fotografia al llarg de la dècada dels 30. *La fotografía parisina se convierte en un auténtico crisol de culturas.*¹⁶³ Hi arribaren Ilse Bing, Florence Henri, Harry Meerson, Gisèle Freund, Andrei Friedmann (Robert Capa), Herb List o Raoul Hausmann, entre altres. La revista *Vu* i la seva competidora *Regards*, fundada el 1931, es convertiren en els setmanaris gràfics il·lustrats de referència. El 1933 es fundava a París l'agència Rapho on treballaven fotògrafs emigrats com per exemple Brassai, Nora Dumas o Ergy Landau. L'any següent *Maria Eisner reúne a sus amigos (René Zuber, Pierre Boucher, Pierre Verger, Emeric Feher, Denise Bellon, etc.) en el seno de Alliance photo y va difundiendo las imágenes de Robert Capa, Chim y Cartier Bresson.*¹⁶⁴

Ben aviat molts d'aquests fotògrafs tindrien l'oportunitat de cobrir l'esdeveniment mediàtic *estrella* de la dècada dels 30: la Guerra Civil espanyola.

3.2.2 La Guerra Civil espanyola: *el naixement d'una nova forma de comunicació visual*¹⁶⁵

Des d'un punt de vista comunicatiu, la Guerra Civil espanyola va merèixer una cobertura molt important per part de mitjans de comunicació d'arreu del món. En produir-se el cop d'estat el juliol de 1936 contra el

¹⁶² Freund, Gisèle (1999): idem. Per aquest reportatge Man va cobrar 3000 marcs

¹⁶³ Gautrand, Jean-Claude (2004): op. cit. P.10

¹⁶⁴ Gautrand, Jean-Claude (2004): op. cit. P.12

¹⁶⁵ Aquesta idea l'aporta Colombo, Furio (1977): "Para la muestra fotográfica sobre la guerra de España", (D.A.) Bienal de Venècia. *Fotografía e información de guerra. España 1936-1939*, Barcelona. Ed. Gustavo Gili Pp.17-34. També del mateix autor (1997) vegeu el capítol "El periodismo fotográfico" a *Últimas noticias sobre el periodismo*. Barcelona. Anagrama Pp.140-159

govern de la Segona República, l'Estat espanyol ja comptava amb un sistema comunicatiu típic d'una societat de massa però amb algunes característiques específiques que el feien singular. Els anys de la Segona República (1931-1936) van suposar la consolidació de la ràdio com a mitjà massiu i s'afiançà la premsa des de tres capitals neuràlgiques que comptaven amb els seus propis ecosistemes comunicatius: Madrid, Barcelona i Bilbao. El cinema ja era l'espectacle per al temps d'oci.¹⁶⁶

*La guerra civil fue banco de pruebas de armamentos y tácticas militares pero también fue pionera en el terreno de la información y de la propaganda. Si ésta había sido un arma fundamental en la Gran Guerra, en la guerra civil, por su carácter ideológico, iba a jugar un papel más importante todavía. Además, en España intervinieron nuevos medios: el cine sonoro, con una producción de noticiarios documentales mucho mayor que la de 1914-1918 y, sobre todo, la radio, cuyo empleo como arma de propaganda nace y alcanza su cenit en la guerra civil española para convertirse luego en la gran arma de propaganda en la segunda guerra mundial.*¹⁶⁷

Malgrat que els dos bàndols van desplegar tots els instruments propagandístics possibles per terra, mar i aire¹⁶⁸ va ser des del republicà on es van desenvolupar les iniciatives més modernes i innovadores, per exemple en el camp del cartellisme,¹⁶⁹ del cinema,¹⁷⁰ amb trobades d'intel·lectuals o amb

¹⁶⁶ Per tal de conèixer de manera general la situació comunicativa espanyola des de 1917 fins a 1939 amb tots els canvis i innovacions que es produeixen en els diferents mitjans i amb aportacions de diversos autors, vegeu per exemple la segona part titulada "La era de las masas (1917-1939)" a Timoteo Álvarez, Jesús (et.al) (1989): *Historia de los medios de comunicación en España. Periodismo, imagen y publicidad (1900-1990)*. Barcelona. Ed. Ariel. Pp. 85 a 218. En el cas de Catalunya són de referència per exemple: Espinet, Francesc i Joan Manuel Tresserras i Gaju (1999): *La gènesi de la societat de masses a Catalunya, 1888-1939*. Bellaterra. UAB, Servei de Publicacions. Col·lecció Materials, 67 i també Espinet, Francesc (et. al.) (1989): *Prensa, comunicación i cultura durant el primer terç del segle XX*. Bellaterra. UAB. Facultat de Ciències de la Informació

¹⁶⁷ Vegeu com a exemple de com es va organitzar la propaganda des dels dos bàndols, amb quins organismes institucionals i quins mitjans Pizarroso Quintero, Alejandro (1993): "La batalla de la propaganda en la guerra civil española" a *Historia de la Propaganda*. Madrid. Ediciones de la Universidad Complutense S. A. Pp.356-391. Una aportació molt interessant sobre un esdeveniment concret és la de Southworth, Herbert R. (1977): *La destrucción de Guernica. Periodismo, diplomacia, propaganda e historia*. Barcelona. Ibérica de Ediciones y Publicaciones S.A.

¹⁶⁸ A tall d'exemple, es calcula que durant la guerra es van llençar uns 300 milions de fulls volants, proclames i periòdics de diferents mides. Vegeu: Marzo José Luis (dir) (1998): *Rendeix-te. Fulls volants i guerra psicològica al segle xx*. Barcelona. Centre de Cultura Contemporània - Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona. P. 45

¹⁶⁹ Vegeu per exemple Fontserè, Carles (1995): *Memòries d'un cartellista català (1931-1939)*. Barcelona. Ed. Pòrtic. Col·lecció Vides i Memòries / 13. Del mateix autor també Fontserè,

campanyes d'alfabetització i culturització de la població i els combatents o el vast fenomen de la premsa de trinxera. Cal remarcar que pel que fa a l'ús de la ràdio en va treure el màxim rendiment el bàndol franquista amb el General Queipo de Llano com a estrella de les ones.

En el cas de la fotografia, els professionals que modernitzaren i revolucionaren el reportatge foren també majoritàriament els qui es comprometeren, alguns fins i tot deixant-hi la vida, amb el bàndol republicà. Els corresponsals estrangers que arribaren a Espanya eren molts d'aquells europeus fugitius del nazisme, amb una clara i activa opció política antifeixista. A més dominaven totalment la nova tècnica i les càmeres lleugeres. El seu punt de vista mostra clarament els efectes de la guerra a tots nivells. Pel que fa als fotoperiodistes del país, també són les imatges fetes des del bàndol republicà les que han passat a la història com a icones i les que mostren la guerra vista des de la població civil. Aquells qui treballaren per al bàndol franquista, però, fan un tipus de fotografia clarament influïda pel pictorialisme del segle XIX i els temes que tracten normalment són retrats dels més alts comandaments militars. No mostren la vida quotidiana dels soldats al front, sinó que plasmen formacions militars, mostres de suport de població amb el braç alçat fent la salutació feixista o oficis religiosos. A les imatges on es mostra la destrucció d'alguns pobles o edificis normalment no apareix la població civil.¹⁷¹

Molts intel·lectuals i artistes d'arreu del món, així com periodistes i fotògrafs, entre altres, s'implicaren en el conflicte, ja que suposà la primera gran lluita de la democràcia contra el feixisme, d'aquí bona part del seu interès informatiu. Alguns, participant en tot tipus d'iniciatives de suport al govern de la República, altres, lluitant al front amb les Brigades Internacionals. També n'hi va haver, en menor nombre, que es decantaren pel bàndol sublevat.

Carles (1999): *Un exiliat de tercera. A París durant la Segona Guerra Mundial*. Barcelona. Ed. Proa. Col·lecció Proa Memòria, 8

¹⁷⁰ Per tal de conèixer l'extensa producció cinematogràfica al llarg de la guerra civil vegeu: Amo, Alfonso del (ed.) (1996): *Catálogo general del cine de la guerra civil*. Ed. Cátedra / Filmoteca Española. Serie Mayor

¹⁷¹ Una bona mostra fotogràfica per apreciar aquestes diferències es pot trobar a: D.A. (2001): *La guerra civil espanyola. Fotògrafs per a la història*. Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya.

Pel que fa al paper de la comunicació visual de massa Jaume Miravittles¹⁷² afirma: *si tuviera que decir, desde el punto de vista de la propaganda propiamente dicha, cuál fue el más eficaz medio de expresión diría que el “gráfico” en su triple vertiente de fotografía, cartel y cine.*¹⁷³

Ja hem vist que el fotoperiodisme modern va bastir els seus fonaments durant la República de Weimar i va viure l'edat d'or al llarg de la dècada dels anys 30. La Guerra Civil espanyola es convertí en el conflicte estelar, aquell en què la càmera ja esdevé l'absoluta protagonista de la representació de la guerra. En paraules de Furio Colombo: *Con la guerra de España nace la comunicación visual de los sucesos. Las fotografías de la Primera Guerra Mundial sólo ilustraban marginalmente. El cometido de atrapar el momento ejemplar, de exaltarlo y de cargarlo con todos los signos capaces de ensanchar su mensaje en su doble propósito de documento y de propaganda, todavía correspondía al dibujo. La inmovilidad del instrumento fotográfico sólo permitía cierta documentación ilustrativa y didáctica. Además todavía faltaba un “toque de autor”.*¹⁷⁴

La Guerra Civil espanyola ha passat a la història de la comunicació com la “primera guerra fotografiada” de la mateixa manera que el conflicte del Vietnam es considera la “primera guerra televisada”.¹⁷⁵ El moment àlgid de la ràdio com a mitjà de comunicació per obtenir informació de manera immediata influí també en l'ús de la fotografia a la premsa escrita com a reclam.

¹⁷² Jaume Miravittles fou el creador la tardor de 1936 del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, un organisme oficial però autònom que s'anticipà a altres com el Ministerio de Propaganda del govern republicà, que s'engegà posteriorment. Des del Comissariat es confeccionaven publicacions de tot tipus, tant per a l'interior d'Espanya com per mobilitzar l'opinió pública estrangera a favor del govern de la República. Comptava també amb la productora cinematogràfica Laya Films i es va convertir en l'oficina de relacions públiques i de premsa més important per als corresponents estrangers que passaven per Barcelona. Vegeu d'aquest autor (1972): *Episodis de la Guerra Civil espanyola*. Barcelona. Ed. Pòrtic. Col·lecció Pòrtic 71, núm 4.

¹⁷³ Miravittles, Jaume (1977): “Introducción a la edición castellana” a D.A.: *Bienal de Venecia. Fotografía e información de guerra. España 1936-1939*. Barcelona. Ed. Gustavo Gili. P.9

¹⁷⁴ Colombo, Furio (1977): op. cit. P.17

¹⁷⁵ Gómez Mompert, Josep Lluís (1990): “L'origen de la comunicació visual de masses (1936-1939)” a Anàlisi, Quaderns de Comunicació i Cultura, núm 13. Bellaterra. Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. Pp.129-136

Jaume Miravittles qualifica el reporter gràfic com *el soldado civil de aquella guerra*.¹⁷⁶ Tal com explica Margarita Ledo¹⁷⁷, durant la Guerra Civil l'autor s'identifica amb el subjecte que fotografia, exercint el dret de manifestar les seves opcions personals, és a dir, implicant-se i interpretant el conflicte des de les seves conviccions ideològiques. És per això que la Guerra Civil espanyola està considerada com la que s'ha retratat per primer cop des del punt de vista de les víctimes¹⁷⁸. Furio Colombo ho resumeix de la següent manera:

*En la guerra de España nos damos cuenta de la gran diferencia del uso de autor de la cámara fotográfica. Con ella se entra en una relación nueva, que jamás había existido, con la tragedia. En esta relación aparece el punto de vista humano (participación, pasión, compasión), que liga al autor con el acontecimiento, y el punto de vista técnico (que incluye también la "visión" estética), que liga al autor con su instrumento y se expresa en el encuadre, en el contraste, en la elección del momento "perfecto" y de la ocasión "bellísima".*¹⁷⁹

El fotoperiodista més famós de la Guerra Civil, que es convertí en el paradigma de fotògraf bèl·lic durant la Segona Guerra Mundial malgrat la seva defensa afèrrima del pacifisme, fou Andrei Friedmann (Budapest, 1913-Thai Binh, Indoxina, 1954) conegut arreu com Robert Capa¹⁸⁰. El seu lema era *si les teves fotos no són prou bones, és que no estàs prou a prop*. Autodidacte de la fotografia, aquest jueu hongarès va haver d'exiliar-se del seu país als 17 anys per instal·lar-se a Berlín, on començà a treballar a l'agència Dephot. El 1932 va fer un reportatge sobre Trotsky, considerat el seu primer treball important. Amb l'arribada de Hitler al poder s'exilià novament, en aquesta

¹⁷⁶ Miravittles, Jaume (1977): op.cit. P.16

¹⁷⁷ Ledo Andión, Margarita (1998): *Documentalismo fotográfico*. Madrid. Ediciones Cátedra. P.86

¹⁷⁸ Crec que és imprescindible sobre la qüestió de la recepció de les imatges de víctimes de guerra o violència l'obra de Sontag, Susan (2003): *Davant el dolor dels altres*. Barcelona. Ed.Proa. Precisament l'autora comença el seu recorregut pel segle XX parlant d'imatges de la Guerra Civil espanyola.

¹⁷⁹ Colombo, Furio (1997): op. cit. P.140

¹⁸⁰ Vegeu: D.A. (1999): *Capa cara a cara. Fotografías de Robert Capa sobre la guerra civil española*. Madrid. Aperture i Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía. També Kershaw, Alex (2003): *Sangre y Champán. La vida y la época de Robert Capa*. Barcelona. Ed. Debate i Whelan, Richard (2003): *Robert Capa: la biografía*. Madrid. Aldeasa

ocasió a París. Entrà en contacte amb altres emigrants antifeixistes. Allí conegué i s'enamorà de Gerda Taro, refugiada alemanya també jueva, a qui ensenyà la tècnica fotogràfica. Entre els dos s'inventaren el gran fotògraf nordamericà Robert Capa i van signar les fotografies amb aquest nom, per això encara no s'ha determinat l'autoria d'algunes de les imatges.

Gràcies al director de la revista francesa *Vu*, Lucien Vogel, viatjaren tots dos a Espanya quan esclatà la Guerra Civil per fer reportatges. Van cobrir el conflicte a Andalusia, Madrid, Aragó, Guadarrama, Toledo, Terol, l'Ebre, el comiat de les Brigades Internacionals o la caiguda de Barcelona i el camí de l'exili. A la batalla de Brunete (1937) Gerda Taro morí accidentalment atropellada per un tanc republicà, fet del qual Capa no es recuperà mai.

La fotografia de Capa del milicià captada a Cerro Muriano en l'instant que moria va donar la volta al món i es convertí en icona, no només de l'absurditat de la guerra espanyola sinó de qualsevol guerra. La imatge, publicada a *Vu* el setembre del 36 i a *Life* el juliol del 37 causà sensació. *Picture Post*, la célebre revista anglesa dirigida per Stafan Lorant atorgà a Capa el títol de *millor fotògraf de guerra del món* i publicà un reportatge de 26 fotografies de la batalla de l'Ebre.

Al voltant d'aquesta fotografia es va iniciar un debat a partir dels anys 70, que encara no ha estat del tot resolt, sobre si es tracta d'una escenificació o en realitat és una instantània.¹⁸¹

Ric i famós, Capa vivia a luxosos hotels de París i els seus amics eren Picasso, Ernest Hemingway o John Huston, a més de diferents estrelles de Hollywood. Entre 1939 i 1945 fotografià la Segona Guerra Mundial, on destaca el desembarcament de les tropes nordamericanes a Normandia. Capa anava amb la primera onada del desembarcament. Després de disparar amb les dues

¹⁸¹ Existeix una pàgina web dedicada a la polèmica d'aquesta fotografia, amb un exhaustiu recull de premsa, fòrum amb l'opinió de diferents analistes i referències a les diferents biografies sobre Capa, a més de documentació sobre la identitat del milicià retratat: <http://www.photographers.it/articoli/robertcapa2004.htm> [Consulta novembre de 2004]. Vegeu també l'aportació d'Hugo Doménech Fabregat "Pequeña historia sobre una fotografía: "el miliciano muerto", por Robert Capa" en el I Congreso de Teoría y Técnica de los Medios Audiovisuales: El análisis de la imagen fotográfica organitzat per la Universitat Jaume I de Castelló (13-15 d'octubre de 2004): <http://apolo.uji.es/analisisfotografico/analisis/PDFsCongreso/Hugo%20Domenech%20Fabregat.pdf>

càmeres que portava, com que li tremolaven tant les mans no les va poder tornar a carregar i va sortir de la platja a bord d'una barcaassa mèdica. Envià els dos rodets a Londres i amb la pressa de fer arribar el material a *Life*, on s'havia de publicar el reportatge, l'encarregat del laboratori i posterior fotoperiodista al Vietnam, Larry Burrows, va escalfar massa el negatiu durant l'assecament i només es van salvar 9 de les 72 fotografies. Quan *Life* va publicar-les al peu s'hi podia llegir que estaven "lleugerament desenfocades pels nervis del fotògraf". Capa, irònicament, va titular la seva autobiografia "Lleugerament fora de focus".

El 1947 fundà a París, amb Henri-Cartier Bresson, David Seymour "Chim" i George Rodger, la prestigiosa agència de fotògrafs Magnum. L'any següent va viatjar a Rússia uns mesos amb John Steinbeck per fer un llibre i del 1948 al 1950 a Israel amb Irwin Shaw per fer la primera d'una sèrie d'històries. El 1951 es convertí en el president de Magnum on impulsà una sèrie de projectes per involucrar els seus col·legues. Morí el 1954 a Indoxina mentre feia un reportatge per a *Life* en trepitjar una mina antipersona. La realitat superava el mite inventat per aquells dos joves fotògrafs.

La presència de fotoperiodistes des del mateix moment en què esclatà la Guerra Civil va ser molt nombrosa. *De tots aquests fotògrafs n'hi ha de locals, que són els que van cobrir els primers dies del conflicte, com Brangulí, Pere Català Pic, Antoni Campañá, Agustí Centelles, Andreu Puig Farran, Lluís Torrents, Josep Maria Pérez Molinos, Carlos Pérez de Rozas Masdú, José Luís Pérez de Rozas Sáenz de Tejada, Alexandre Merletti, Josep Maria de Sagarra, etc. que van treballar sobretot a Catalunya. Aguayo (Baldomero hijo) Albero y Segovia, Alfonso, ANTIFAFOT, Hermanos Mayo, Martín Santos Yubero i Foto Vide, a Madrid; Nicolás Ardanaz a Pamplona; Pascual Martín a Sant Sebastià; Jalón Ángel a Saragossa; Juan José Serrano a Sevilla; Pedro Menchón a Lorca i Azqueta a la zona nord. Pel que fa als estrangers destaca Robert Capa però també hi van venir Alber-Louis Deschamps, Victor Horn, Kati Horna, Hans Namuth, Georg Reisner, André Papillon, David Seymour "Chim", Walter Reuter, Gerda Taro, Margaret Michaelis i Frank M. Elgunn entre altres, tots ells poc coneguts en el moment en què es va iniciar el conflicte. Alguns van*

*perdre la vida a la guerra, altres van assolir fama internacional i avui dia s'han convertit en mites.*¹⁸²

Aquests professionals eren corresponsals de mitjans concrets o oferien els seus serveis a agències. *Van haver molt mitjans que van cobrir el conflicte gràficament. Entre els nacionals hi havia La Vanguardia, El Día Gráfico, Aire, Moments, Companya, Exèrcit del Poble, Nueva Iberia, ABC (que tenia l'edició republicana a Madrid i la rebel a Sevilla), Ahora, Mundo Gráfico, El Sol, La Voz, Crónica, Mundo Obrero, Estampa, Alerta, entre altres. D'entre els estrangers podem destacar L'illustration, Vu, Regards, Ce Soir i Voilà de França; Life, Times i Newsweek als Estats Units; L'illustrazione Italiana a Itàlia; Illustrierte Zeitung a Alemanya; The Illustrated London News i Picture Post a Gran Bretanya i Ognêk i Smena a l'URSS. Algunes d'aquestes publicacions tenien fotògrafs destinats a totes dues bandes del front. Sovint les fotografies i la informació arribaven als diaris i a les revistes procedents de les agències fotogràfiques de l'època com ara Keystone, Associated Press, Wide World, Planet News, Central Press, Unionphoto, Trampus, Alliance Photo, etc. empreses totes elles que van iniciar una tasca molt important de distribució d'imatges, que en molts casos no s'ajustava gaire a la realitat, fins al punt d'utilitzar la mateixa fotografia en temes diferents o fins i tot antagònics.*¹⁸³

Aquesta nova manera de fotografiar es va imposar internacionalment, va crear escola i va tenir continuïtat en la cobertura de la Segona Guerra Mundial. *Anúncianse, pois, na “primeira guerra fotografiada” as constantes que virán a se consolidar na prática de foto-press no decurso da IIª GM: fotos estimulantes, neutralizadoras do clima psico-social crítico, da espreita, fotos que non trasmiten sofrimento senón deber, senso de salvación colectiva, fotos que fuxen do xoc porque pasiviza, fotos modelo que servirán con diferentes epígrafes, pra identificar públicos diversos co “universal” das súas imaxes, ou fotos creadas, construídas prá s seccions de guerra psicolóxica,*

¹⁸² D.A.(2001): *La guerra civil espanyola. Fotògrafs per a la història.* Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya. P.14

¹⁸³ D.A.(2001): *Idem.*

*coma instrumentos da contrapropaganda, fotos maniqueistas, de bos e malos, sen trémula.*¹⁸⁴

En definitiva, com palesa Caroline Brothers: *The Spanish Civil War is an ideal context for the study of press photographs of conflict. Coinciding with the establishment of the great picture magazines of the thirties, it was the first war to be extensively and freely photographed for a mass audience, and marks the establishment of modern war photography as we know it.*¹⁸⁵

3.2.3 Les fotografies de l'Exili de 1939

L'èxode republicà de 1939 fou un dels esdeveniments més seguits per la premsa¹⁸⁶ que havia cobert la guerra civil espanyola, en tant que suposava el final imminent del conflicte, la derrota del govern de la II República i una emigració de població civil sense precedents.

Pel que fa al govern francès no va imposar cap tipus de prohibició entorn al fet que es fessin fotografies o es gravessin imatges cinematogràfiques, tant en el pas de la frontera com en els camps de concentració. Van ser molts els reporters que retrataren l'èxode per carreteres i camins i l'arribada als diferents punts fronterers, tant de civils arrossegant les seves pertinences com de l'Exèrcit Republicà entregant les armes.

Veiem doncs que les autoritats franceses no es van preocupar en absolut per les fotografies que es poguessin fer de l'èxode espanyol i dels primers camps francesos.

Un fons recuperat recentment és el de Manuel Moros¹⁸⁷. Nascut el 1899 de família franco-colombiana, va formar part del cercle d'artistes de Cotlliure però com que no podia viure dels seus quadres, el 1939 es fa artesà fotògraf. A partir de 1943 es dedicà exclusivament a la pintura fins la seva mort, el

¹⁸⁴ Ledo, Margarita (1988): *Foto-xoc e xornalismo de crise*. La Corunya. Edició do Castro. P. 33

¹⁸⁵ Brothers, Caroline (1997): *War and photography. A cultural history*. Londres. Routledge. P. 2. (Tot i el títol genèric d'aquesta obra es tracta d'un estudi sobre les fotografies de la guerra civil espanyola que van publicar diferents mitjans de comunicació anglesos i francesos).

¹⁸⁶ A més de difondre's a la premsa les fotografies dels refugiats espanyols també van servir com a material d'àlbums monogràfics publicats a Perpinyà sota el títol: *Album souvenir de L'exode espagnol dans les Pyrenées Orientales*.

¹⁸⁷ Lefebvre Michael i Rémi Skoutelsky (2003): *Brigadas Internacionales. Imágenes recuperadas*. Barcelona. Lunwerg Editores. Pp.178-179

1975. Va participar activament en l'ajuda als refugiats espanyols i va fer-ne fotografies, que han estat publicades fa un parell d'anys a l'obra *Brigadas Internacionales. Imágenes recuperadas*.

Quan els refugiats arribaren a Argelès sur Mer molts fotoperiodistes els retraten a la platja darrera les filferrades. Les mateixes autoritats franceses sobrevolaven el camp fent fotografies i pel·lícules. Davant l'allau humana, el govern francès no va confeccionar un Servei d'Identificació dels detinguts per fer fitxes amb fotografies dels interns. Tampoc va controlar si hi havia refugiats que portessin càmera¹⁸⁸.

David Seymour (*Chim*)¹⁸⁹ va immortalitzar el pas de l'exèrcit espanyol per al diari *París -Soir*. Aquest fotògraf també va viatjar en un vaixell de refugiats fins a Mèxic per fer un reportatge de l'exili espanyol per a la recent creada *Paris Match*. *Chim* va nèixer a Varsòvia el 1911 en una família d'impressors i editors de llibres jueus. Estudià arts gràfiques i fotografia a Leipzig i, posteriorment, Física i Química a la Sorbona de París on es quedà a viure. Gràcies a un amic de la família que l'animà a fer fotografies, David Rappaport, propietari de la pionera agència fotogràfica *Rap*," començà a fer reportatges. Adoptà el sobrenom de *Chim* i a partir de 1934 publica al diari *Paris-Soir* i a *Regards*. A través de Maria Eisner i l'agència *Alliance*, *Chim* va conèixer Henri Cartier-Bresson i Robert Capa. Del 1936 al 1938 retratà la Guerra Civil espanyola, Txecoslovàquia i altres esdeveniments de la política europea del moment. Les seves fotografies dels bombardejos de Barcelona el 1938 es van difondre a nivell internacional en diferents llibres i mitjans de comunicació, com la revista nordamericana *Life*.

Quan esclatà la Segona Guerra Mundial marxà a Nova York. Mentrestant els seus pares, que s'havien quedat a Varsòvia, van ser assassinats pels nazis per la seva condició de jueus. Del 1942 al 1945 va desenvolupar diferents tasques de fotografia de reconeixement i interpretació per a l'exèrcit dels Estats Units. El 1947 fou un dels fundadors de la cooperativa de fotògrafs

¹⁸⁸ Aquesta actitud és totalment oposada a la situació en el sistema concentracionari nazi on estava senyalitzat i penat fer fotografies per aquelles persones que vivien prop dels camps. Aquest fet el vaig estudiar anteriorment en un treball titulat *Mirades des de l'univers concentracionari europeu: Francesc Boix i Agustí Centelles* per a l'assignatura de tercer cicle Debats historiogràfics actuals impartida per Borja de Riquer.

¹⁸⁹ Barañano, Kosme (2003): *David Seymour. Chim*. València. Institut Valencià d'Art Modern (IVAM)

Magnum Photos de la qual en serà el primer vice president. El 1948 va realitzar un dels seus treballs més importants: gràcies a una proposta de la UNESCO, *Chim* va recórrer diferents països europeus com Alemanya, Hongria o Txecoslovàquia per retratar els efectes devastadors de la guerra en els més dèbils, els nens. Aquestes imatges van ser exposades i publicades en un llibre. Posteriorment viatjà arreu del món fent reportatges a Israel, Grècia i durant uns mesos treballà en un llibre de fotografies del Vaticà. Després de la mort de Robert Capa el 1954 assumí la presidència de Magnum. El 10 de novembre de 1956 *Chim* moria a Egipte durant la crisi del Canal de Suez, mentre es disposava a fer un reportatge sobre un intercanvi de presoners.

També Robert Capa, que ja havia retratat el pas de la frontera de milers d'espanyols el dia 28 de gener de 1939 (quan ell mateix també surt d'Espanya cap a França), tornà passades unes setmanes per documentar la vida dels exiliats a Argerlers i a Bram: *En el pueblo de Bram, cerca de Carcasona, Capa fotografió a un ex profesor de derecho internacional que yacía enfermo en un lecho de paja en un hospital donde hacía un frío glacial. "Es un anciano, y nunca se ha metido en política -rezaba el pie de foto del Picture Post-. Pero ha escrito artículos sobre justicia y los derechos de las naciones para una publicación extranjera, y en la España de Franco no hay cabida para personas como él". Fuera, a la luz de última hora de una tarde hivernal, Capa paseaba entre hileras de cruces. "En las cruces blancas hay nombres en otro tiempo célebres en las artes y las letras españolas -informaba el Picture Post-. Y la hilera de cruces es interminable".*¹⁹⁰

També sobre el camp de concentració de Bram, el fotògraf de Carcassona Rougé va deixar algunes imatges tant de les instal·lacions com de la vida dels refugiats i dels gendarmes, actualment consultables a l'Arxiu Departamental de l'Aude.¹⁹¹

Deixant a banda els mitjans de comunicació impresos, ja fossin diaris, revistes o llibres, tampoc no ens consta que el govern francès prohibís als ciutadans, mitjançant cap llei o decret, el fet d'obtenir fotografies dels

¹⁹⁰ Kershaw, Alex (2003): *Sangre y champán. La vida y la época de Robert Capa*. Barcelona. Ed. Debate. P.119

¹⁹¹ Aquestes imatges, juntament amb altres d'Agustí Centelles, van formar part d'una exposició celebrada a Carcassona el juny de 2004 sobre els refugiats espanyols al departament de l'Aude.

campes de refugiats, ni tampoc als mateixos interns. Desconeixem, però, si hi ha molts testimonis de fotografies de camps de concentració francesos fetes per reclosos que fossin al mateix temps professionals, com és el cas d'Agustí Centelles. En tot cas sí que hi déu haver tants testimonis com càmeres portessin tots aquells que volien retratar el moment per als seus àlbums privats. A més de Centelles només hem trobat un altre fotògraf i operador de cinema que va retratar la vida al camp de concentració de Gurs mentre hi estava detingut. Es tracta de Dezvo Revai¹⁹², que signava *Turai*, un fotògraf autodidacta. Nascut i mort a Budapest (1903-1996) milità des del 1926 al Partit Comunista i s'afincà com a reporter el 1935 a París. Va participar a la guerra civil espanyola com a soldat a les Brigades Internacionals, de les quals es va convertir en *fotògraf oficial* amb el pseudònim de *Turai*.

Abans de creuar la frontera va entregar el seu arxiu, excepte algunes desenes de clixés 6X6, a un superior. Presoner al camp de Gurs va seguir amb la seva activitat com a fotògraf de manera clandestina. En aquest camp es va fer un àlbum titulat *Nas Prilog* (La nostra contribució), que parla de la lluita dels diferents pobles iugoslaus a les Brigades Internacionals, on apareixen publicades una vintena de les seves fotografies que mostren la vida dels presoners a Gurs. Això demostra que també havia aconseguit muntar un laboratori clandestí dins el camp.

¹⁹² Lefebvre Michael i Rémi Skoutelsky (2003):op. cit. Pp.138; 182-183

4 AGUSTÍ CENTELLES I OSSÓ: VIDA D'UN FOTOPERIODISTA A L'EXILI

“Es una cua formidable que no's veu la fi. La gent desesperada de no poguer pujar en lloc ha determinat fer el viatge a peu. Quins cuadros per la carretera! S'em nuga la gola. El meu esperit de periodista ha desaparegut i no hem veig en cor de baixar del camió o des de dalt i fer fotos.”¹⁹³

El dia 20 de gener de 1939, un home traginava maletes al seu domicili de Barcelona, al carrer Consell de Cent, 260 principal 1^a. Era el fotoperiodista Agustí Centelles i Ossó (Grao de València 1909-Barcelona, 1985) fent neteja de papers, fotos i documents. També va classificar i empaquetar curosament el seu arxiu de fotografies i de negatius Leica. Féu el mateix amb màquines fotogràfiques i llibres d'autors russos i d'ideologia d'esquerra i les seves revistes “La URSS en construcció”. Havia decidit que marxava cap a un futur incert amb la dona Eugènia Martí -amb qui estava casat civilment des de 1935- i el fill Sergi, de poc més d'un any.

Milers de persones es trobaven en la mateixa situació. Havia arribat el moment d'emprendre el camí de la retirada, davant la imminent entrada de les tropes franquistes a la capital catalana. Tres dies més tard el cap del govern, Juan Negrín, *cursà ordres urgents perquè tot l'aparell de l'estat evacués cap a Girona, Figueres o les proximitats de la frontera.*¹⁹⁴ El mateix 23 de gener el govern republicà decretà l'estat de guerra, després de 30 mesos de lluita. Fins aquest moment estava en vigor l'estat d'alarma, decretat el febrer del 36 i prorrogat mensualment.

Centelles era plenament conscient d'allò que suposaria deixar els milers de fotografies i negatius del seu arxiu personal a mans de les tropes franquistes, tal com va explicar en una entrevista publicada el 1984 a *El Periódico de Catalunya: Yo me llevé parte de mi archivo a Francia porque*

¹⁹³ Centelles, Agustí (1939): Quadern Autobiogràfic (Q.A.). P.21

¹⁹⁴ Fontserè, Carles (1995): *Memòries d'un cartellista català (1931-1939)*. Barcelona. Ed. Pòrtic. Col·lecció Vides i Memòries / 13. P.462

*temía que mis fotos fueran utilizadas para identificar personas.*¹⁹⁵ Centelles era un personatge de rellevància pública de la vida barcelonina ja que es tractava d'un dels fotoperiodistes més coneguts i compromesos amb el bàndol republicà, on havia desenvolupat diversos càrrecs al llarg de la guerra quan fou mobilitzat.

La seva passió per la fotografia començà quan tenia 13 anys a causa de la influència que rebé del cinema ja que, en realitat, la seva “obsessió” era arribar a ser operador cinematogràfic. El 1923 aconseguí que el pare li comprés el primer aparell fotogràfic 10x15 a un veí del carrer Lancaster, on vivien, que es va comprometre a fer-li unes lliçons. Però la bona intenció del conegut es va quedar en promesa no complida i els inicis fotogràfics i els primers èxits de Centelles foren gràcies a l'autoaprenentatge, amb la seva força de voluntat i fent malbé moltes plaques i papers. Va vendre aquesta càmera i se'n va comprar una altra amb un objectiu 1:4,5 i tamany 10x15¹⁹⁶. Aquest any 1923 es fundà l'Agrupació Fotogràfica de Catalunya on es va apuntar per fer un curs de retoc de negatius i de la qual se'n féu soci amb el carnet número 21.¹⁹⁷ El mestre del curs era el fotògraf Francesc de Baños¹⁹⁸ per a qui començà a treballar com aprenent, fent retoc i retrats en el seu estudi. Uns mesos després, s'inauguraren els nous tallers del diari *El Día Gráfico*, fundat el 1913, que comptaven amb les màquines més modernes i els darrers avenços en impremta, estereotípia i rotogravat. Fou el primer diari a Barcelona en emprar la tècnica del rotogravat per imprimir imatges, aspecte que lliga totalment amb la filosofia de la publicació, ja que es tracta del primer rotatiu català *creat amb la idea de donar preponderància a la fotografia.*¹⁹⁹

¹⁹⁵San Agustín, Arturo: “Jamás pensé que mis fotos harían historia”. *El Periódico de Catalunya*, (4-10-1984). P.14

¹⁹⁶ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.5

¹⁹⁷ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.6

¹⁹⁸ Centelles diu sobre Baños: *tenia una fotografia en el carrer Sn Pau davant el carrer Cadena i que es dedicaba als artistes de teatre* (Q.A.) P.6. Francesc de Baños era el germà gran dels cineastes Ricard de Baños (Barcelona 1882-1939) i Ramon de Baños (Barcelona 1890-1980). Per conèixer l'obra i la bibliografia relacionada amb aquests dos pioners del cinema al nostre país es pot consultar: Romaguera i Ramió, Joaquim (dir.) (2005): *Diccionari del cinema a Catalunya*. Barcelona. Enciclopèdia Catalana. Pp.98-101

¹⁹⁹ Huertas, Josep M. (ed.) (1995): *200 anys de premsa diària a Catalunya 1792-1992*. Fundació Caixa Catalunya. Barcelona. P.234

Centelles demanà feina per entrar d'aprenent a la secció de rotogravat, on s'hi va estar durant dos anys i mig, mentre combinava aquest treball nocturn amb el de casa Baños durant el dia. En aquest diari va conèixer Josep Badosa, fotoperiodista barceloní. El febrer de 1927 deixà les dues feines que tenia i se'n va anar a treballar amb Badosa. És a partir d'aquest moment que començà a fer reportatge gràfic, ja que fins llavors les seves tasques eren el retoc i la fotografia de retrat.

Durant quatre anys i mig anava a tot arreu amb Badosa, de qui va aprendre l'ofici de reporter des de diferents gèneres: esports, espectacles, actes oficials i de societat etc. utilitzant una càmera de plaques 9x12.²⁰⁰ Començà a publicar a diferents diaris i revistes, però encara sense signar amb el seu nom, sinó amb el del seu patró. A banda de la relació professional mestre i aprenent establiren una molt bona amistat.

El 1931 Centelles es va haver d'incorporar al servei militar, però li tocà només fer la instrucció.²⁰¹ Quan tornà a l'estudi, Badosa li comunicà que s'havia d'esperar un temps. Aquesta pausa es perllongava i el jove decidí començar a buscar feina pel seu compte. La trobà ràpidament amb tres reporters associats: Josep Gaspar, Josep Maria Sagarra²⁰² i Pau Lluís Torrents.²⁰³ Tots tres formaven el grup de professionals més important del fotoperiodisme català del moment i els companys els anomenaven *els tres reis màgics*.²⁰⁴ Centelles hi entrà a treballar, ja que Gaspar se separava dels altres socis. En principi la seva tasca havia de ser la d'un simple dependent. Però en realitat es passava el dia al laboratori, sortint de tant en tant a fer fotos i treballant de nits. El tracte que rebé diferia bastant del que li donava Badosa, que a més de ser un amic li deixava plena llibertat com a fotògraf. El jove Centelles, inquiet de mena, es trobà en una situació que li costava de suportar. Un dels socis, Torrents, *era el que feia de director en aquella raó social i quant havia jo d'anar a algun lloc, em marcaba a "priori" sense*

²⁰⁰ Centelles, Agustí: Manuscrit. Apunts per a una conferència. Sense data

²⁰¹ Centelles, Agustí: (Q.A) P.7

²⁰² Cruanyes, Josep (1990): "Josep Maria Sagarra". Fotògrafs. *Capçalera*, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, número 5. P.33

²⁰³ Cruanyes, Josep (1991): "Josep Gaspar i Serra". Fotògrafs. *Capçalera*, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, número 25. P.36

²⁰⁴ Cruanyes, Josep (1991): "Pau Lluís Torrents." Fotògrafs. *Capçalera*, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, número 26. P.34

sapiguer el que podria succeir, el lloc, el balcó, la distancia, l'hora i el moment que havia de disparar la màquina.²⁰⁵ Aquí començà la rebel·lió professional del jove fotògraf: la influència del cinema, la consulta contínua de revistes il·lustrades estrangeres i de fotografies que arribaven de fora a *El Día Gráfico* i el seu propi caràcter el portaren a obtenir imatges des de punts de vista que la majoria de fotoperiodistes barcelonins no tenien en compte i a concebre el reportatge de manera diferent a la de l'època.

El maig de 1934 els dos socis decidiren que el mes següent se separarien. Li van fer saber al dependent que s'hauria de quedar amb Torrents. Com que Sagarra i Torrents no es parlaven, Centelles acabà sense feina i hagué de recórrer a la llei per arreglar una situació que, en celebrar-se el judici, es va resoldre al seu favor. Però a la pràctica no rebé mai la indemnització que li pertocava.

Centelles s'havia comprat feia un mes una càmera Leica per 900 pessetes, que havia de pagar a terminis.²⁰⁶ Aquest aparell fotogràfic era ideal per a la concepció que tenia del reportatge a causa del poc pes i la mida manejable, pel fet de portar objectius intercanviables i per la possibilitat de fer diverses fotografies ràpidament amb l'ús del rodet de pas universal que permetia 36 exposicions.

Diverses fonts assenyalen que fou el primer fotoperiodista de la premsa barcelonina a tenir-ne una. Per exemple Margarita Ledo: (...) *Agustí Centelles, el primero en usar una Leica en Barcelona y el único fotógrafo que documenta en la calle la sublevación fascista en 1936.*²⁰⁷ També fa aquesta afirmació Chema Conesa: *Centelles la descubre en 1934, la compra a plazos por 900 pesetas y se convierte en el primer fotógrafo que trabaja con esta cámara en Barcelona.*²⁰⁸ El mateix fa Jordi Berrio: *L'any 1934 adquirí una Leica 50mm i amb això va ser el primer fotògraf català que va poder treballar amb una màquina de format petit.*²⁰⁹ La mateixa afirmació fa Josep

²⁰⁵ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.9

²⁰⁶ Idem.

²⁰⁷ Ledo, Margarita (1998): *Documentalismo fotográfico*.Madrid. Ediciones Cátedra. P.86

²⁰⁸ Conesa, Chema (1999) *Agustí Centelles. La lucidez de la mejor fotografía de guerra*. Alcobendas. TF Editores. Colección Photobolsillo. Biblioteca de fotógrafos españoles. P.2

²⁰⁹ Berrio Jordi (2001):"El fotoperiodisme en la guerra civil espanyola: el document humà i social d'una tragedia" a D.A. *La guerra civil espanyola. Fotògrafs per a la història*.Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya.P.25

Lluís Gómez Mompert: *L'excel·lent reporter gràfic Agustí Centelles va comprar a terminis, per 900 pessetes, una Leica el 1934, i es va convertir en el primer fotoperiodista de l'Estat espanyol; poc després, el fotògraf Alfonso feia el mateix a Madrid.*²¹⁰

Però no fou així. Cal mencionar Josep Cruanyes, qui explica que Josep Badosa n'adquirí una el 1932²¹¹, per tant dos anys abans que Centelles. Jaume Fabre també ho afirma de la següent manera: *Badosa va ser el primer fotoperiodista barceloní que va disposar d'una Leica. Va seguir el seu exemple Agustí Centelles, i després tots els altres: Merletti, Brangulí, Pérez de Rozas.*²¹²

És possible que el mestre li expliqués les novetats de l'aparell al seu amic i aprenent o que aquest tingués coneixement de l'existència de la Leica.

Agustí Centelles ho narrava de la següent manera en uns apunts per a una conferència: *feia uns mesos que veia treballar, en els camps de futbol, a un fotògraf especialitzat en esports que se servia d'un aparell de petit format, -la Leica-, que els altres fotògrafs es reien d'ell. Se'm va encendre la llumeta i em vaig dir, Agustí, aquesta es la teva màquina per a captar aquelles fotos amb la vivesa requerida i que tant desitjaven els diaris. Me la vaig comprar i vaig revolucionar el reportatge gràfic.*

Deixant de banda qui fes la compra primer, cal remarcar que la importància de tenir la Leica, en el cas que ens ocupa, és l'ús que com a fotògraf se'n podia fer. Centelles fou el pioner a emprar la Leica al nostre país per concebre el reportatge fotogràfic com una història, per fer que les imatges parlessin per elles mateixes, superant la funció de simple il·lustració del text. *Això és el que jo feia i volia, que la fotografia no hagués de ser comentada, sinó dita. Això és tal cosa, un fet que s'ha produït, i que la foto t'ho expliqués tot.*²¹³

²¹⁰ Gómez Mompert, Josep Lluís: "L'origen del a comunicació visual de masses (1936-1939)" a Anàlisi, Quaderns de Comunicació i Cultura, núm 13. Bellaterra. Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. Pp. 129-136

²¹¹ Cruanyes, Josep: "Josep Badosa i Montmay". Fotògrafs. *Capçalera*, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, Barcelona, número 15. P.33

²¹² Fabre, Jaume (1990): *Historia del fotoperiodisme a Catalunya (1885-1976)*. Barcelona. Ajuntament de Barcelona, Regidoria d'Edicions i Publicacions. P.39

²¹³ Serra, Manel: Entrevista a Agustí Centelles (1979) /gravació sonora

Davant la situació, va decidir que havia arribat el moment de començar a treballar pel seu compte, enviant les fotos directament als diaris. Encara no existia laboralment la figura del fotògraf de plantilla, sinó que cadascú cobrava segons les fotos que publicava. El sistema habitual dels fotògrafs era llegir als matins els diaris i retallar les notícies dels esdeveniments del dia o dels propers dies.²¹⁴ Centelles això ho sabia però, desmarcant-se de la resta de professionals, decidí anar a actes als quals els altres no hi assistien, visitar les redaccions i freqüentar *una penya que es reunia a l'hora del cafè a la Maison Doré de la plaça de Catalunya, on es reunien periodistes, comediògrafs, poetes, escriptors, pintors, etc.*²¹⁵ Posteriorment, també va cobrir els esdeveniments habituals com la resta de companys de professió, però ho feia fugint del grup i del dispar de magnesi en comú. Ell s'autoqualificava com un "caçador d'imatges" que *pescaba la nota viva del acte, sense preparació de cap mena i aixó es precisament lo que als diaris els agradava i volien en preferència (...) vaig esser el primer repórter gráfic que des la fotografia ha fet política que sempre que ha hagut aldarulls m'he trobat i he registrat amb el meu aparell, els fets, el que s'ha exposat obtenint fotos hon estava prohibit, que m'he valgut de trucos per entrar hon estava vedat per els nois de la premsa, etc. etc.*²¹⁶

En pocs mesos de treballar pel seu compte, la signatura *Centelles* es convertí en habitual a la majoria de diaris de Barcelona. *A poc a poc vaig anar imposant-me i els diaris no tancaven les seves pàgines fins que jo anava o telefonava.*²¹⁷

La primera imatge signada per Centelles al diari barceloní de més tirada de l'època, *La Vanguardia*, amb 250.000 exemplars el 1935²¹⁸, apareix el dia 1 d'agost de 1934²¹⁹ a la pàgina 4 i fa referència a un atracament a l'estació de Plaça Espanya dels Ferrocarrils de la Generalitat. L'any en què s'establí pel seu compte, les seves fotografies sobre els Fets d'Octubre del 34

²¹⁴ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.9

²¹⁵ Serra, Manel: Entrevista a Agustí Centelles (1979) /gravació sonora

²¹⁶ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.10

²¹⁷ D.A.(1988): *Agustí Centelles (1909-1985). Fotoperiodista*. Barcelona. Fundació Caixa Catalunya. P.32

²¹⁸ Huertas, Josep M.(ed.) (1995): op. cit. P.531 (Font: Molas, Isidre (1972): *Lliga Catalana*. Barcelona.Ed. 62)

²¹⁹ *La Vanguardia Gráfica (1934-1939)*. Col·lecció privada de l'autora

es publicaren a molts mitjans, fins i tot de l'estranger, ja que li van ser demanades 360 còpies per l'agència Havas, que li van venir a buscar en avió a Barcelona.²²⁰

Al llarg de la seva trajectòria com a *freelance*, Centelles deixà impresos en imatge diferents aspectes de la vida política, social i cultural catalana. Hi retratà personatges rellevants del món de la política o la cultura, féu reportatges de festes populars, esports de tot tipus i esdeveniments culturals. La seva personalitat feia que tingués un especial interès per ell tot allò relacionat amb l'àmbit més social i polític. Atracaments, desahucis, comissaries, judicis, manifestacions, d'una banda, i esdeveniments de la vida parlamentària, actes dels partits polítics o eleccions, de l'altra, són temes presents en la seva obra durant el període de la Segona República.

Quan es produí l'alçament militar el 18 de juliol de 1936 contra el govern democràtic republicà, Centelles ja era un reporter molt conegut.

Les seves fotografies feia anys que es publicaven quotidianament a *La Vanguardia*, *El Día Gráfico*, *La Noche*, *La Humanitat*, *La Rambla*, *Última Hora*, *La Publicitat* o *l'Opinió*.²²¹

Avisat pel seu company i amic periodista Josep Aymamí Serra²²², el dia 18 de juliol del 1936 Centelles es passà la nit inquiet i sense dormir i a les 7 del matí del dia següent va sortir al carrer *amb la Leica carregada i dos rodets de recanvi*.²²³ És en aquest moment quan va fer algunes de les fotografies més vistes, publicades i reproduïdes de tota la seva obra.

El 22 de juliol de 1936 es constituí el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), fruit de la fusió de la Unió Socialista de Catalunya, la Federació Catalana del PSOE, el Partit Comunista de Catalunya i el Partit Català Proletari. Centelles en formà part tota la vida. Com a professional del periodisme estava molt vinculat a l'Agrupació Professional de Periodistes de

²²⁰ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.38

²²¹ Exemplars d'època consultats a: Hemeroteca General del a UAB, Arxiu Històric de Barcelona, Biblioteca del Pavelló de la República (UB)

²²² Josep Aymamí Serra va ser el millor amic d'Agustí Centelles. Eren companys de professió i en algunes ocasions treballaven junts, Aymamí fent de redactor i Centelles de fotògraf. Van recórrer els fronts d'Aragó fent equip en diverses ocasions durant la guerra. A més militaven tots dos al PSUC. Quan Centelles era al camp de Bram, Aymamí li enviava paquets i li escrivia molt sovint. També va fer gestions per intentar facilitar-li l'anada a Mèxic. Un cop havien tornat tots dos de l'exili, van mantenir l'amistat fins a la mort de Centelles.

²²³ Serra, Manel: Entrevista a Agustí Centelles (1979) /gravació sonora

Barcelona²²⁴, de la qual fou membre de la junta durant un període, i obtingué el carnet de la Federation International de Journalistes (FIJ) compulsat a París el 1935²²⁵, document que li va ser de gran utilitat en emprendre el camí de l'exili, ja que a l'hora de travessar la frontera rebé ordres dels seus superiors perquè es fes passar per internacional.

En esclatar la Guerra Civil gran part dels diaris són incautats i alguns passen a mans de partits polítics o del govern de la Generalitat.²²⁶ És llavors quan trobem fotografies d'Agustí Centelles a *La Veu de Catalunya*²²⁷ (incautat per la Generalitat), *Treball* (òrgan del PSUC) o *La Batalla*²²⁸ (diari del POUM). Cal destacar que en aquest moment es publicaren a l'estranger fotografies de Centelles fetes el 19 de juliol a Barcelona sense constar-ne l'autoria o que molts cops s'han atribuït a corresponsals estrangers enviats a Espanya. Un exemple clar són les que apareixen a la revista *L'Illustration* (París)²²⁹ on no s'esmenta el nom de l'autor. També veiem que la portada de la revista nordamericana *Newsweek*²³⁰ del dia 1 d'agost de 1936 és la fotografia més famosa d'Agustí Centelles on apareixen uns guàrdies d'assalt al carrer Diputació el dia 19 de juliol parapetats darrera uns cavalls morts. Aquesta fotografia va ser publicada el 23 de juliol a la portada de *La Humanitat*²³¹ a la part inferior de la pàgina en un format molt petit, com era habitual en aquest diari, i el 25 de juliol a *La Vanguardia*²³² ocupant només una petita part de la pàgina 8. En aquestes publicacions apareix amb un enquadrament diferent de l'original, que només he trobat a l'exemplar del 26 de juliol de *El Día Gráfico*.²³³ Aquesta fotografia²³⁴ ha passat a la història com una icona de la

²²⁴Font: Archivo General de la Guerra Civil. Llista de periodistes pertanyents a l'Agrupació Professional Periodistes de Barcelona on apareix el nom d'Agustí Centelles Ossó. [Ref. PS Barcelona. C.918]

²²⁵ Pons i Prades, Eduard i Agustí Centelles (1979): *Els catalans a la república i la guerra*. Barcelona, Ed. Blume, 1ª edició P.13

²²⁶ Figueres, Josep M. (1997): "Apropiacions de la premsa a Catalunya durant la guerra civil" a *Anàlisi, quaderns de cultura i comunicació*. Número 20. Bellaterra. Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. Pp.85-123

²²⁷ Exemplars consultats a l'Hemeroteca General de la UAB

²²⁸ Exemplars consultats a l'Arxiu Històric de Barcelona

²²⁹ *L'Illustration*, núm. 4874, 94 année. 1er aout 1936. Còpia de l'autora. Original Josep Sánchez Cervelló.

²³⁰ Balsells, David (2001): "Fotògrafs per a la història" dins a D.A. *La guerra civil espanyola. Fotògrafs per a la història*. Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya. P.16

²³¹ Exemplar consultat a l'Hemeroteca General de la UAB

²³² Col·lecció privada de l'autora

²³³ Exemplar consultat a la Biblioteca del Pavelló de la República (UB)

lluïta del poble davant el cop d'estat, a més de ser una de les més reproduïdes de la Guerra Civil espanyola. Cal afegir que la imatge reenquadrada es va publicar també el dia 24 de juliol al rotatiu francès *La Dépêche*, adjudicant-ne l'autoria als seus enviats especials.²³⁵ El Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya la va utilitzar en una de les postals que va fer durant la guerra, com també altres fotografies de Centelles.²³⁶ El 1937 el Comissariat publicà la revista *Visions de Guerra i Reraguarda*²³⁷ on es recordaven els primers dies de revolució a Barcelona i Madrid. Aquesta publicació es va elaborar majoritàriament amb material fotogràfic i el text només són petits peus explicatius, la majoria dels quals amb estil de consigna propagandística. En cap moment s'esmenta els autors de les fotos. Totes les imatges de Barcelona, que formen gairebé el conjunt de la revista, són de Centelles. La resta són de Madrid i tot i que no apareix esmentat, van ser fetes pel fotoperiodista madrileny Alfonso.

Els primers dies de la guerra, Centelles va continuar treballant com a reporter independent, retratant la sortida de les milícies des de Barcelona cap al Front d'Aragó els primers dies d'agost. També formà part de l'expedició republicana a Menorca, les fotografies de la qual es publicaren en forma de reportatge, el dia 7 d'agost del 36 a *La Vanguardia*, pàgina 3.²³⁸

Centelles va deixar en forma de document gràfic un dels esdeveniments més destacats de l'inici de la guerra. En celebrar-se el judici sumaríssim el dia 11 d'agost contra els ex generals colpistes Goded i Burriel a bord del vaixell presó Uruguay, entrà amb la càmera i va fer fotografies d'amagat que es publicaren al dia següent a la majoria de diaris, entre ells a tota la pàgina 2 de *La Vanguardia*.²³⁹ Aquesta operació la repetirà el dia 24 d'agost durant el consell de guerra, al vaixell Uruguay, de l'excomandant López Amor i els excapitans López Belda, López Varela i Lizcano de la Rosa, fotos també publicades a tota la premsa, ocupant la segona pàgina sencera de *La*

²³⁴ Els comentaris de *Guàrdies d'Assalt al carrer Diputació* són fruit d'un treball de recerca que vaig fer sobre aquesta fotografia per a l'assignatura de tercer cicle Imatge i Coneixement: introducció històrica a la visualització del saber. Professor: Josep Maria Català.

²³⁵ D.A.(2001): *La guerra civil espanyola. Fotògrafs per a la història*. Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya. [Peu de foto]. P.52

²³⁶ Font: Arxiu Nacional de Catalunya. Fons Comissariat de Propaganda. Col·lecció de postals

²³⁷ Col·lecció d'època consultada a la Biblioteca del Pavelló de la República (UB)

²³⁸ Col·lecció privada de l'autora

²³⁹ Idem.

*Vanguardia*²⁴⁰ del dia següent. Només aquests dos reportatges li podien costar la vida tres anys després, ja que són les úniques imatges que hi ha dels judicis contra els colpistes.

A partir de l'agost de 1936 va continuar fent de reporter gràfic al front d'Aragó anant i tornant a la rereguarda. Les seves fotografies mostren la situació de la població civil a Barcelona o esdeveniments destacats del conflicte, com els enterraments, per exemple el de Buenaventura Durruti.

El setembre de 1937 és cridada la seva lleva i entrà a prestar servei com a fotògraf al Comissariat de l'Exèrcit de l'Est. S'iniciava així la col·laboració de Centelles amb el Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya dirigit per Jaume Miravittles, organisme amb el qual va recórrer els fronts de combat des del Pirineu Aragonés fins Terol.

*Formava equip amb un amic anomenat Berenguer, xicot jove i que promet molt en el ram cinematogràfic i que a hores d'hara no se pas per hon para, que feia propaganda cinematogràfica també per al Comissariat. Anavem tots dos, conduint una estona cada ú, un cotxet Balilla requisat que m'havien donat a mí en la Delegació del Transport de Catalunya en qualitat de dipòsit, el company Aymami i Alcubierre.*²⁴¹

*El Comissariat de Propaganda de la Generalitat havia passat a ser executor tècnic, en més d'un aspecte, de la Subsecretaria de Propaganda del Ministerio de Estado.*²⁴²

Centelles fou reclamat pel Ministeri de Governació el desembre del 1937 i pel Departament Especial d'Informació de l'Estat (DEDIDE) el gener del 38 *perquè es faci càrrec del gabinet fotogràfic.*²⁴³ Aquest organisme a partir del mes de març passà a dependre, només a nivell de materials no pel que fa al personal, del Servei d'Investigació Militar (SIM). Durant el mes d'abril Centelles fou nomenat Cap del Gabinet Fotogràfic amb cinc persones al seu

²⁴⁰ Idem.

²⁴¹ Centelles Agustí: (Q.A.) P.113

²⁴² Fontserè, Carles: op. cit. P.450

²⁴³ Fontcuberta, Joan (2000): "Fotografia catalana 1900-1940: el camí vers la modernitat" dins a D.A.: *Introducció a la història de la fotografia a Catalunya*. Barcelona. Lunwerg Editores. P.92

càrrec. L'equip d'aquest gabinet també col·laborava amb altres serveis tècnics com Química, Criptografia, Cartografia o Censura, entre d'altres.²⁴⁴

Durant la Guerra Civil es van produir constants bombardejos a la reraguarda catalana. Centelles en retratà alguns com el de Lleida (2 de novembre de 1937) o el de la Gran Via de Barcelona (18 març 1938). Les fotografies del bombardeig de la capital del Segrià van ser censurades a la premsa del país, però es publicaren a l'estranger. Aquest esdeveniment també es va difondre cinematogràficament a través de la productora Laya Films²⁴⁵ del Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya.

A principis del 39 el grau de compromís d'aquest fotògraf amb la Segona República era absolut. Sabia perfectament que havia arribat l'hora de marxar seguint les ordres dels seus superiors.

4.1 Camí de la frontera francesa

El dia 24 de gener del 39 Agustí Centelles sortia de casa amb tot el seu material, la dona i el fill per recollir la dona del seu company de gabinet i ajudant, el també fotògraf Salvador Pujol. Començava l'evacuació del Servei cap al punt assenyalat: el Monestir del Colell (Girona). El grup van passar la nit a la finca La Tamarita, [Passeig Sant Gervasi, 47], on estaven situats els seus despatxos a Barcelona i des d'on anaven sortint camions a poc a poc. A més dels matrimonis Centelles i Pujol s'hi trobava el fill del seu antic patró, Badosa, qui havia mort a meitat de la guerra i dos matrimonis més.

Centelles no veia clar què els passaria i patia per la seva dona i el seu fill. Es reuniren d'urgència amb el seu amic Pujol i a les quatre de la matinada decidiren que les dones i el nen es quedessin a Barcelona. Centelles se sentí alleugerit després d'aquesta decisió ja que es temia moltes privacions i patiments i no volia que els seus les passessin.

Les deflagracions durant tota la nit li indicaven que el front era cada cop més a prop de Barcelona. Despuntà un nou dia, moment de recollir i empaquetar tot el material del Gabinet de Fotografia. La majoria de caps de

²⁴⁴ Centelles, Agustí: (Q.A.)P.13

²⁴⁵ Els fons que es conserven de Laya Films es poden consultar a la Filmoteca de la Generalitat de Catalunya. Sobre la producció cinematogràfica del Comissariat de Propaganda vegeu: Sala i Noguer, Ramon (1993): *El cine en la España republicana durante la Guerra Civil (1936-1939)*. Madrid. Ed. Mensajero. Pp.190-210

gabinet i secció ja havien marxat a El Colell però Centelles volia que els aparells sortissin amb ell. Arribà l'avís que el primer camió ja era per al personal però es prengué la decisió que, abans de marxar, algú traslladés el material més pesant cap a l'estació de Sants on, amb un tren especial, es carregarien tots els dispositius de Química, Fotografia i resta de seccions. Van ser enviats alguns treballadors de les diferents seccions cap a l'estació. Algun aprofità per desaparèixer.

Fins a les onze del matí no sortí el petit grup en camió cap a terres gironines. Centelles no es creia el que veia: (...) *Els carrers buits es veu molt poca gent, cotxes i camions,. En el rostre dels transeunts es reflexa l'engoixa, el nerviosisme. Barcelona está desconeguda per els meus ulls. Els camions que veiem arrambats a les cases que hi han dependències oficials, carreguen precipitadament. ¿Pero es posible que caigui Barcelona? ¿Es que no es farà resistència? Per el que es veu, no! Tot-hom fuig. Per la Diagonal els soldats sense fusell, el guardies d'asaltl, carabiners, doncs, homes vells, nens, invàlids tots ells carregats en maletes, paquets o farcells es dirigeixen cap la carretera de Girona. Els carros de pagesos amb tots els familiars també desfilen. Tot es pert, tot s'abandona. Cuantes llars queden desfetes avui, posiblement, per sempre. !Quina crueltat es la guerra; L'aviació continuament la tenim a sobre nostre.(...)²⁴⁶*

Paren a posar benzina a Muntaner cantonada amb Diagonal i el fill de Badosa decideix que es queda amb la seva mare a Barcelona.

El camió sortí a la carretera a poc a poc seguint la cua mentre veien com la gent, sense poder pujar enlloc, iniciava desesperadament el camí a peu. Centelles anota al seu diari: (...) *Se'm nuga la gola. El meu esperit de periodista ha desaparegut i no em veig amb cor de baixar del camió o des de dalt i fer fotografies(...)²⁴⁷.*

Es va aturar a Olot a menjar una mica.

Els bombardejos per part de les tropes franquistes eren constants durant la Retirada. El grup de Centelles en comprovaren les destrosses en passar per Vic. Fins i tot en un punt del recorregut, prop d'Aiguafreda, van

²⁴⁶ Centelles, Agustí: (Q.A.): P. 20-21

²⁴⁷ Idem.

haver de saltar del camió perquè l'aviació franquista els passà per sobre i temeren ser ametrallats.

Van arribar al punt de destí, El Colell, a les 22,30h de la nit.

Mentre els feixistes entraven a Barcelona, el dia 26, Centelles rebé ordres d'anar cap a Figueres i tornar a muntar el gabinet. També es va dur a terme l'evacuació de les dones no funcionàries i dels nens a diferents llocs, a més de la vigilància i requisada de les armes de tots els que ocupaven el monestir.

Iniciaren la marxa amb camió diferents companys del servei de Fotografia amb altres del d'Identificació. El menjar de moment era molt insuficient i han de dormir a terra instal·lats al vestíbul de l'Hotel Espanya de Figueres. L'endemà organitzaren els preparatius per començar a treballar. Com que van trobar un lavabo en el nou espai destinat a les oficines, Centelles decidí que s'utilitzaria com a laboratori. Per això demanà que els busquessin un grup de paletes per tal d'acondicionar-lo, però aquests no van aparèixer en tot el dia. A partir del dia 28 la seva tasca era fer carnets per a les dones per una possible evacuació tal i com li havien ordenat els seus superiors. Els primers dies de febrer el grup va menjar una mica millor malgrat que la situació era de caos absolut. El dia 2 de febrer mentre estaven dinant van ser bombardejats. Surten a fora i veuen 6 junkers i comproven que han caigut quatre bombes a la vora, la més propera a quinze metres. Han tornat a nèixer.

Més tard sonà l'alarma i tornaren a ser bombardejats quatre cops. Al dia següent Centelles aconseguí treure passaports per a tots els del grup i l'endemà es presentaren els funcionaris que restaven a Girona.

Era el moment de marxar. Reberen ordres de desmuntar i empaquetar tot el material de Fotografia, Identificació i Ràdio. També van cobrar el sou. A les sis de la tarda enfilaren cap a Port Bou, on van arribar a les 22h. Centelles anota que van perdre molt temps buscant on s'havia instal·lat el Servei.

El dia 5 les alarmes de bombardeig eren constants. S'havien de refugiar en un túnel del tren.

No hi havia organització de cap mena i la situació és més que desbordant. Es rep la notícia que els feixistes havien entrat a Figueres però no s'ho acaben de creure. Es començaren a fer llistes de funcionaris i personal de l'administració però Centelles no vol donar el seu nom.

A dos quarts de tres de la matinada fou despertat per un dels seus superiors. L'ordre és clara i directa: destrossar l'arxiu i tot allò que no es pugui transportar i marxar ràpidament cap a l'estació per fer veure que són combatents internacionals. Allí diferents vagons els havien de traslladar a França.

Centelles complí les ordres personalment i les va fer complir als seus subordinats. Tot el material es va velar i cremar. Ell va sortir el darrer de l'edifici després que l'havien cridat diversos cops. Carregat, es dirigí a l'estació amb una maleta, una manta i la cartera amb les màquines. El seu arxiu Leica l'havia confiat anteriorment al seu amic Salvador Pujol i al germà d'aquest, Ferran, incorporat recentment al grup.

Arribaren a l'estació a dos quarts de quatre de la matinada. Les hores passaven a l'andana i cap tren es bellugà. El grup també es posa en formació amb la resta de combatents internacionals, ferits, dones i nens i se'ls indica quin era el tren on havien de pujar cinc hores més tard. A les deu del matí van veure, ja des de dalt del vagó, com la gent que s'havia quedat a l'estació assaltava un tren que ple de menjar per enviar a Barcelona. Tot quedà escampat. Fins a les 12 no s'enganxà la màquina al tren. Centelles qualifica d'estupor quan comprovaren que el tren marxava però ells no es movien. El seu vagó no havia estat enganxat a la màquina, igual que dos més. Després d'intentar tranquil·litzar-se, van prendre la determinació de passar a peu per dins el tunel fronterer. Les forces militars els ho van impedir. Llavors van decidir dinar a l'estació. Van obtenir permís per viatjar amb un tren sanitari però després d'unes quantes hores van comprovar que aquest, tampoc sortiria.

Finalment el grup tornà al túnel: *Per fi fent-nos passar per internacionals entre camí de Cerbère. A partir dels cinquanta metres des l'entrada no es veu res, tot i portant una espelma encesa i una làmpara eléctrica de botxaca, degut al intens fum acumul·lat per el pas de unes*

maquines que fan maniobres dins. En el dia d'avuí -ens han dit- hi han hagut dos soldats morts d'asfixia. Projectant el reig de llum a terra per veurens el focu no arriba (la pila es nova) i no aconseguim ni veure la via. Es quelcom Dantesc. -Ochoa es va sentint malament. Ens veïem obligats a arrambar-nos tot el que podem a la paret. Vers nosaltres ve un tren. Es multiplica el fum. Ochoa tús, es lamenta que no pot resistir mes. Temo que sens desplomi a terra. No pot respirar li falta aire als pulmons. L'animo i li dic que falta poc. Despues de 200 metres mes de caminar l'atmosfera noto que llaugerament ja no es tan pesada. Caminem una mica mes i la densitat va desapareixent. !Per fi! Ja veiem llums. Hem entrat a la part divisoria del cantó frances. Una llarga cua d'homes espera que els deixin passar. Ens posem davant de tot. Fem una llarga espera ¿Dues, tres, quatre hores? No ho se pas. Per fi passem de dos en dos i a la sortida del túnel som escorcollats ens fan marxar vers la sortida de la estació i del poble. Ens diuen que a tres kilòmetres está Banyuls i que alli tindrem sopar i llit. Carregats com animals enprenem la marxa per la carretera. Lluna al cel. El mar a la nostra dreta. Passem el tres kilòmetres i cap poble es veu. Descansem varis cops. Estem extenuats. Per fi, un cop reunits tots menys Manolito que ha aconseguit pujar a un camió, acampem en un recolçe de la carretera. Menjem una mica de formatge i mantequilla de un dels paquets "Standard". Estenem les mantes a terra i ens posem a dormir. Tot es quietud i sols es sent el trepitx dels que passen camí de Banyuls²⁴⁸.

Centelles dormí cinc hores. No pot més. A les 7 del matí passaven un grup d'homes carregats que eren obligats a caminar pels gendarmes i la guàrdia mòbil al crit "allez, allez!". Encara mancaven més de sis quilòmetres per arribar a Banyuls.

La colla també fou obligada a incorporar-se amb aquest grup de desconeguts i continuar caminant fins arribar a mig quilòmetre del poble. Ningú no es podia separar ni intentar escapar-se perquè si no la guàrdia mòbil represaliava ràpidament. En arribar prop de Banyuls les autoritats concentraven els refugiats en una explanada. Ja era el 7 de febrer. Centelles i el seu grup de companys es van estar més de 3 hores esperant l'hora de marxar i que els donessin alguna cosa de menjar. Les autoritats franceses els

²⁴⁸ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.27

van ordenar formar en fileres de sis i passar el poble de Banyuls fins arribar a l'estació. Hi havia tanta gent que part del grup de companys es va perdre. Per la carretera passà un camió de llet i el conductor, que era català, els deixà pujar. D'aquesta manera privilegiada arribaren a Argelès-sur-mer després de passar per Port Vendres i Colliure, estalviant-se caminar uns quants quilòmetres més.

4.2 Sobreviure a la sorra

El camp de concentració d'Argelers²⁴⁹ fou creat per decisió d'Albert Sarraut, ministre d'Interior francès, el dia 1 de febrer del 39 i els refugiats foren internats quatre dies més tard. Estava pensat per les autoritats franceses com a "centre d'internament o d'acollida" i no hi havia cap tipus de previsió ni instal·lació preparada. "Acollida" per als refugiats significava viure a la sorra de la platja envoltada de filferrades i vigilada per guàrdies senegalesos i *spahis* argelins. Les condicions de vida eren infrahumanes.

L'impacte que va tenir aquest reaprofitament de les platges com a centre de detenció va provocar la reacció de les autoritats locals, de la premsa i de la població civil de la zona. *Desde el 10 de febrero, Trescazes, alcalde de Argelès, se queja de que el campo está devastado. Además de disminuir el turismo por la instalación del campo de concentración en esta playa muy frecuentada en verano, los refugiados arruinarán esta región tan rica al cortar los árboles frutales y arrancar las raíces de las viñas para quemarlas. A finales de febrero, la agravación del mal tiempo no hace más que agudizar el problema. Aun cuando muchos "se avergüenzan de ser franceses", la prensa meridional utiliza el descontento de los campesinos como trampolín para su campaña antirrepublicana.*²⁵⁰

Rafaneu-Boj exemplifica l'odi als refugiats a través dels diaris, exceptuant només els d'esquerra, amb diferents titulars i continguts d'informacions en dates diverses, no només dels primers dies sinó també de finals de mes de març, cosa que ens indica la importància de la qüestió entre

²⁴⁹ Per redactar aquesta petita introducció m'he basat en les lectures de les monografies sobre l'Exili detallades en l'apartat de context general i en l'entrevista personal a un detingut en aquest període, Lluís Martí Bielsa.

²⁵⁰ Rafaneu-Boj, Marie-Claude (1995): *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*. Barcelona. Ed. Omega. P.112-113

la societat francesa. Sobre el camp d'Argelers trobem: *Cómo toda una región ha sido presa del vandalismo de 200.000 individuos: dos millones de pérdidas (de madera sobre todo) en Argelès, donde se permitió instalarse a 100.000 hombres desaseados, a menudo andrajosos, llenos de piojos, exentos de cualquier preocupación por su aseo personal; 100.000 hombres instalados entre alambradas de púas en una landa desértica, sin agua, sin retrete. Hoy toda la región apesta... nuestra playa será intransitable este verano... la invasión roja ha matado el turismo... pues la clientela internacional no está dispuesta a comprometerse con la pocilga que hemos acogido en tal número...*²⁵¹

L'enfrontament social a França davant la situació dels refugiats es polaritzava dia rera dia i el govern Daladier optà per l'ordre, controlant estretament els republicans espanyols que havien passat la frontera i sense perdre tampoc de vista la població francesa que els hi donava suport.

En el camp d'Argelers aquells refugiats que estaven organitzats políticament o militar i els que havien passat la frontera en grup van establir-se en petites comunitats. La disciplina dels mateixos refugiats i el fet d'haver patit les condicions adverses de viure en guerra durant molt de temps van ser claus per garantir-los la supervivència. Com que els primers deu dies no hi havia menjar podien nodrir-se aquells qui havien estat previsors a l'hora de la retirada.

Immediatament va aparèixer la solidaritat entre refugiats, però també es van donar molts casos de pillatge i fins i tot de conflicte amb els guàrdies, que sovint empraven la violència. Amb tot, tenint en compte la magnitud de l'èxode, no es va arribar a exercir cap tipus de repressió massiva per part de les autoritats ni de rebel·lió per part dels refugiats. Posteriorment, el govern francès va començar a donar un pa cada 25 persones i, al cap d'unes setmanes, una llauna de sardines. Els primers dies de repartir pa es van viure escenes de desesperació entre els refugiats que van acabar amb els pans a terra i fets engrunes. Més tard l'aprovisionament de menjar es va organitzar per grups i un representant recollia el pa o, més tard, lleties i carbó per poder bullir-les.

²⁵¹ Idem.

*Muy pronto, la falta de higiene causa epidemias inevitables que se ven agravadas por la contaminación del agua. La única agua potable es la de las capas freáticas, situadas apenas a cuatro metros por debajo de la playa; y, por si fuera poco, la inexistencia de sistemas de evacuación de las aguas residuales o fecales que no sean los de simple infiltración natural las contamina casi de inmediato*²⁵².

Així doncs, l'aigua que s'utilitzava tant per cuinar, beure o rentar era la del mar bombejada. Això va provocar que s'estengués la disenteria ràpidament i que molts dels refugiats morissin a la platja. Hi havia un servei de lliteres per recollir els cadàvers o, si no, s'enterraven allí mateix a la sorra. No hi havia cap tipus d'instal·lació i la gent dormia al ras o es construïa com podia alguna mena de tenda o de barraca amb canyes, algunes fustes i robes diverses. Les primeres setmanes només hi havia algunes barraques per als guàrdies i l'administració del camp. A la nit s'intentava fer foc amb tot el que es trobava perquè les temperatures de febrer, la pluja, el vent i el fet de dormir a la vora de la mar feia que les condicions fossin totalment adverses per a la supervivència, especialment d'aquells que estaven malalts, ferits o més dèbils.

Quan es van construir els barracots a Argelers, gràcies a l'ajuda dels propis refugiats, van acollir aproximadament 90.000 persones.

4.2.1 El pas pel camp d'Argelers

L'experiència personal a Argelers, Centelles la narra al seu quadern amb anotacions més curtes que les que farà posteriorment al camp de Bram, fins al punt que alguns dies només escriu un parell de frases. A més del seu periple, també fa alguna reflexió general sobre la situació, aquesta sí de forma més extensa.

Centelles i els seus companys²⁵³ veuen la platja d'Argelers per primer cop el dia 8 de febrer al matí. El fotògraf observà les casetes noves

²⁵² Rafaneu-Boj: Marie-Claude: op. cit. P.131

²⁵³ Centelles no descriu als seus companys, per tant la informació sobre ells és gairebé nul·la. Normalment els anomena pel cognom, cosa que no ha permès ampliar-ne la informació. En el camp d'Argelers van estar junts els que havien sortit de Figueres. Amb alguns com Salvador Pujol i Ferran Pujol compartiran barraca a Bram. Altres són destinats a altres departaments del mateix camp de Bram. La "comunitat", en arribar a Argelers, està formada per: Font i

instal·lades a la sorra i, per aquest detall, va tenir la impressió que era una zona de moda, molt concorreguda a l'estiu. Els soldats senegalesos, al crit *d'allez, allez*, els obligaren a entrar a la zona filferrada.

A partir d'ara, començava una nova vida on la prioritat era sobreviure. Només arribar a la platja trobaren coneguts i companys de les diferents seccions i part del grup que havien perdut pel camí. Recuperaren a Ochoa de qui no sabien res des que van pujar al camió. Els comunicà que havia deixat Ferran Pujol amb una família de Cotlliure que havien trobat per la carretera.

El grup, que va junt des de Figueres, no tenen lloc on instal·lar-se. Gràcies a González i Font, del Gabinet d'Identificació, aconseguiren espai provisionalment a una barraca feta amb llaunes, d'aquests que havien arribat abans. Els nouvinguts caminaren uns quants quilòmetres i aportaren canyes per reforçar i engrandir l'habitable. No tenien res per menjar i només van aconseguir una quarta part d'un pa. La primera nit començaren les discussions perquè González i el seu germà volien fer fora de la barraca un company. Centelles s'indignà i se'n n'anà a dormir al ras juntament amb els seus companys Pich, Cuenca, Manolito i Garci a qui tampoc agradà gens aquest comportament.

Al dia següent tocava organitzar-se. Cadascú podia triar una parcel·la de sorra per instal·lar-se. Desferen la primera barraca i, amb les canyes recollides el dia abans, Salvador Pujol construï dues tendes. En una dormirien els dos germans Pujol, Centelles i Piñol. A l'altra Ochoa, Manolito, Pich i un capità invàlid²⁵⁴.

L'endemà, 10 de febrer, Centelles reflexiona al seu quadern sobre el fet que tothom es baralla i que ja no hi ha favors que valguin ni entre els més amics. Ell se sent reconfortat perquè el grup que han format els qui van sortir de Figueres es porten com a *germans*. Torna Ferran Pujol de Cotlliure dient que ha aconseguit enviar un telegrama a una tia seva. Mentrestant Centelles comença a buscar un amic seu, Jornet.

González (del gabinet d'Identificació) que els fan lloc la primera nit però de seguida se separen. Llavors queden Pich, Cuenca, Manolito (de qui mai en diu el cognom), Garci, Salvador Pujol, Ferran Pujol, Ochoa i Piñol. Hi haurà alguna variació durant els dies en què hi van estar detinguts. El dia 20 s'incorpora un home de qui Centelles només especifica que es diu Lluís. El dia 22 també s'afegeix Jornet, un dels més amics de Centelles durant l'estada a Bram.

²⁵⁴ Centelles no n'especifica el nom ni quina relació hi tenen

Al dia següent hi ha molt moviment al camp: arriben aviadors, guàrdies d'assalt, carros de pagesos amb famílies senceres, gent amb cotxes i camions de l'exèrcit. També hi ha dones i nens, segons Centelles en un percentatge molt petit, ja que la gran majoria són homes. Les mesures de seguretat es reforcen amb més soldats i també gendarmes que *continuament maltracten*²⁵⁵. Centelles apunta: *L'aviació francesa tot el dia vola sobre el camp prenent fotos i reportatges cinematogràfics*²⁵⁶. Ell mateix aprofita per fer algunes fotografies.

La gana i el cansament, units a l'enyorament dels familiars de qui encara no en tenen cap notícia, causen estralls i el dia 12 Centelles ha de fer-se un segon trauc al cinturó. S'afaita per primer cop des que ha arribat i pren el bany al mar. Al capvespre sent canonades procedents d'Espanya. Ferran Pujol aprofita per escapar-se del camp per anar a veure a la família que havia conegut a Cotlliure.

L'entrada del 13 de febrer resumeix bastant la situació: *Cada matí en un lloc determinat del camp es concentren els que sen entornen a Espanya. Els atunyinen desafortadament !Quin embrutiment! No comprenen res. !Cuant incult es el poble espanyol! He passat vora tres hores per recollir un troç de pa, fent cua. He rentat roba vora el mar. Ha tornat a fer vent avui i molt fort. Continuem menjant pa sol.*²⁵⁷

El grup no havia estat gens previsor i només es nodria de pa des que entraren al camp. Al dia següent van aconseguir esmorzar pa amb cacao i a l'hora de dinar menjaren ranxo per primer cop. Per a Centelles és el primer plat calent en nou dies. L'enyorament fa acte de presència: *Passo la majoria del dia enrecordant-me dels meus.*²⁵⁸

Centelles continuava buscant el seu amic Jornet i l'endemà 15 de febrer anà passejant *fins les torretes, a la entrada del camp, per tal de cercar a Regàs que m'enterat que está d'interpret al Comissariat. El trobe i m'ha rebut fredament. Ha fet veure que no hem coneixia. Ha sigut tant el*

²⁵⁵ Centelles, Agustí (Q.A.) P.30

²⁵⁶ Aquesta informació també la confirma Lluís Martí Bielsa, guàrdia d'assalt durant la guerra civil i intern a Argelès. Entrevista personal

²⁵⁷ Centelles, Agustí :(Q.A.) P.30

²⁵⁸ Idem. P.31

*meu estorament que he quedat “jelat” i no he sapigut que dir.*²⁵⁹. Decebut, continuà la caminada i topà amb Passarell i Josep Maria Lladó Figueres²⁶⁰.

Posteriorment, mentre tornava cap a la seva barraca aparegué Jornet qui també l'estava cercant des de la seva arribada, nou dies abans. Respecte això Centelles explica: *Es massa gran aquest camp per trobar-se fàcilment entre 80.000 persones.*²⁶¹ Gràcies al seu amic, el fotògraf va menjar lleties calentes. Jornet, a més, li regalà uns pantalons i una camisa. Una família que buscava un familiar i que Ferran Pujol va ajudar-los en la recerca, tot i no trobar-lo, els donaren dos pans, formatge, butifarra i una ampolla de vi.

D'aquesta manera, amb la solidaritat entre refugiats, l'alimentació millorà mínimament durant una jornada.

La situació empitjorava de cara a la nit a causa del fred i la gana. Centelles anota el dia 16 que la vida en aquest camp *no es pot aguantar*. També parla dels maltractes que reben els refugiats per part de les tropes colonials, però matisa que molts cops són els mateixos espanyols qui s'ho mereixen perquè només cal que rebin una ordre perquè aquesta no es compleixi.

L'entrada del dia 17 és una de les més extenses, on descriu el camp i la seva percepció general sobre allò que està vivint:

Aquest camp em fa l'efecte de la barriada de Pekin a Barcelona, pero en major escala naturalment. Es calcula que som ací uns 80.000 refugiats. Es van clasificant per camps. Primer els camps estaven separats per filferrades unint-los tots un paseig central. La gent ha desfet aquestes filferrades per ferse barraques junt amb les viguetes de ferro que sugectaven els filferros espinosos. Els taulons col·locats a terra per tal de que els camions de suministre de pa poguesin arribar fins el segon camp, tambe han desaparecut. Amb ells s'han fet xavoles i focs. La moral ha desaparecut. Les dones que per ací campegen tenen ocasió de contemplar tota clase de despulles masculines. -Hi ha molta fam. Les cavalleries que han passat la frontera i que no ha sigut venuda per 25 ó 30 francs, un bon matí apareix

²⁵⁹ Idem. (Posteriorment, quan està detingut a Bram, Centelles rep una carta del seu amic Josep Aymamí el dia 6 d'abril que li inclou una nota de Regàs demanant disculpes. Centelles només anota: “quin cinisme”)

²⁶⁰ No especifica quin era el nom de Passarell. Podria referir-se al periodista Jaume Passarell.

²⁶¹ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.31

descuartitzada vora les ones del mar. La nit passada han sigut sacrificats a tot el llarg de la platja uns 10 mulos i cavalls. M'he assabentat que a falta de tallant gran, uns individus han lligat al pobre animal, que ha caigut en les seves mans i amb un cortaplumes li han anat seccionant el coll de viu en viu.(...)²⁶²

Durant aquesta jornada inicia el contacte amb l'exterior escrivint a un amic seu que es diu Tomàs, del qual només especifica que li envia la carta l'Agència Havas.

El dia 18 Centelles decideix fer una volta a tot el camp per si troba algun conegut. Triga prop de 3 hores. També aprofita per rentar la roba amb Jornet i, com a novetat, destaca el canvi de menjar: *Un trosset de carn que jo a Barcelona en deia un bistec, ens ha sigut donat per 5. Uns deu grams de grasa de cavall, 18 grans de café i un pot de llet ple de llenties per tots sis. Fa riure.*²⁶³

El grup començà a organitzar-se per tal de sortir del camp. Ferran Pujol es tornà a escapar a Cotlliure portant una carta per a l'alcalde de Port-Vendres que havien escrit entre tots, però aquesta comunicació no donà cap resultat. Malgrat aquesta decepció, van sopar molt bé gràcies als queviures que la família que havia conegut Pujol li van donar.

A partir del dia 20 entrà a formar part de la petita comunitat un company del qual Centelles només anota el nom, Lluís.

Centelles fou nomenat cap d'una secció de trenta homes per als grups de subministre. D'aquesta jornada també explica que s'instal·laren al camp altaveus per donar ordres i per tal que els refugiats poguessin cercar els seus familiars. Durant el dia van rebre una visita des de Perpinyà: *(...) venen a veurens gent del Servei i ens donen moltes esperances. Es parla de que ens seran abonats 1.000 francs als caps i 500 als demás funcionaris. Es fa una llista per uns passaports i dono el nom. Es la segona vegada.(...)*²⁶⁴

Amb la incorporació de Lluís i, dos dies més tard, de Jornet, el grup construï una nova barraca. Centelles diu que és un palau comparada amb l'anterior, ja que fins i tot tenien llum a l'interior.

²⁶² Centelles, Agustí: (Q.A.) P.32

²⁶³ Idem.

²⁶⁴ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.33

Però al dia següent, 23 de febrer, els obligaren a traslladar-se perquè en aquell espai les autoritats volien construir unes barraques de fusta que havien de servir per a la infermeria, inexistent al camp fins aquell moment.

Començà a ploure aquella mateixa nit i seguí fins dos dies més tard. A la pluja s'afegia un fort vent. El dia 24 Centelles només parla del mal temps i de la dificultat per sobreviure: *Aquesta nit ha plogut molt. Durant el dia també. Amb aquest temps i vivint d'aquesta forma no podem agüantar pas molt. Cada dia hi han morts. ¿Quants n'hauran agut avui? Barraques ensorrades, la gent mullada no sap pas on güarirse del aigua. Els que viuen sota planxes de llauna ondulada estan be. Pero i els que nomes tenen les canyes i d'altres res?*²⁶⁵

L'endemà recorda: *(...) avui fa un mes que a les 11 del matí vaig sortir de Barcelona. De casa no se res. (...)*²⁶⁶ Explica que ha escrit a una noia francesa que anomena Mlle. Breton, qui li havia demanat l'adreça d'un company seu a Barcelona anomenat Pagés²⁶⁷, per si li vol fer d'enllaç. Li inclou una carta per a la dona. També anota que ha escrit a la Federació Internacional de Periodistes (FIJ) però encara no té resposta. Sembla que la situació el desborda perquè fins i tot evita fer fotografies amb el següent comentari: *No vull exposar-me fent fotos. Si em veuen potser les passaria malament.*

Emmig d'aquest ambient depriment féu acte de presència la disenteria. Centelles començà a sentir-se molt malament a partir del dia 26. Es trobà amb dos companys anomenats Guasc i Trillas que l'informaren que el cosí del seu amic Aymami²⁶⁸, estava també al camp vivint amb ells.

Al dia següent continuaven les anades i vingudes a la vora de la mar però, a més, s'afegiren els polls. El mateix dia 27 es confeccionaren llistes de

²⁶⁵ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.34

²⁶⁶ Idem.

²⁶⁷ Centelles només dona com a referència d'aquesta persona el cognom: Pagés. La senyoreta Breton va fer d'enllaç de correu de Centelles amb la seva dona durant tot el temps de la detenció a Bram. També li va enviar paquets amb menjar i revistes. El fotògraf li va demanar a la seva esposa que esbrinés on estava Pagés. Com es veurà més endavant fou empresonat a Alacant. Sergi Centelles m'explicà que es tractava de Pere Pagès (Víctor Alba, Barcelona 1916- Sitges 2003) i que Eugènia Martí en sabia notícies a través de la mare de l'escriptor i periodista.

²⁶⁸ S'hi refereix com el director del diari *La Rambla*, per tant es tractava de Lluís Aymami Baudina

funcionaris, en grups de 20, per ser traslladats de camp. Tots els de la comunitat s'hi apunten. Centelles anota: *Inclueixo Jornet*.

El 28 de gener el grup d'amics abandonava el camp d'Argelers:

Han donat l'ordre de que a les 10 ens presentem amb les maletes. Sortim del camp després de un minució escorcoll de les nostres persones, maletes i paquets a les 5 de la tarde. Caminem 4 kilòmetres carregats com a burros i sense descansar gaire bé. Arribem a la estació de Argelès-sur-mer on ens han destinat tot un tren.

4.3 Bram: el camp model²⁶⁹

El ministre d'Interior Albert Sarraut, en una visita d'inspecció a inicis de febrer de 1939 als Pirineus Orientals, proposà al prefecte del Departament de l'Aude, Pierre Voizard les possibilitats de la zona per construir ràpidament un centre d'internament per a 10.000 a 15.000 persones. Va ser prop del poble de Bram -en una zona de 17 hectàrees- on es decidí la instal·lació del camp, batejat per André Cazes, enginyer de ponts i camins de l'Aude i encarregat del disseny com a "camp model".

Les facilitats d'un terreny pla sense cultivar, a 2 o 3 quilòmetres del poble²⁷⁰, per tant, que permetia evitar totalment el contacte amb la població civil francesa, al costat de la via del tren i accessible per una petita carretera per fer fàcil la intendència i poder instal·lar-hi llum i aigua potable van ser claus per a dur el projecte endavant. S'expropià el terreny a l'amo, qui va trigar un any a ser indemnitzat, i s'iniciaren les obres el dia 5 de febrer sota la direcció i disseny d'André Cazes. Un cop delimitat el terreny, 300 obrers especialitzats de la regió i prop de 400 refugiats del camp de Montolieu, situat també en el departament de l'Aude i destinat als intel·lectuals,

²⁶⁹ Per la redacció d'aquesta introducció, a banda dels comentaris sobre Bram apareguts a les monografies citades en el context general m'he basat en tres textos: Lagarde, Eric (1991): "Le camp de refugiés de Bram, une vision de l'exode espagnol de 1939" a D.A.: *Exil politique et migration économique: espagnols et français aux XIX-XX siècles*. París. Centre National de la Recherche Scientifique. Pp.145 -157; Soriano, Antonio(1989): *Éxodos: historia oral del exilio republicano en Francia 1939-1945*, Barcelona. Ed.Crítica Pp.23-26; D.A.(2004): *Refugiés espagnols dans l'Aude 1939-1940. Exposition présentée a Bram (juin 2004)*. Carcassona. Archives départementales de l'Aude. Pp. 44-112 i D.A. (2995): *Réfugiés espagnols dans l'Aude 1939-1940. Actes du colloque international de Carcassonne*. Carcassona. Archives départementales de l'Aude.

²⁷⁰ Segons el cens oficial, el 1936 Bram tenia 2076 habitants, dels quals 1938 eren francesos i 138 estrangers. Font: Arxiu Departamental de l'Aude. Comunicació personal (agost de 2005)

s'encarregaren de dur a terme l'obra, que es donà per finalitzada el dia 16 del mateix mes.

El camp tenia forma de trapezi i estava dividit en 10 sectors (lletres A-J), on podien viure de 1200 a 1500 homes a cadascun, separats per filferades de 2,5 metres d'altura i un camí per circular els guàrdies a cavall i fer la vigilància. Cada sector estava format per 15 a 20 barraques, tenia un grup de cuina, alguns lavabos i un espai cobert de fulles que feia de wàter. Estava tancat amb filferades i separat uns deu a quinze metres de l'altre per tal que els interns no es desplaressin lliurement per dins el camp, ja que estava prohibit. Al centre, de forma similar a un camp romà, hi havia una gran explanada que feia de plaça. En total hi havia 170 barraques, de les quals 166 servien per allotjar els refugiats. Cadascuna feia 25 metres de llarg per 6 d'ample i podien ser desmuntades i reutilitzades.

La previsió era de 100 refugiats per barraca. La despesa total per a la construcció fou de 2.998.684 francs. El camp tenia capacitat per rebre 17.000 interns i la primera expedició, 2.600 persones, va arribar el dia 16 de febrer mentre els obrers encara hi treballaven.

La principal preocupació de les autoritats franceses era la seguretat. Cada prefecte s'encarregà de l'organització general dels centres d'internament que corresponien al seu departament. A més hi havia un comandant de cada camp. A Bram durant el primer any de funcionament s'encarregà aquesta tasca al capità de gendarmeria Cassagne, substituït pel cap d'esquadró Ramel del 25 de febrer al 14 de novembre de 1940 i, finalment, pel comissari de policia Eingel fins a gener del 41.

Al principi, la guàrdia estava assegurada per dos escamots de GRM (Guàrdia Republicana Mòbil) -70 homes- i una secció de 50 soldats indoxinesos del batalló d'amestralladores acantonat a Carcassona. Al centre del camp hi havia un mirador de 8 metres d'alt des d'on la guàrdia podia controlar la totalitat del recinte.

En poc temps es demanà més reforços a la GRM. El dia 1 d'abril del 1939 sis dels escamots de la guàrdia mòbil foren substituïts per un batalló d'infanteria. Aquestes mesures tan severes pel que fa a la vigilància s'anirien relaxant a mesura que passava el temps i en el moment del tancament del camp, el gener del 1941, no hi havia cap servei de guàrdia.

L'organització de Bram era molt rigorosa i complexa. Als Arxius Departamentals de l'Aude a Carcassona hi ha tota la documentació generada durant l'existència del camp. Reglamentació interna, entrades i sortides, comptabilitat, circulars, llistes de refugiats per barraques, peticions d'asil polític, contactes amb diferents organitzacions d'ajuda als refugiats, esdeveniments concrets de la vida del camp, identificació dels interns, malalts, defuncions etc. Tot està perfectament documentat i arxivat.

La reglamentació emesa per les autoritats es correspon amb una disciplina estricta. En arribar, els interns eren inscrits en un registre on havien de dir el nom, l'estat civil, edat, professió i diners i objectes de valor que duïen. La correspondència rebuda i enviada pels refugiats estava sotmesa a la censura. Tot i que es podia adquirir certa premsa diària francesa, determinades lectures eren prohibides i confiscades pel cap del camp. A cada barraca els interns triaven un responsable i un sotscap que tenien, entre altres funcions, fer complir les normes a la resta del grup. Les autoritats

comptaven amb traductors, però també necessitaren l'ajuda d'intèrprets entre aquells refugiats que coneixien l'idioma.

Els interns podien rebre visites en una zona anomenada "parloir" i, en determinades ocasions, obtenien permisos per sortir del camp durant un període determinat, per exemple si havien de passar la nit fora a causa d'alguna feina o per anar a Carcassona a comprar alguna cosa. Però això es restringí molt quan esclata la guerra a França, a partir del 3 de setembre de 1939, moment en què el nombre d'interns era molt menor que en inaugurar-se el recinte.

Qui no respectava la normativa era sancionat per part de les autoritats. Cal destacar que es van produir molt poques evasions del camp de Bram i que, en general, no va haver incidents remarcables pel que fa a la desobediència dels refugiats.

Això és molt important tenint en compte les magnituds d'aquest centre i el nombre de reclusos. Tot i que la xifra varia, se situa el nombre màxim d'interns el febrer del 39, quan Bram acull 16.300 homes, 200 dels quals són nens. Aquesta xifra sobrepassa la previsió inicial respecte la capacitat ideal, que era 15.000 persones, segons les autoritats. A principis de juny del 39 el nombre de refugiats tendeix a reduir-se progressivament, ja que molts tornaren a Espanya. Entre abril i octubre de 1939 es van repatriar 3.266 interns. Altres emigraren a diferents països, especialment de Llatinoamèrica i sobretot a Mèxic. Amb l'entrada de França a la guerra a partir de setembre, la xifra davallà en picat, perquè molts refugiats van sortir del camp per treballar en substitució dels homes francesos que eren al front, o, en menor nombre, s'allistaren a l'exèrcit francès. Així, per exemple, l'abril de 1940 només quedaven a Bram 290 refugiats, la majoria dels quals eren malalts, invàlids o ancians.

Cal distingir tres etapes en l'existència de Bram: la primera correspon a l'inici del camp el febrer del 39 fins a setembre del mateix any en què França entra en guerra. La segona va dels inicis del conflicte fins a la caiguda del front durant l'abril-maig de 1940; i la tercera es correspon amb el procés de desmantellament del camp, definitiu al gener del 41.

La vida quotidiana dels detinguts fou molt diferent en cadascun d'aquests períodes i també el nombre d'interns. En el primer període l'esgotament físic i mental dels refugiats era molt profund. A més, la pressió de les autoritats franceses fou constant perquè tornessin a Espanya. Des de la seva arribada, gràcies a un discurs, els refugiats sabien quina era la seva situació, què significava ser refugiat a l'Estat francès i quines eren les seves obligacions. A cada barraca el cap s'ocupava del repartiment del menjar. Aquesta era una de les qüestions més complicades per a les autoritats. El menjar que es feia al camp era molt insuficient i des del primer moment es va haver de comptar amb la solidaritat de l'exterior de diferents organitzacions polítiques i humanitàries, tant franceses com d'altres països. També es va crear una cantina general del camp on els refugiats podien comprar directament menjar. A més, els comerciants de la zona acudien al camp per vendre els seus productes per completar la insuficient nutrició proporcionada per les autoritats.

Com que no hi havia llits per manca de pressupost, cada refugiat comptà amb un espai on dormir sobre la palla, que s'anava canviant periòdicament, en teoria cada setmana. La resta de l'espai individual cadascú el dedicava a penjar i guardar aquells objectes personals amb què havia creuat la frontera, a més de llaunes de conserva que feien tot tipus d'utilitat o altres objectes que es van adquirint a poc a poc. Les rates es convertiren també en companyes de barraca dels refugiats. Aquest és un dels aspectes que lliga més amb la principal preocupació de les autoritats un cop hi hagué els interns instal·lats al recinte: la higiene i la salut.

Amb un camp d'aquestes dimensions, l'aigua esdevingué un bé escàs i limitat segons uns horaris establerts. Només es permetia rentar-se una mica al matí o improvisar una mena de dutxa amb algun pot. A l'hora de rentar la roba, sorgiren més problemes per manca d'aigua. Així, quan les condicions meteorològiques ho van permetre, les autoritats decidiren portar els reclusos fins al Canal del Midi perquè fessin bugada amb el sabó que se'ls havia repartit prèviament. Quan començà el bon temps, el Canal es convertí en un espai de bany i també de certa llibertat per als republicans espanyols. Tot i els intents per mantenir la higiene, l'aparició i proliferació de polls fou

inevitable. Fins i tot s'autoritzà que un espai del camp tingués com a funció que cadascú es tregués els paràsits del cos i de la roba.

Ara bé, la qüestió més desagradable va ser què fer amb els residus de milers de persones. En un principi hi havia uns espais amb alguns lavabos i fulles on evacuar. Això durà ben poc i es canvià el sistema per uns banquets de fusta on s'instal·laren uns bidons ("tinettes") que els mateixos refugiats havien de transportar. L'organització del camp pactà amb un empresari de la zona que s'enduria amb camió els residus i tornaria els bidons buits. Però els veïns es queixaren de seguida de la pudor de la càrrega fecal. A partir d'abril de 1939 es decidí abocar el contingut dels bidons al riu Rébenty, a uns 1.500 metres del camp. L'inspector d'higiene del departament s'escandalitzà i advertí que això era contrari a les normes bàsiques per a la salut pública. Davant l'amenaça de possibles epidèmies, la Prefectura de l'Aude acabà pactant a partir d'agost amb un particular que cedí els seus terrenys per abocar les defecacions sense problemes.

Malgrat els intents de les autoritats, la qüestió de la higiene mai no va ser resolta. Les solucions s'improvisaven en una situació crítica i de forma precària. Aquest aspecte provocà que les condicions de vida dels refugiats, ja d'arrel molt complicades, esdevinguessin bastant miserables, més si tenim en compte que molts d'ells estaven ferits o malalts.

Pel que fa a la sanitat, es temia que l'arribada de tants refugiats a la frontera suposés un risc per a la població. L'administració hi va prendre fortes mesures: primer s'obligava tots els nouvinguts a fer-se una visita mèdica i en segon lloc s'aïllà els malalts. L'estat de salut dels refugiats era fràgil. A Bram s'organitzà una infermeria dins el camp, primer amb 45 llits i posteriorment amb 80. Per accedir-hi, els malalts s'havien d'inscriure prèviament. Les primeres setmanes, el fred i l'esgotament afectaren profundament la salut dels interns. Es produïren casos de febre tifoïdea, pneumònia i també de disenteria. El cap de la infermeria era un capità metge francès, assistit per dos adjunts i un infermer. Però va ser sobretot la participació dels refugiats espanyols el que va permetre el funcionament d'un servei sanitari més o menys eficaç. El maig del 39 estava format per 5 metges refugiats, 10 estudiants de medicina que feien de practicants, dos farmacèutics i 24

infirmers. Aquesta xifra varià segons la població interna. Una de les dificultats més importants amb què es trobava el personal mèdic era poder aïllar els malalts contagiosos per evitar al màxim la propagació de qualsevol epidèmia. Per exemple, el març del 39 es declararen casos de febre tifoïdea i es vacunà tota la població. Quan el diagnòstic ho requeria, els malalts eren atesos als hospitals de Carcassona, Narbona, Castelnaudary, Lezignan i Limoux.

Les defuncions durant els primers mesos van arribar a la xifra d'unes 30 per setmana. Els morts eren enterrats al cementiri contigu al camp, lloc on també es donava sepultura als espanyols que morien als hospitals de la regió. La guàrdia mòbil retia honors militars a cada cerimònia de defunció d'un refugiat.

La previsió del govern Daladier era que els republicans espanyols no serien utilitzats per a treballar. Però a finals de març de 1939, el ministre de l'interior Albert Sarraut prengué la decisió que els refugiats farien feines d'interès general. Al poble de Bram per aquestes dates es van construir 36 forns on anaven a treballar cada dia els interns per fer el pa de tots els camps de concentració de la zona. També diferents equips de refugiats del camp de Bram van ser enviats a fer altres feines a l'exterior, com ara tallar llenya per al Servei francès d'Aigües i Boscos i, excepcionalment, es van destinar 73 homes a fer suport a unes mines de la zona. Durant l'estiu de 1939, en ser mobilitzats els joves francesos, els refugiats començaran a sortir del camp per cobrir els seus llocs de treball temporalment, especialment en l'agricultura. A la zona de l'Aude va ser clau durant la verema del 1939 la participació dels republicans espanyols.

Cal a afegir que de Bram va sortir més d'un miler d'espanyols destinats a les Companyies de Treballadors Estrangers militaritzades. Part dels allistats a les CTE i sorpresos a les zones del front van tornar al camp d'on havien sortit a partir de 1940. Concretament, van arribar a Bram, durant el mes de juliol de 1940, 1.118 espanyols procedents de les CTE números 20, 21, 74 i 91. Molts altres, malhauradament, van emprendre el camí de la deportació i l'extermini.

El dia a dia dels refugiats estava marcat per les condicions meteorològiques adverses amb què es trobaren a l'arribada, ple hivern de 1939, i per l'ociositat. Qualsevol activitat de propaganda política estava prohibida al camp, així com les reunions polítiques. Les autoritats franceses se sentien amenaçades pel perill d'una revolució. L'estat d'ànim general no convidava a gaire activitats, però la constància i la iniciativa dels refugiats fou la clau per no caure en la depressió. En poc temps es començaren a organitzar múltiples activitats culturals i esportives: cors, orquestra, lectures, teatre, campionats d'escacs i classes de cultura general i de llengua francesa. També hi va haver algunes festes com la del 14 de juliol, que es detallarà més endavant, perquè suposa un abans i un després tant en l'actitud de les autoritats del camp respecte els refugiats com a la vida d'Agustí Centelles. S'organitzà a més una escola per als infants amb professors que hi havia entre els refugiats. Cada matí les autoritats franceses despertaven els refugiats i per torns els feien fer gimnàstica, ja que entenien que l'esport és una necessitat vital. S'arribà a crear un equip de futbol al camp i també es jugava a altres esports com bàsquet, salt o boxa. Amb l'arribada del bon temps les sortides al canal formaven part d'aquest esbarjo.

Tot i la prohibició de la política, els interns seguien l'actualitat gràcies a certa premsa que es va tolerar al camp a partir del mes de març i també al correu que rebien de l'exterior. *La Dépêche* de Toulouse era el diari més venut, amb 556 exemplars distribuïts, *L'Independeant* de Perpinyà, un dels més llegits per la seva secció d'avisos de recerca de refugiats, *Le Petit Parisien* i *Paris Soir* tenien pocs lectors, tan pocs com *Le Midi Socialiste*, l'únic diari dels que es podia llegir al camp que tractava la situació espanyola amb simpatia. Van ser prohibits *La Voz de Madrid* i *Madrid*, que els detinguts sol·licitaven per la seva secció "Paraderos" on es donaven llistes d'aquells que estaven buscant els seus familiars, a més de qualsevol tipus de premsa sospitosa de ser d'esquerres. Les vendes de diaris van disminuir progressivament, sobretot a partir del moment en què molts tornaren a Espanya o marxaren a l'estranger. El gener del 1941 "el camp model" deixava d'existir.

4.3.1 Un observador agut a Bram

A l'hora d'explicar la vida d'Agustí Centelles al camp he optat per triar una sèrie d'indicadors temàtics que per la seva importància es van repetir al llarg de la seva narració. He descartat l'ordre cronològic, perquè no volia fer una transcripció del seu quadern autobiogràfic. Aquells elements més repetitius només els explicaré un cop. A banda de les seves vivències privades, Centelles demostra que és un gran observador -en ocasions transmet un humor molt irònic- i fa comentaris generals sobre determinats aspectes de l'organització del camp, sobre les activitats que desenvolupen tots els refugiats i també sobre la situació política, tant a Espanya com a la resta d'Europa, de la qual se n'informava a través de la premsa, la correspondència i altres companys.

A tall d'introducció parlaré d'un element general que s'escapa del control humà però té una importància determinant en la vida quotidiana, especialment en un camp de concentració: la climatologia. Posteriorment hi ha el primer gran bloc d'aquest apartat, que es refereix a l'estat físic, a aquells elements més primaris: la salut, el menjar, la higiene o el treball. A continuació, sota l'epígraf "estat anímic" em referiré a altres aspectes o activitats no menys importants que les anteriors, ja que eren bàsiques per als refugiats: l'enyorament, activitats culturals, situació política i possible sortida del camp a través de diferents mecanismes i a un esdeveniment concret, la festa del 14 de juliol de 1939.

Tots dos àmbits es retroalimenten i són inseparables en la personalitat humana per la seva importància cabdal a l'hora de sobreviure.

Menció a banda mereix la seva activitat fotogràfica dins el camp de concentració, perquè és una característica diferencial en l'experiència general que pot suposar la vida d'una persona en un camp de concentració francès. Per això aquesta qüestió es detalla al final d'aquest capítol.

Abans de començar a desgranar tots aquests elements m'agradaria fer menció de l'entrada del dia 1 de març que ocupa diferents pàgines del quadern. Centelles a més de la seva arribada a Bram explica, com si es tractés d'un plànol seqüència en forma de panoràmica, com és el camp, les dimensions, les barraques que el formen, les mides, diferents serveis i com

estan organitzats, entre altres detalls. Especifica que els van destinar al Departament D, barraca 62. Això ho fa d'una manera que és impossible de creure que ho escrigués el dia que va arribar, ja que les aportacions que fa no són de nouvingut. Interpreto, doncs, que en passar el contingut de l'agenda al quadern es va aturar aquí a fer una mena de presentació general del camp amb tot el que ja sabia el 20 d'abril, quan comença la redacció en forma de *diari-dietari*, tal com hem explicat anteriorment.

NOM **CENTELLES USO**

Prénoms **AGUSTIN**

Surnoms

Date et lieu de naissance **ne le 21-5-1909- a El Grao (Valence)**

Domicile **Agustin (Dolores-**

NOM et prénoms du père **Dolores-**

NOM et prénoms de la mère

Professions de ces derniers

Quel est leur domicile ?

Profession de l'inculpé **journalier.**

Résidences antérieures

Est-il marié **oui**

Date et lieu du mariage

Nom du conjoint

Nombre d'enfants vivants **1./ enfant.**

Situation de fortune

Contribue-t-il à l'entretien de sa famille ?

Quel est son degré d'instruction

Situation militaire

Classe de recrutement N° du tirage au sort

Canton

RENSEIGNEMENTS SUR LA MORALITE ET LA REPUTATION

Réfugié espagnol arrivé à BRAM le **6.** MARS 1939

CARCASSONNE le **6.** MARS 1939

Le Commissaire Spécial

signé : B L A S I

²⁷¹ Arxiu Departamental de l'Aude. Fitxa d'ingrès d'Agustí Centelles al camp de Bram (4MD 824)

MINISTÈRE
DE L'INTÉRIEUR

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

DIRECTION GÉNÉRALE

DE LA

CARCASSONNE

17 MARS

9

SURETÉ NATIONALE
COMMISSAIRE SPÉCIAL
DE L'AUDE

, le 193

LISTE DE 100 REFUGIES ESPAGNOIS HEBERGES AU CAMP
DE BRAM.-(Quartier.-D.- Baraque.- 62.....

1- ALCAYDA DARA JUAN
2- AINAGA PALAS AMADO
3- AIGE FERRER LUIS
4- AYO ARRISMENDIARRETA ANTONIO
5- ABAD GARCIA EMILIANO
6- ARBONA NAVARRO FRANCISCO
7- BEANCH BOSCH FRANCISCO
8- BIGATA JORDANA PEDRO
9- BARCELO BALVVE ANGEL
10- BOSCH BONGE LUIS
11- BORELL BARBER THOMAS
12- BALNES RINTEÑO MANUEL
13- BARING ENDREDO RIBERA
14- BORRELL BARBER ANTOINE
15- BRUSETA MENENCIANO ADRIAN
16- BATILLE BADELL ENRIQUE
17- CABANÁS SOLER JEAN
18- COMPAN BERNABEU FRANCOIS
19- COMPTE FRANCOIS PAMIES
20- JORTINA LLOPIS JOSEPH
21- CENTELLAS OSSO AGUSTIN
22- CATALAN VILLAESCUSA JOSEPH
23- CABALLKIRA JENE JOSEPH
24- CAMPOS FORTIS JEAN
25- CATALA MARTINEZ JOSEPH
26- CHULIA SEQUER RAMON
27- ESTANEN RAMOS JUSTINO
28- ESPAÑOL MASIP JAIME
29- ESPEJA SANTAMARIA FRANCOIS
30- FERRERO BALLESTERO EMILIO
31- FERNANDEZ DUNE FAUSTINO
32- GIMENEZ LOPEZ ANTOINE
33- GIBBERT ARACIL RAFAEL
34- GARCIA VALLES JEAN
35- GARCIA OCHOA PEDRO
36- GONZALEZ GONZALEZ JEAN ANTOINE
37- GENE MIGUEL JACINTO
38- GARCIA ROVIRA EMILIO
39- HERNANDEZ GONZALEZ DANIEL
40- HERMO FERNANDEZ JOAQUIN
41- HIDALGO MARTINEZ ANGEL
42- JIMENO SANTAMARIA ANTOINE
43- LANDA BENGUA FELIP
44- LOPEZ RODRIGUEZ JOSEPH
45) LATYL GOMEZ LEON
46- LANCA BALADO EUGENIO
47- LOPEZ VILLAREAL JEAN
48- LANEL FLORES CRISANTO
49- LUNA BARRACHINA JOSEPH
50- LACUEVA PALLES VICENTE.
51- LOPEZ ECHAVE MACARIO
52- MARTI MONTFORT EDUARD
53- MONTCHOA SAN BARTOLOME JEAN
54- MEXINO VALDERRAMA DIEGO
55- MARTI MONTSERRAT ANTOINE
56- MARTIN LOPEZ LADISLAO
57- MARTI ROSELLO JOSEPH
58- MATEO SERRANO RICARDO
59- MARTOS FERNANDEZ FRANCOIS
60- MASSEGO SELGA ANTOINE
61- MARTINEZ RUIZ SANTOS
62- OLAZABAL AUSNARENA ANGEL
63- OCHOA RETUERTAS ISAAC
64- OMELLA CIPRIAN SIMON
65- OLIVE GIBERT ANTOINE
66- PAEZ FERNANDEZ MANUEL
67- PECHARRAMON CRTOPAL GUILLERMO
68- PALLEJA SANTCLIMENT FRANCOIS
69- PIÑOL SALA RAMON
70- PUJOL ROCA SALVADOR
71- PESTAÑA LORENZO FRANCOIS
72- PUJOL ROCA FERNANDO
73- PEREZ SERRANO HUMBERT
74- PERPINYA PALLEJA BUENAVENTURA
75- ROCA MIRADA JOSEPH
76- REPOLLES RIOS JOSEPH MARIA
77- RUIZ DEL RIO FAUSTO
78- RINCON BARENAS MANUEL
79- ROSELL ROSELL LUIS
80- SANZ CARDONA JEAN
81- SOTO BRIOSO ANTOINE
82- SORIANO MARTINEZ JEAN
83- SERRANO NAVARRO FELIP
84- SANCHEZ CHICHARRO FAUSTINO
85- SANTMAMED LORENZO JOSEPH
86- SUAU SEGALA LEANDRO
87- SAIN-PARDO JAVEGA VALENTIN
88- SANCHEZ MOLINA PABLO
89- SANJUAN QUESADA ENRIQUE
90- TIRADO BENEDI DOMINGO
91- TUREGANO ALBERICH JOSEPH
92- TOMAS ORTEGA MANUEL
93- TELLA GUBERO JOSEPH
94- VIANA CANAVERAL ENRIQUE
95- VILARRUBI CODINA EUGENIO
96- GARCIA REYES MANUEL ---
97- GARCIA REYES CARLOS ---
98- LEMANA ULLATE JOSEPH ---
99- MIAJA MENANT ENRIQUE ---
100- REYES GUTIERREZ FERNANDEZ --

272 Arxiu Departamental de l'Aude: Llista de la barraca 62 / Sector D (17 març). Camp de concentració de Bram. 17 març 1939. (4MD 790). Fixant-nos en la llista podem veure que de la "comunitat" que vivien a Argelers continuaran junts a la mateixa barraca amb Salvador Pujol, Ferran Pujol, "Ochoa" (provablement Isaac Ochoa Retuertas) i "Piñol" (al llistat

A) EL CLIMA DE BRAM

Tenint com a referència les observacions d'Agustí Centelles, la regió de l'Aude es caracteritzà aquell 1939 -entre el març i el setembre concretament- per una climatologia molt inestable. Quan arribà a Bram feia molt de fred. Això el va afectar molt, sobretot tenint en compte que estava patint una forta diarrea i havia de sortir sovint a les nits per anar a la comuna. Centelles fa moltes referències al seu diari sobre el clima. Algunes tenen un to molt irònic que traspuen sentit de l'humor, fins i tot en condicions vitals extremes. Per exemple en l'entrada del dia 1 de juny: (...) *!Quina delícia de temps! Si algún dia estic lliure i amb disposició de poguer pendrem 15 dies de estiueig prometo per la meua vida que no esculliré pas per passar-los la regió de l'Aude, segur. Aquesta tormenta ha sigut quelcom seria. Llampecs, trons, aigua, graniç i clar, no podia pas faltar les inundacions. Fins això i tot tenim ací. El graniç ha foradat el cartró aquitrinat dels sostres de les barraques i les goteres han sigut a raig fet per mitja de mes de dues hores. S'han mullat les maletes, la roba, la palla. L'interior de les barraques en algunes han aguts solsament llacs. En les altres, degut a que els reguerots que hi ha a cada costat d'elles s'han desbordat, la sortida fora el camp s'ha embussat i ha inundat l'interior de les barraques mullant per complert els llits de palla i tenint que dormir els habitants sentats els que tenen banc i els que no, han tingut que passejar xep xep del frang que s'ha format. Nosaltres, la colla, hem estat de sort. Gairebé no ens hem mullat ni tingut goteres ja que com el vent bufava de la part oposada, el canto que ha foradat el graniç ha sigut el de davant. Tots els veïns del front han tingut de dormir com han pogut uns sobre els altres en el nostre cantó. Tota la nit ha plogut²⁷³.(...).* La seva passió pel cinema apareix fins i tot quan parla de la meteorologia, en referir-se a una tempesta que va tenir lloc deu dies més tard que l'anterior: (...) *Els francesos no saben pas el que tenen. Els americans productors de films tenen necessitat de "fabricar" les tempestes dins els estudis cinematogràfics amb*

Ramon Piñol Sala). De la resta Centelles només anota que González, Font, Garci i Lluís estan al camp A.

²⁷³ Centelles, Agustí. (Q.A.) P.67-68

*tot luxe de detalls i despeses. A França els pot sortir molt barat ó poden fer-ho amb més realisme. No tenen més que traslladar-se a Bram. (...)*²⁷⁴

Humor a banda, pels seus comentaris es pot apreciar que el mes de març fou duríssim. Dels primers 19 dies explica que només dos va fer un mínim de bon temps. La resta va ploure molt, feia un vent glaçat i també nevà. El dia 14 de març estaven a dos graus sota zero dins la barraca i l'aigua d'una font del camp es congelà. Quatre dies més tard explica: (...) *Tots estem morts de fred i restem als nostres compartiments tot tapats.*(...)²⁷⁵. El dia 19 de març va nevar molt i a la barraca la temperatura fou de 6 graus sota zero. Fins al dia 5 d'abril no diu que fa bon dia. Però el clima va canviar un altre cop. Quatre dies més tard escriu: (...) *Fa molt fred i fort vent. Aixó, aci es cada dia. El sol, des que som en aquest camp, l'hem vist, si mal no recordo tres vegades.* (...).²⁷⁶ El dia següent resultà tot el contrari.

Aquesta inestabilitat climàtica és constant: dies de molt de sol que els refugiats aprofiten per prendre'l en mànigues de camisa, rentar la roba i fer vida fora de les barraques i de cop i volta tempestes força violentes que causen més d'una destrossa seriosa, per exemple el dia 21 de juny: (...) *Tota la nit ha plogut. Els que dormen al davant nostre han tingut de traslladarse a la nostra banda donç les goteres produïdes per la pedregada de fa uns dies, els mullen.*(...)²⁷⁷

Si primer el fred feia que els interns es quedessin a les barraques tapats amb tota la roba que podien, la calor provocà que fos insuportable d'estar-s'hi i que, fins i tot, a fora la xafogor resultés molt feixuga.

Centelles resumeix com afectà la meteorologia en l'entrada del 30 d'abril: *Aquestos canvis de temps i el continuat mal temps te desfets els cossos*²⁷⁸.

²⁷⁴ Idem. P.65-66

²⁷⁵ Idem. P.42

²⁷⁶ Idem. P.51

²⁷⁷ Idem. P.72

²⁷⁸ Idem. P.53

B) L'ESTAT FÍSIC

b.1) La salut

L'estat físic és un dels temes que apareix més detallat al quadern. La salut d'Agustí Centelles mentre fou intern al camp de Bram era molt fràgil, especialment els dos primers mesos. La causa principal, la diarrea arrossegada des d'Argelers, que es va perllongar i el debilità moltíssim.

El dia 6 de març la fam continuava fent estralls en la seva salut: *He fet un nou trauc al meu cinturó. Si Eugenia em veiés no hem coneixeria.*²⁷⁹

Just després d'entrar al camp, el dia 2, va anar a la infermeria on l'informaren que no s'oferia cap tractament per la diarrea. A més estava refredat.

Cada dia Centelles anotava detalladament els cops que havia d'anar a les letrines i quantes sortides feia a la nit. Si es trobava millor també ho remarcava; sembla un petit triomf quan el seu estómac li donava una treva, ni que fos només d'un dia.

El menjar insuficient, el fred intens i els canvis bruscos de temperatura agreujaven la situació. Per exemple el dia 15 de març diu: *!Quina nit de fred! El dia s'ha deixat sentir també. Per tal de veure si mel trec de sobre surto voluntari per escombrar el que ha fet que's torni a espatllar la meua panxa tenint d'anar a la comuna mes sovint. Jornet continua al llit. S'ha pres dos laxants i varies aspirines. Menjem insuficient. No pot ser que això continui així.*²⁸⁰

Els darrers dies de març es trobà pitjor. Va haver d'anar a la infermeria i quedar-se tot el dia al llit a la barraca. El dia 30 escriu que està *desesperat* i rep unes ampolles dels serveis mèdics que fan que els tres dies següents comenci a millorar una mica. Però la seva salut no es restableix del tot. El dia 6 d'abril visità novament la infermeria i li donaren dues pastilles d'opi, però l'endemà hi va haver de tornar. Fa llit i sembla que va una mica millor. El dia 9 escriu: *Avui hem trobo bastant be. Trobar-me be vol dir hanar tan sols 4*

²⁷⁹ Idem. P.38

²⁸⁰ Idem. P.41

cops al “W.C.”²⁸¹. L’endemà recau. El dia 11 uns companys li van donar uns comprimits que el van alleugerir i semblava que es comencés a recuperar quan passada una setmana es *descomposa novament* i el dia 19 fins i tot s’ha de fer una faixa amb una tovallola vella. Passaven les jornades i no es recuperava. Arribà el mes de maig i els tres primers dies es quedà al llit per veure si l’estómac es restablia. No ha de fer ja tantes sortides a les letrines, perquè gairebé no menjava res. El dia 6 escriu que fa quatre dies que no va a la comuna. Al cap d’una setmana recau novament i ha de tornar a la infermeria. El dia 15 afirma: *No tinc res per menjar que no em faci mal*²⁸². La situació no millorava i els serveis mèdics li feren un tractament per veure si podia superar una mica l’estat de debilitat en què es trobava. Així, des del dia 21 al 26 es posà una injecció de *cacodilat* diàriament i quasi no menjà.

El mes de juny li va donar una gran treva. El seu estat de salut millorà i només va patir un refredat a meitat de mes: *vaig a la infermeria a xerrar una estona amb el metje, amic Suay i donar-li unes fotos d’ell. Hem dona cefiaspirines per el encostipat de nas i pit que he arreplegat fa dos dies*²⁸³.

El dia 2 de juliol escriu: *Estic molt encostipat i em prenc dues aspirines i una galleda de fruita plena de llet*²⁸⁴.

La seva salut sembla restablerta, però la primera setmana d’agost va començar a notar-se estrany un altre cop: *Fa cosa de cinc o sis dies que sento quelcom estrany en la meva panxa. Des que van començar-se a declarar cassos de diarrea en tot el camp, fa uns vint dies, no menjo pas res de ranxo. Hi ha un individu que degut a aquestes diarrees ha arribat a defecar mes de trenta vegades al dia. Generalment els hi ha durat uns sis o set dies. Donç bé, avui s’em ha declarat novament la colitis. No mes em faltaba aixó per acabar d’arreglar-me*²⁸⁵. El dia 5 d’agost restà al llit i no va menjar res. Al dia següent optà per ingerir només pa torrat. El dia 14 explica el cas concret d’un home de la seva barraca: *Ha sigut traslladat a la infermeria un company de barraca atacat de diarrea. Cada deu minuts escasos te d’anar a la comuna. Unes 80 vegades per dia. Fa dos dies i mig que está d’aquesta forma. Es*

²⁸¹ Idem. P.48

²⁸² Idem. P.56

²⁸³ Idem. P.69

²⁸⁴ Idem. P.76

²⁸⁵ Idem. P.98

necesari que l'acompanyin degut a que el seu estat de debilitat no li permet aguantar-se. El donem per mort donat el seu semblant, els ulls posats en blanc, la seva palidessa²⁸⁶.

Centelles no millorava del tot i alguns dies torna a a anotar els cops que ha d'anar a la comuna. Tot i així no va patir cap crisi més. El mes següent ja sortí del camp.

A banda del seu estat físic i les visites que havia de fer a la infermeria, com tot intern de Bram havia de rebre les vacunes pertinents que van planificar les autoritats. També deixà constància d'això en el seu quadern els següents dies: el dia 3 de març només diu que els han vacunat a la barraca; el dia 31 de maig: *A dos quarts de vuit ens fan hanar a la infermeria per donar-nos la injecció antitífica (de 3 en fondo). He buscat el certificat d'havermela possat l'Agost passat i no la he trobat. (...)²⁸⁷*; el dia 10 de juliol: *Avui ha tocat la segona injecció antitífica. El practicant que la dona es conegut nostre per haver-se fet unes fotos. Passem, li recordo i fa veure que me la dona. No he pogut sustreurem que en clavessin l'agulla. Ho ha fet un individu que es el primer dia que ho fa. Jo hera el tercer per el ordre. Els dos primers han servit per ferli veure com es feia. Jo he sigut el primer que ell a punjat. He "vist la padrina". Despres de punxar amb por no la ha introduit prou i l'ha acabat de introduir com si fos un filabarquí. M'ha produït un forat mes que regular.(...)²⁸⁸*

Les vacunes li van provocar una gran febrada.

M'agradaria acabar aquest punt destacant una reflexió general que fa Agustí Centelles sobre els serveis mèdics del camp:

Dia 7 de març: Torno a la infermeria. Com si res. No hi han medicaments de cap mena. Les cures, els metjes espanyols, tenen que fer-les a base de aspirines, purges, salicilat, quinina i alguna altra cosa que tenen en uns paperets sobre la taula. El govern frances te completament abandonat aquest aspecte. Cada dia hi ha defuncions. Cuant un malalt es internat en la sala de llits de la infermeria, no triga gaires hores ha sortir pero no per el seu esforç. El treuen amb "els peus per davant". El malalt enllitat a la barraca te

²⁸⁶ Idem. P.101-102

²⁸⁷ Idem. P.60

²⁸⁸ Idem. P.81

d'aixecarse i hanar a veure el metje. Com la muntanya no va va veu-rel, ell te d'hanar a veure la muntanya. Als metjes els hi está prohibit el hanar als departaments. El capitá metje francés els odia, els rebaija, els tracta de cuansevulla forma. La llet, cosa elemental per el malalt, si no disposa de francs (el 90% careixen d'ells) no la tasta. El govern francés no fa aquestos gastos. Els malalts, cada dia al matí, son conduits a hores determinades i en formació de tres contada i recontada varies vegades (apesar de no sortir del camp) amb el conçabut gendarme al costat. Per poder hanar a la visita, es necessari abans que el dia anterior s'hagi anotat el seu nom per hanar a la consulta. Si aixó no s'ha fet no es visitat. Si cau indisposat en un moment donat, te un que esperar dos dies. Un per allistar-se i el altre per hanar a la visita...I no acabaria mai dient coses per el estil. Dexem-ho.(...).²⁸⁹

b.2) El menjar

Els interns tenien diverses formes de nodrir-se. La primera, el ranxo del camp, per a tothom i insuficient. Calia, doncs, organitzar-se per sobreviure: es podien rebre paquets per correu o, si es tenia visita, es lliuraven directament. Una altra opció per als que tenien diners²⁹⁰ era comprar a la cantina del camp, als venedors ambulants o a algun poble, com per exemple Carcassona o Bram, si s'obtenia permís d'un dia o dos per sortir. També quedava l'intercanvi (més o menys legal) de productes, ja fos entre refugiats, o entre refugiats i treballadors de la cantina del camp.

Agustí Centelles quan estava malament de salut optava per no menjar. O menjar el mínim. Llavors recorria al pa torrat, el cafè i, en algunes ocasions, al codonyat que comprava a la cantina. Pel que fa al ranxo del camp, va deixar unes quantes notes on se'n queixa profundament. Fins i tot un dia, el

²⁸⁹ Idem. P.47

²⁹⁰ Centelles i els seus amics els primers temps tenien molt pocs diners, fins i tot n'han de demanar a altres companys. El fotògraf duïa uns xecs pendents de cobrament de l'Associated Press de 100fr i 40 fr però, malgrat diverses gestions, no va aconseguir de cobrar-los. També estava pendent de cobrar 360 còpies que li havien demanat l'agència Havas però no consta al diari que les cobrés.El grup va rebre diners d'algunes associacions solidàries amb els refugiats, per exemple a través de la Federació Internacional de Periodistes (FIJ) 100 francs i de part del SERE 500 francs el 12 d'agost. Aquesta mateixa organització també va enviar principis de juliol un lot amb diferents productes. Centelles rebé un xec de 100 fr el dia 1 d'abril del seu amic Josep Aymamí Serra. El gruix de diners que els va permetre menjar bé durant l'estada a Bram els van aconseguir amb els guanys de la seva botiga fotogràfica al camp.

19 de juny el va llençar perquè no se'l podia menjar de tan dolent. El dia 6 de març explica: (...) *Avui hi ha hagut una seriosa protesta per el poc menjar que donen. La major part es aigua i el menú sempre el mateix: monjetes amb arros i carn. Per la nit ja s'ha vist el resultat. hem tingut sopar espés i abundant. El pa es insuficient: 250 grams per cap.*²⁹¹(...). El 21 del mateix mes torna a dir que el menjar és sempre el mateix, arròs o lleties i algunes vegades monjetes i patates.

De tant en tant les autoritats van fer alguna excepció que Centelles anota de seguida. El dia 26 d'abril: (...) *Innovació i variació en el berenar. Avui en contes de paté de fois o fois grass que ens donen, ens ha sigut donat sardines (una per cap)*²⁹² (...). Pel que fa a l'entrada corresponent als dies 1, 2 i 3 de maig, Centelles deixa ben clara la seva impressió sobre la suposada generositat de les autoritats: (...) *Amb motiu de la visita del Ministre [de l'Interior, Albert Sarraut], per comprar els aplaudiments, de mes a mes de lo que ens donen cada dia, ens han donat sardines amb bacallà i pa extra.*(...)²⁹³.

En aquests dos primers mesos a Bram, Centelles rebé només dos paquets de menjar. El primer el dia 1 d'abril. Li havia enviat la seva enllaç de correu, la senyoreta Breton: (...) *He rebut el paquet de la Bretón que va enviar-me a Argelès. He tingut de pagar 14 fr de ports. Hi ha xocolata, un pot de carn, dos de mermelada, una llauna de tonyina, un formatje, una llauneta de foiê gras i un pot de llet. Tot de qualitat superior*²⁹⁴. (...). El segon al cap de quatre dies de part de Sebastià Biec, de la barraca 72, que ja havia pogut sortir del camp i li envià xocolata, paper, tabac i melindros. Aquest company de camp tenia bastant bona relació amb Agustí Centelles, ja que també va ser qui el 8 de març li donà un pot de llet quan el fotògraf es trobava molt malament de l'estómac. A més, quan sortí reclamat i es quedà a França, Biec li feia d'enllaç de correu per tal que Centelles escrigués a la dona.

Com que els primers dies a Bram la petita comunitat d'amics menjava pèssimament, el dia 21 de març van decidir fer un préstec, *25 francs al*

²⁹¹ Idem. P. 38

²⁹² Idem. P.52

²⁹³ Idem. P.54

²⁹⁴ Idem. P. 45

company Arbona²⁹⁵ per tal de comprar quelcom extraordinari per menjar. Comprem margarina, xocolata i llet. Hem venut ½ k d'arrós que tenim encara d'Argeles, per 2 fr.²⁹⁶

A partir del dia 8 de maig la sort de Centelles i del seu grup d'amics canvià radicalment pel que fa a la nutrició, ja que inauguraren la seva botiga fotogràfica al camp on els refugiats es podien retratar per 2,50 francs²⁹⁷. Ell trigà a gaudir-ne, perquè la seva salut no li ho permetia. Tots els diners que guanyaven amb el negoci els destinaren majoritàriament a comprar menjar. El seu estatus de refugiat millorava notablement respecte al de la majoria d'interns. Molts cops Centelles detalla què menjava. Per exemple el 27 de juny: (...) *El fruit de les fotos ens permet comprar peix escabetjat, tomaquets en conserva, bitxos, llet, cebes, ous, pursos i purets ("senyorettes") !Aixó rutlla! (...)*²⁹⁸. El menjar de l'endemà el qualificà de "banquet": (...) *Hem berenat estupendament. Ensalada de tomaquet, ceba i bitxo. Per beure he tingut cervesa. Avui es el primer dia que en porten. A sopar hem menjat les monjetes vermelles amb patates, ensalada, formatje, ous durs i compota de pomes. Per beure, dues ampolles de cervesa. !Un banquet! (...)*²⁹⁹ El dia 8 de juliol és molt especial: *Avui per primera vegada, després de tres anys he menjat la meva fruita predilecta amb motiu que n'han portat a la cantina: un plátan. Ha costat 0,80 de fr.(...).*³⁰⁰ El dia següent és diumenge i la comunitat d'amics féu un dinar, segons Centelles extraordinari, on no hi faltà el cafè, el puro i la cervesa.

Des del 14 de juliol³⁰¹ les menjades milloraran més ja que van obtenir permís per anar a Carcassona a comprar material fotogràfic i aprofitaren per proveir de menjar tant al grup com a altres companys de barraca. Ara ja es converteixen en veritables privilegiats, com es nota a l'entrada del 21 de juliol: (...) *Fem uns dinars i sopars que son la admiració dels companys de*

²⁹⁵ A la llista de la barraca 62 /Sector D (17 març) només apareix un home amb aquest cognom: Arbona Navarro Francisco. Arxiu Departamental de l'Aude.(4MD 790)

²⁹⁶ Idem P. 42

²⁹⁷ La creació i organització de la botiga fotogràfica es detallarà al capítol següent.

²⁹⁸ Idem. P. 74 -75

²⁹⁹ Idem. P. 75

³⁰⁰ Idem. P. 80

³⁰¹ Festa de la República Francesa. Aquest esdeveniment va tenir la seva celebració al camp de Bram. Es detallarà al final d'aquest capítol per la importància que va tenir en la vida d'Agustí Centelles com a refugiat.

barraca. Jo m'he revelat com un excelent preparador d'aquestos. Faig els amanits que no mes de veurels a la plata (la cubeta gran del hiposulfit) un ja queda tip. Després faig uns postres esquisits amb plátan, pome, présec i albercocs barrejat amb vi i una mica de "cointreau" que un es xucla els dits. El Pujolet cuida de que amb la seva influencia a la cuina li fagin els ous ferrats, amb tomaquet o be bacallá amb el mateix. El café no falta. La cervesseta tampoc³⁰². (...). El 4 d'agost Centelles apunta que fa 20 dies que ja no menja res de ranxo.

Aquesta bona nutrició es veurà tallada per a ell per dos motius. Primer, es torna a trobar malament com ja hem apuntat abans. Segon, a partir de setembre la situació empitjora per als refugiats, ja que França entrà en guerra el dia 3. El negoci comença a anar malament, el 6 de setembre el grup d'amics decideixen fer provisió de conserves, sobretot de sardines i també de tabac. En l'entrada corresponent als dies 9, 10 i 11 de setembre, Centelles explica que els posen a mitja racció de ranxo. La darrera referència a aquest tema és de dos dies després, quan ja surt del camp: (...) *El negoci fa tres setmanes que va de baixa. Inclús tenim déficit. El poc que guanyem ho invertim amb menjar. (...)*³⁰³

A banda de la seva experiència personal amb el menjar, m'agradaria incloure tres anotacions d'Agustí Centelles.

La primera és la descripció que fa a l'entrada de l'1 de març sobre l'organització a l'hora de repartir el menjar:

(...) Ha arribat l'hora del dinar. Ha sigut nombrat per el cap del departament un cap de barraca i cinc de grop. Son destinats un individu per grop per anar a la cuina, a buscar el dinar. Aquesta está situada a la orta del departament. A tot el llarg d'aquesta -uns 25 metres- hi ha una taula amb 85 xibrells que corresponen a les 17 barraques que consta el departament. Hi han vuit fogueres en les que hi han 8 barrenyos amb el menjar. Son gairebe omplert aquestos xibrells am el menjar dels barrenyos on l'aigua te la preferencia. Els quatre de la barraca quant es cridada per el cap de la cuina

³⁰² Centelles, Agustí: (Q.A.) P.90-91

³⁰³ Idem. P.119

*el nº de la mateixa agafen un xibrell cada ú. La ració que ens toca per individu es el de un pot de llet i encara no ple. (...)*³⁰⁴

La segona és sobre la cantina del camp:

*Dia 20 de juny: A la cantina general del camp son uns lladres. Exploten als refugiats de la forma mes escandalosa: un bloc de cartes que al poble fan pagar 6,50fr ací al camp 12,00fr. Els ous que valen 5,00fr. ací 6,00fr. El mateix passa amb les conserves i altres productes. El tabac comprat a la cantina te una cosa pintoresca. Al cantiner li van regalar una caixa de uns 5.000 llibrets de paper de fumar "Favor" molt dolent i sense gommar. Donç bé, fa quedar-se obligatoriamet un nombre determinat d'aquestos llibrets els fa pagar a 0,40 centims. Ningú vol aquest paper i els cantiners de cada departament es veüen obligats a magatzemar aquest. Abans el cantiner general venia paper zig-zag gommat. Al poble es ven a 0,40 el llibret. Ell a 0,60 ctms. Les discussions es multipliquen diariament*³⁰⁵ (...).

La tercera és sobre la venda ambulat de productes als refugiats:

*Dia 11 de juny: (...) A la alambrada que hi ha al costat de la porta del camp, el Jornet ha presenciat una discussió entre un gendarme i un venedor de cebes i enciams. El primer ha volgut foragitar al venedor per que ha entregat un manat de cebes a un "refugiat". Aquest ha replicat dient-li que es el que es pensa. S'está a la lliure frança i no a Alemanya hon regna el regim tiranic del nazisme. Ha acabat la discussió arribant un oficial i fent anar-sen al venedor. (...)*³⁰⁶

Finalment, respecte el menjar, Centelles deixa testimoni, en l'entrada de l'11 de juliol, d'una estafa habitual de la qual eren víctimes els interns dels camps de concentració francesos, ja que li passà a un dels seus amics: (...) *L'Olariaga ha sigut victima d'un timo. Temps enrara també va passar un cas semblant pero no li vaig donar importancia. Per el que es veu els refugiats som quelcom explotable per els poc escrupulosos. Ha rebut un paquet al seu nom. Aquest va esser enviat a nom d'un altre a Perpignan. D'alli a Barcares. De Paris, direcció a Perpignan va sortir el 3 de Març. Avui l'ha rebut ell amb un envoltori nou a sobre del vell hon es lleigeix el nom (dins) de un tal Lopez.*

³⁰⁴ Idem. P.36

³⁰⁵ Idem. P.72

³⁰⁶ Idem. P.66

Fora una etiqueta amb el seu nom i adreça exacta. Tant si vols com si no ha tingut que quedar-sel. Ens ha demanat els 27,35 fr. de ports de ferrocarril que li han fet pagar per un pot de confitura, un pot de llet, un formatxet rosegat per les rates, també una pastilla de xocolata i un altre pot de carn³⁰⁷.

b.3) La higiene

Tot i la pretensió de les autoritats franceses de convertir Bram en el *camp model* ja hem vist que pel que fa a la higiene mai no es van resoldre del tot els problemes. Una bona prova d'això era la presència de polls. Centelles en parla al seu diari durant els mesos de març i abril. Després no en torna a fer cap menció. És un tema que no detalla excessivament, però sí que hi deixa comentaris, tant privats com més en general. La primera referència és del 6 de març: (...) *La sarna i els polls están al ordre del dia en tot el camp. Mesures per combatrels per part de les autoritats franceses no n'hi ha cap. Tothom rasca. Aquestos animalets es reprodueixen rapidament. Cal buscarlos peça per peça de roba i amb miticulositat. Nosaltres quatre els Pujols, el Jornet i jo estem bastant de sort. Els combatim extraordinariament pero aixó no vol dir que no en tinguem. Ací no se escapa ningú.(...).*³⁰⁸ Fins al 21 de març no hi torna a fer menció: (...) *Continuen el polls pero no en tan gran escala com al principi.* Al cap de tres dies torna a reflexionar-hi: *Ací tothom te polls. El que digui el contrari menteix. El que mes i el que menys tots els dies ha de fer de botxi.(...)*³⁰⁹ El dia 29 fa un comentari personal sobre la qüestió: *De polls estic molt be. No obstant en vaig trobant-ne de cuant en cuant*³¹⁰. Arriba el mes d'abril i els dies 4 i 5 apareixen les darreres mencions. El dia 4 parla d'ell mateix: (...) *Faig neteja de la roba que vaig treurem ahir i les costures dels pantalons. Els ous dels polls estaven a dotzenes !Quanta miseria!*³¹¹ El darrer dia que en parla, a banda d'explicar el seu sistema personal per combatre'ls, fa una descripció de l'espai del camp on els refugiats anaven a treure-se'ls: *He adoptat un sistema per combatre els polls. La roba que porto durant el dia la col·loco a la nit dins una caixa. Al son*

³⁰⁷ Idem. P.82

³⁰⁸ Idem. P.38

³⁰⁹ Idem. P.43

³¹⁰ Idem. P.44

³¹¹ Idem. P.46

demá abans de posarmela novament la miro hi faig de botxí. Per primera vegada des que soc a França, he dormit despullat, amb pijama. Les sortides de nit no son tan continuades. A la roba interior només trobo 4 polls. Als pantalons nets d'ahir 3. Això ja va bé. -Al lloc on hi ha la comuna, l'humorisme espanyol li ha tret un mot per que es l'únic lloc on deixen que es pugui fer la busca i captura d'aquests paràsits. En diuen "El piejodromo". Donç al "piejodromo" sembla que hi hagi concurs de despiojadors. (...).³¹²

Un altre dels greus problemes a què s'havien d'enfrontar les autoritats franceses era què fer amb els residus dels refugiats. Centelles a causa de la seva salut era un habitual de la comuna, per la qual cosa en fa moltes referències privades, fins i tot controla les vegades que hi ha d'anar. D'aquest aspecte considero que el més interessant són les apreciacions generals que fa sobre els sistemes emprats per les autoritats franceses. En l'entrada del dia 1 de març escriu la seva primera impressió sobre la comuna i què és: (...) *La diarrea continua desafortadament. Tinc necessitat d'anar a la comuna. Aquesta em fa quedar estorat. Un cercat al aire lliure tancat per fustes en les seves quatre parets a la alçada de un metre cinquanta d'alçada aproximadament. Dinç una "zanja" de uns 15 metres de llarga per uns 50cm de fondo. Unes fustes col·locades atravesant aquesta, serveix per col·locar els peus i fer les necessitats dins. El pudor de tota persona ha de desapareixer i les funcions més necessaries i repugnants s'han de fer a la vista de tots els concurrents a aquell lloc. El tracte francès te molt que desitjar ¿Quin concepte tenen de els que hem tingut necessitat de travessar la frontera? En fi, sense comentaris. (...)³¹³. Vuit dies més tard el sistema canvia: (...) *Hara hi ha un altre sistema per fer les necessitats. Aquest es més espectacular que el anterior. Es tracte de un montant de fusta amb dos passadissos a la altura de 50cm de terra, al qual es puga per una escaleta de tres graons. Entre un passadís i el altre, queda una abertura de uns 40cm. En aquesta son col·locats uns dipòsits de ferro redons amb uns mànecs en la seva part superior. Hi ha hagut un agricultor viu que amb combinació amb el cap del camp s'ha posat d'acort i tots fan el seu negoci. Ell comprant el que nosaltres, els refugiats depositem allí per abonar la terra i els gendarmes cobrant. Segurament que ell es**

³¹² Idem. P.46

³¹³ Idem. P.37

l'inventor d'aquesta especie de tramvia sense sostre.(...) ³¹⁴. El dia 11 de juliol anota el següent comentari sobre això: (...) M'he assabentat del negociet de les letrines. El arrendador, sense fer res (donç ho te arrendat a un segon) guanya mensualment 15.000 fr. Aquest últim, que es el que fa el transport, en guanya 10.000. ¿Cuants en guanyara el cap del camp? (...). ³¹⁵

La manca d'aigua fou també un dels problemes més greus del camp de Bram. Era molt necessària tant per a la higiene personal dels refugiats, com per a cuinar o per rentar roba. Durant el mes de març, Centelles no en parla. El seu estat de salut i el mal temps no faciliten gens ni la higiene personal ni rentar la roba. El dia 1 d'abril esmenta que necessita fer bugada, però no s'hi veu amb cor. Passats dos dies, que es troba una mica millor, sí que la farà i deixa una reflexió general sobre la higiene: (...) *Rento la roba. ¿On? Al saferig "Bram-amic" . El tenim en el mateix departament. L'aigua es un element escasisim ací. A les hores que donen l'aigua -dues al matí i dues a la tarde- es formen unes cues amb pots i xibrells, que fa fredat. Per la higiene corporal no hi ha res disposat ací. Per rentarse es necesari tindre quelcom per tindre aigua i després ajudat per un company que li aboqui, anar-se rentant. Ni dutxes ni vries fonts. Una sola en tot el departament per 1.700 homes per rentar-se, per rentar la roba i per la cuina que ella sola gaire-bé necessita tot el temps que es donada l'aigua per omplir els cosis i calderes noves que han arribat per fer el menjar i sopar. El safareix consisteix en una especie de catre de uns vint i cinc metres de llargada per 50cm d'amplada i un metre tenta d'alçada. Uns trenta cinc compartiments el componen. Aquestos, son verdaders nius de polls i enfermetats varies. Ací es on s'ha de rentar la roba. Ho faig amb fastic i esbandint-la varies vegades. Com el vent es un altre cosa que ací mai falta s'asseca rapidament i puc canviar-me.(...) ³¹⁶. A mesura que la climatologia i la seva salut milloraven, menciona quins dies feia bugada. No és un tema al qual li dediqui gaire atenció. Per exemple el dia 14 d'abril anota: (...) *Rento la roba que tinc bruta, plovent per tal d'aprofitar que no hi ha gent i es l'hora de l'aigua.(...) ³¹⁷. Com que el grup d'amics estaven**

³¹⁴ Idem. P.39. A partir d'aquest moment molts cops Centelles es referirà a la comuna com al "tremvia".

³¹⁵ Idem. P.82

³¹⁶ Idem. P.45-46

³¹⁷ Idem. P.49

organitzats de manera comunitària de vegades altres companys li rentaven la roba mentre ell fa una altra cosa o ell rentava la roba d'un altre. Amb el bon temps aquesta activitat, igual que la de prendre el bany, es feia al Canal del Midi. Centelles va trigar a anar-hi perquè no es trobava bé. El primer cop és el dia 5 de juny: (...) *He passat tres hores i mitja fent-me l'efecte que estava en plena llibertat. Naturalment excluint l'anada i retorn que hem tingut d'anar formats de cinc en cinc. Rento la roba i hem rento*³¹⁸.(...).

b.4) Dormir sobre la palla

En l'entrada de l'1 de març detalla on haurà de dormir en parlar de la barraca: (...) *A tot el llarc d'aquesta, -uns quaranta i pico de metres- a dreta i esquerra hi han uns departaments -que al entrar m'han fet l'efecte de llocs destinats a caballeries- on a cadascú d'aquestos que medeix 70 cm han sigut col·locats dos individus. El cap ens asabenta que cada lloc d'aquestos, amb la palla que suministrarán han de dormir dos. ¿Pero es posible dormir dos així? (...).Ha arribat la palla. Cada bala de les 12 que han portat ha d'esser distribuïda per 10 homes. Acostumats a dormir sobre la sorra, he dormit be.*³¹⁹ Posteriorment anota puntualment cada canvi de palla. De vegades es queixa perquè considera que ja feia molta falta. També explica en relació a això que no fumaven dins a la barraca per perill d'incendi. La darrera referència a aquest tema és del dia 6 de setembre: *Canvi de palla. La que donen nova es insuficient per poguer dormir be. Aquesta es dolenta i molt mullada. No hi ha tabac. Ha començat a racionar-se com tot aci a França*³²⁰.

b.5) Les tasques en el camp

El seu estat de salut fa que els primers mesos no es vegi obligat a desenvolupar cap de les tasques que les autoritats tenien destinades als refugiats. La primera a què es refereix és anar a buscar llenya amb altres companys de barraca i queda anotada el dia 28 de maig. Fins el dia 11 de juliol no torna a fer cap feina: *Avui em tocaba servei de transport de cossis de la comuna. He dit que no estic donat d'alta per el metje encara. Sé la ha*

³¹⁸ Idem. P.63

³¹⁹ Idem. P.35-36

³²⁰ Idem. P.118

carregada Jornet que ha tingut d'hanar per saltar el meu torn. Des que soc ací encara no he fet cap servei i aixó que va per els cinc mesos que som a Bram³²¹. Sembla que no recorda el dia de la llenya ja que el 24 de juliol escriu: Avui he fet el primer servei. M'ha tocat fer de manobra. Carretejar terra en una carretilla fer formigo de fang i portar l'aigua. A les 11 hem plegat³²². El 4 d'agost la seva bona posició de refugiat amb diners li permet no haver de treballar: Aquesta nit em toca anar a treballar als forns de Bram. Aconseguixo que per mitjà de cinc francs hi vaiji un inividuo de la barraca de Savall³²³. La darrera referència és del 17 del mateix mes: Em toca servei. Porto el café amb moltes dificultats. Fa molts dies que no menjo com deuria i les forces em fallen.(...)³²⁴

C) ESTAT ANÍMIC ENTRE FILFERRADES

Agustí Centelles va fer un retrat general de l'estat anímic que provocava la vida al camp de Bram en l'entrada del dia 1 de juny:

(...) Cada dia que pasa en aquesta presó (no es pot dir pas camp de refugiats com porta el nom) la desesperació es mes gran. Hi han verdaders casos. Homes normals a la arribada a frança, molts, la majoria, potser un 70%, han dejenerat mentalment. He pogut comprobar-ho. Tot influeix ací. La manca de noticies de la familia que no's ha pogut cercar ací a frança. El no saber res de la muller, fills, pares, germans que resten a espanya. Les noticies que arriben ací que assabenten de la fam que en ella es passa, de les persecucions, assassinats, engarjolaments, sous petits, la vida cara etc. Ací, les presions que es fan a les dones per que tornin a Franco, segrestaments, mals tractes, despreci etc. Es manifesten aquestos casos de trastocament, de les mes diverses formes. -S'veu l'home que s'aparta de tot-hom, solitari sempre, embolint en les seves cavories, parlant sol, gesticulant. Si s'acosta o ve es situa algú al seu costat es trasllada a un altre lloc on torna a restar sol. Del mateix symptoma hi ha el que paseija continuament. Al rostre s'hi dibuixa marcadament els rasgos del sofriment. Per la nit, somnien a grans

³²¹ Idem. P.81

³²² Idem. P.92

³²³ Idem. P.98

³²⁴ Idem. P.102

veus. El descans no es tal. Molts s'aixequen i continuen passejant fora de la barraca. ¿Cuantes vegades m'he tingut d'aixecar jo per hanr a la comuna plovent, en fred, vent i bon temps? !A centenes! Donç be, rara es la vegada que no he trobat algú d'aquestos. Després hi ha el individu que no surt mai de la barraca, i encara mes. El que no surt del seu lloc de dormir en tot el dia. Sempre s'el veu agegut, dormint o be amb els ulls clucs i fent barrinar el cervell. Hi ha els que els agafa per escriure. -Després hi ha els que en menys proporció pero que posiblement en l'esdevenidor pot tindre mes series repercussions i que a primera vista sembra producte de bon humor. Aixi seria si es portes a cap una o dues vegades, pero no passa així sinó que fan barrinar el cap per tal de que cada dia poder portar a cap una estupidesa nova disfressantse, nomenant alcaldes de barraca, de departament, descobrint làpides que donen el nom als carrers que formen la distribució de les barraques, festes, que si be fan passar una estona distret, profundissant una mica i sobre tot el que te la sort d'haver tractat amb molta gent i per tant l'ha fet observador i un xic psicolog, denota rapidament quelcom d'anormal. Es toquen les coses mes absurdes. Alguns es fan tallar el cabell fent-se una creu rapant-se aquesta al cero. D'altres s'afeiten mitja cara tan sols. Els acúdits mes obscens es representen per mitja de diferents formes. -D'altres, els agafa per estar tot el dia discutint per el sol fet de fer-ho. Els mes s'han tornat vehements. En contes de portar una conversa, una discussió en els seus termes normals, posen immediatament el crit als núvols... i no acabaria mai !Son tants i tants els cassos!³²⁵

c.1) L'enyorament

Quan arriba a Bram Agustí Centelles és un home de 29 anys enamorat de la dona, Eugènia Martí, amb qui fa tres anys que està casat i tenen un fill d'un any i mig d'edat. El seu enyorament és manifest, per exemple es veu en l'entrada corresponent al dia 5 de maig: *He rebut carta d'Eugenia !Quina alegria! He rebut una foto d'ella i el nen. !Com ha canviat el meu petit en aquest temps que no el veig! Esta fet tot un homenet. Porta el vestit de mariner que nosaltres havíem calculat que no sel podria posar fins els dos*

³²⁵ Idem. P.61- 62

anys i mig o tres. Ja el porta, li esta be i tan sols te 21 mes. Está tan simpaticot com sempre. Amb una carona de pillastre.-No he pogut contenir les llágrimes. Després al cap d'una estona he començat a llegir la carta. Tampoc he pogut fer-ho. Novament han corregut aquestes per els meus ulls apesar del esforç que he fet per tal d'agüantar-me³²⁶(...). A banda d'enyorar la dona, pateix pel fill perquè no vol que aquest l'oblidi, ja que molts cops expressa aquesta idea. També li preocupa el pare perquè quan Centelles sortí de Barcelona la mare havia mort feia pocs dies. La presència d'Eugènia en el diari és molt habitual sobretot anotant que rep carta d'ella o que li escriu i en menor mesura fent-ne referències.

Al principi de l'arribada a Bram el dia 1 de març, Centelles encara no ha pogut contactar amb la família, cosa que el té absolutament *obsessionat*. El 10 d'abril rep la primera carta de la dona: *Dia d'alegria extrema. !!!!! Per fi!!!!!!! Avui he rebut carta d'Eugenia. Tots bons i be. Contesto tot seguit per certificat enviant un xec de 1.000 pts per si pot cobrar-lo Sebastià Biec en serveix d'enllaç.(...)*³²⁷.

A més de les cartes a través de Sebastià Biec, on Centelles comprova que la censura a Espanya no és tan eficaç com pretenen les autoritats franquistes, també rep cartes d'Eugènia directament al camp de concentració, la primera el dia 8 de juny.

Fins aquest dia, la dona no sabia on era ja que Centelles li havia amagat, perquè no patís. Fou gràcies a un company de barraca anomenat Puig, (no en dóna cap més referència) que tornà a Barcelona i visità la família Centelles. A finals de maig, passaren uns dies que no té notícies de casa, cosa que el fa sentir *desesperat*, perquè no sap si han patit represàlies. En aquell moment ja sap que les autoritats franquistes havien escorcollat casa seva en diverses ocasions perquè Eugènia li havia explicat en una carta del 16 d'abril enviada mitjançant Sebastià Biec. Els dies passen i la nostàlgia s'accentua. El 23 de juny anota: (...) *Sento una depressió moral extraordinaria. Enlloc estic be. Hem canso de tot d'escriure, de llegir, de passejar, de estar asentat, de parlar, de tot. A la tarde sento la necessitat d'escriure a Eugenia. Ho faig i*

³²⁶ Idem. P.54

³²⁷ Idem. P.48

*hem trec un pes de sobre. (...)*³²⁸Hi ha dos dies més on el seu estat d'ànim toca fons i es nota que l'enyorament dels seus és molt profund: el 2 de juliol quan fa set anys que va començar a sortir amb Eugènia i el 31 del mateix mes que el seu fill fa dos anys.

Finalment, la preocupació s'aguditza davant la inminència de l'estat de guerra. Centelles no pot tornar a Espanya, com s'explicarà més endavant. És llavors quan recorda més la seva família. En l'entrada corresponent als dies 26-27-28-29-30 i 31 d'agost i 1 de setembre, on explica que no té humor per fer el diari, anota: (...) *El record dels de casa m'obsesiona. Quant els tornaré a veure si esclata? Aquest pensament m'amartella continuamen el cervell. Tornar a espanya no puc. (...)*³²⁹

c.2) Trasllat sorpresa fallit

Un dels esdeveniments que més sobta a Agustí Centelles durant la seva estada a Bram es produeix entre els dies 27 i 28 d'abril i consisteix en la possibilitat de ser traslladat al camp de Montelieu³³⁰: (...) *A les 5 ½ es presenta un gendarme demanant-me i em diu que dema estigui a la porta del departament amb la maleta. Li pregunto per qué i em contesta que no ho sap pero que es per sortir. ¿Per sortir? !On! (?) Estic desconcertat. (...)*³³¹ Al dia següent, 28 d'abril, anota: *Carrego amb la maleta, la manta, el estoig amb la maquina gran, l'arxiu i la ampliadora Leica. No puc pas amb tot. Faig un esforç i arribo al Comissariat. Allí m'assabento que es per hanar al refugi de Montelieu on hi han els intellectuals. S'hi esta molt be. Es dorm amb llit. No hem veig en cor d'arribar fins al poble a peu i demano quedar-me. M'ho concedeixen i torno a la barraca. Alegria de tots per el meu retorn. (...)*³³²

c.3) La impossibilitat de tornar a Espanya

A mesura que passaven els mesos de detenció a Bram, Centelles confirmà que per ell era impossible plantejar-se el retorn a Espanya. El primer avís directe de la seva família al respecte és del dia 12 de juliol, quan els seus amics Salvador i Ferran Pujol van rebre la visita d'una dona de

³²⁸ Idem. P. 74

³²⁹ Idem. P.115

³³⁰ Sobre el camp de Montolieu vegeu per exemple D.A.(2004):*Refugiés espagnols dans l'Aude 1939-1940. Exposition présentée a Bram (juin 2004)*. Carcassona. Archives Départementals de l'Aude. Pp.24-33

³³¹ Idem. P.53

³³² Idem. P.53

Barcelona de la qual no en dóna cap tipus de referència: (...) *Aquesta dona que ens ha vingut a visitar ha dit per encarrec de les nostres respectives esposes i per la mare de Espinos³³³ que no pensem pas tornar a espanya. Ens han fet innombrables escorcolls a les nostres cases (...).*³³⁴ La confirmació d'això li dóna un dels seus millors amics d'exili, Jornet, quan aquest torna a Barcelona el 30 de juliol i Centelles en rep carta el dia 11 d'agost: (...) *En el correu d'aquesta tarde, he rebut lletra d'Eugenia i de Jornet. Aquest, en la seva, per un mitjà que ja quedarem d'acord abans de marxar ell, em diu que no puc pas tornar³³⁵.(...)*

L'entrada del quadern corresponent al dia 1 de setembre deixa veure el perill que li suposaria tornar a casa, ja que la seva família ha patit represàlies: (...) *Tornar a espanya no puc. M'he assabentat de les represalies que es porten a cap aquestos dies per una dona que ens ha vingut a visitar-nos amiga de la mare dels Pujols. Les "cheques" actuen amb un tren accelerat i a la mes petita denuncia. Es verdaderament vergonyos que encara duri aixó. M'han assabentat que Eugenia va estar detinguda un dia i la van deixar hanar. A casa m'ho han pres tot: arxiu, materials, màquines, accessoris nobles, etc. Tant me fa mentres no molestin a la meva esposa i fill i al meu pare. =Avui a les dues de la tarde ha arribat ací la noticia de que s'ha donat l'ordre de movilització general a França.(...)*³³⁶

Abans del 3 de setembre, quan França entrà en guerra, la pressió del govern francès fou constant per tal que els republicans tornessin a Espanya. La primera reflexió sobre l'actuació de les autoritats del camp Centelles l'escriu el dia 25 de març: (...) *Avui el diari parla de la rendició de Madrid sense condicions i l'entrega de les cartes credencials del General Petain embaijador de França a Franco. Amb fang i aigua fins als tormells ens fan anar a un camp especial on hi ha una barraca que ens fan passar d'un a un per fer-nos la conçabuda pregunta de si volem tornar a espanya. Per part dels*

³³³ Centelles parla bastant d'Espinós amb qui tenen moltes converses i diu que l'aprecia molt. Espinós sembla que també treballava durant la guerra al mateix organisme que Centelles ja que és qui li informa que s'està gestionant la sortida cap a Mèxic del grup de funcionaris. No estan a la mateixa barraca però és un dels refugiats amb qui tingué més amistat durant l'estada a Bram.

³³⁴ Idem. P.83

³³⁵ Idem. P.101

³³⁶ Idem. P.115

*gendarmes hi ha unes cuantes patades, propinades als traseros dels refugiats*³³⁷(...). Fins gairebé passat un mes, el 23 d'abril no torna a parlar-ne: (...) *Avui, a dos quarts d'once, s'ha presentat els gendarmes dient que qui volgués tornar a espanya, podia agafar tot seguit les maletes i hanar a la porta del departament. N'han sortit 1134*³³⁸(...).

La tornada a Espanya no és un tema que aparegui sovint en les seves reflexions. Centelles té clara la seva decisió d'haver pres el camí de l'exili i sospita les conseqüències que tindria per ell tornar. El dia 11 de juny en una tertúlia de barraca coneixen el contingut de les condicions que dóna Franco: (...) *S'ha llegit un follet Franquista amb un articulat que assabenta de les sancions a que están exposats als que han pres cartes en contra d'ells i les responsabilitats que tenen. Els refugiats a França també revem donç el 98% no poden tornar a espanya amb el que diu aquest articulat.*(...)³³⁹. Però la pressió de les autoritats no afluixa i el 22 de juny Centelles parla de (...) *recerca barraca per barraca per sapiguer els que tornen a espanya. En tot el camp han sortit 11 dels 15.000 que resten*³⁴⁰(...).

A partir del mes d'agost les seves reflexions sobre les pressions de les autoritats i les condicions del govern franquista són més contundents. El dia 1 d'agost escriu: (...) *Avui continua la pllaçada de preguntar, amb els bagatjes a la ma, els que volen tornar a espanya. =“La Depeche” porta un solt que diu que els camps de concentració del mig dia de França tenen de desapareixer i que els refugiats, en nombre de 2.000 a 2.500 serán passats per dia per la frontera ja que en aquestes han sigut reempreses les comunicacions. =En la barraca 66 hi han col·locat un avis amb el segell de Ministeri del Interior - Segrete Generale Comissariat Speciale. Carcassonne, que diu així: “Es pot llegir avui al diari “La Depeche”. Acabat l'arreglo Berard-Jordana, despres d'haver restituit el diner al Govern Espanyol, van a retornar al seu país tots els refugiats i van a desapareixer tots els camps de concentració”*

“Per aixó demanem per últim cop als refugiats d'aquest camp de Bram que es presentin els voluntaris per retornar a espanya. Podem assegurar-lis

³³⁷ Idem. P.43

³³⁸ Idem. P.52

³³⁹ Idem. P.66

³⁴⁰ Idem. P.73

que no deuen tindre por alguna, ja que després de haver-los reunit en el camp de Barcares els portarem a les seves cases respectives en automovils deixats per el Govern Francés.

Es poden incloure en aquestes llistes els que tenen avals i també els que desitjin marxar amb les seves famílies que conjuntament amb ells sortiran del citat camp de Barcares.

Tots els voluntaris podran presentar-se des aquesta mateixa tarde en el quartier J”

-!Aixó es un atropell sense precedents en la Historia!(...).³⁴¹

El dia següent anota que entre els refugiats es comentava que aquells que no volien tornar a Espanya serien enviats a construir fortificacions al nord de França. El dia 3 d'agost la pressió continua: (...) Avui ha sigut col·locat un altre avis dirigit als refugiats. Diu aquest, que ha sigut col·locat a les 12, que a les “4 de la tarde quedarà tancada l'admissió de individus per retornar a espanya. Els que no s'allistin seran obligats a traslladarse a colonies franceses per fer-los fer carreteres i d'altres treballs. Les primeres expedicions començaran a sortir el dia 5 d'aquest mes”. Les presions dia a dia son mes fortes. Afegeix l'avis que “els que tornin a espanya tenen totes les garanties dels governs francès i espanyol i serán conduïts fins els seus propis domicilis amb autocars cedits per França”. On s'han publicat aquestes garanties de que parlen? En lloc. Quin es verdaderament l'acord Berard-Jordana? Jo vaig tindre ocasió de llegir un article de “La Humanité”, que va arribar a aquest quartier no se per quin conducte, que deïa que si el poble francès sapigués quin era aquest acord, el Govern francès no restaria ni un sol dia mes al poder.³⁴² Dos dies més tard, segons Centelles, continuava sortint gent del camp a causa de la pressió que exercien les autoritats. Tot i que ja feia temps que se'ls incitava a tornar a Espanya, sembla que ell no va percebre un ultimàtum fins el dia 10 d'agost: (...) Nova pressió. Aquesta sembla molt en serio. Donen temps per anar al camp de Barcarés els que vulguin tornar a espanya. Els que esperin els avals també deurán anar allí. Sembla que hi ha movilització general a França³⁴³. (...)

³⁴¹ Idem. Pp.95-96

³⁴² Idem. P.97

³⁴³ Idem. P.100

Però Centelles no contempla aquesta possibilitat en cap moment del seu internament a Bram, ja que no deixa constància que s'apuntés a cap llista per tornar. L'entrada del quadern del dia 13 de setembre, el darrer que està al camp, fa l'última referència a aquesta qüestió: (...)“*La Depeche*”, com els altres diaris, publiquen la crida que Franco fa a tots els espanyols que hi han a França, lliures o en camps de concentració per que retornin a la Patria. No parla de garanties, solsament diu que es de tots sabuda la Justicia d'ell. (...)”³⁴⁴

c.4) Mèxic: la gran expectativa frustrada

La sortida frustrada cap a Mèxic fou la gran decepció d'Agustí Centelles. Les possibilitats per marxar foren diverses i la impressió final, després de llegir el seu quadern és d'estranyesa pel fet que, finalment, la República mexicana es quedés amb allò que no va poder ser. Tenint en compte qui era Agustí Centelles, és a dir, les tasques que va desenvolupar durant la Guerra Civil, la seva filiació política al PSUC, les seves relacions amb polítics i personatges rellevants i la importància que tenia el seu arxiu de fotografies, resulta frapant que només pogués sortir del camp de concentració gràcies a una feina en un estudi fotogràfic de Carcassona.

Un dels intents fallits de sortida va ser a través de la Maçoneria³⁴⁵. El dia 30 de març explica: *Rebo carta de l'Abelard Garcia que estava treballant en “Las Noticias” i que tots dos erem de junta a la Agrupació Professional de Periodistes. Em dona noves sobre la proxima sortida vers Mexic de tots el gg*³⁴⁶... *Sobre aixó també es parla ací dels que ens hem posat amb contacte i que en aquest departament som 23.*³⁴⁷ (...)

³⁴⁴ Idem. P.119

³⁴⁵ Agustí Centelles va pertànyer a la lògia simbòlica *Adelante* en els anys de la seva joventut. Va dur a terme la cerimònia d'iniciació el dia 5 de desembre de 1928. Va ser donat de baixa per no assistir a les reunions ni pagar les quotes el 1933. Font: Archivo General de la Guerra Civil, Archivo General de la Masonería. Salamanca. [*Centellas Ossó Agustín: Legajo, 265. Expediente, 17.*]

³⁴⁶ No es tracta de cap error en la transcripció. Centelles deixa anotat gg' però no sabem exactament de quina denominació es tracta. Aquesta anotació també apareix en un altre moment del diari quan aquestes persones li faciliten unes pastilles. Aquesta pista que en principi no entenia la vaig relacionar posteriorment quan comenta que s'havia decepcionat de la maçoneria. A partir d'aquí vaig fer la recerca per comprovar si era cert que havia format part d'alguna lògia.

³⁴⁷ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.44

Des del Comissariat General de Guerra³⁴⁸ per al qual va treballar mentre estava mobilitzat, també s'estaven fent gestions perquè sortissin del camp tots els funcionaris que hi estaven vinculats. El dia 30 de març anota al diari que el Servei estava fent quelcom. El 17 d'abril li arribà una fitxa que havia d'emplenar per començar els tràmits. Dos dies després, escriu que a la premsa llegeix la notícia que Mèxic permet l'emigració seleccionada. El dia 24 d'abril no especifica si és des del Servei o a través d'algun altre organisme: (...) *S'han rebut notícies sobre la utòpica sortida vers Mexic. No confio en res.* (...) ³⁴⁹. Malgrat el seu escepticisme al dia següent explica que fan plans col·lectius amb els germans Pujol i el seu amic Jornet per quan hi arribin. A principis de maig tot indica que la sortida ja està més aprop. El dia 5 de maig anota: (...) *L'Espinós ha vingut a veurem a dos quarts de 9, quant ja estic al llit. Em dona la noticia de que's ha assabentat de que el dia 12 sortim els del Servei vers Port-Vendres i el 17 embarquem vers Mexic ¿Será veritat?*. ³⁵⁰ L'endemà escriu als seus enllaços de correu i a alguns amics³⁵¹ per donar-los la notícia. Sembla que es confirma el viatge, ja que el dia 10 explica que comença l'evacuació cap a Mèxic i surten *tres dels nostres*. Al dia següent no hi ha cap sortida i el dia 12 de maig tampoc, tot i que matisa que es comenta que *surten les dones dels companys del Ministeri i en canvi ells resten aci*³⁵².

Centelles va anotant les sortides que es fan des del camp de Bram a Mèxic. Aquesta és una qüestió a la qual li dóna molta importància en el seu quadern. El dia 16 de maig fa la següent reflexió: (...) *Avui han sortit 50 vers Barcarés per despres hanar a Mexic. Els fan formar en mig de la esplanada del camp i els fan escoltar per un metje espanyol. Afeijeixo que plou. El cap del camp controla aquesta operació. ¿No hi ha un lloc adequat per fer-ho, i no sota la pluja? !!Com ens tracten!! Pitjor que a criminals.* (...) ³⁵³

³⁴⁸ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.1

³⁴⁹ Idem. P.52

³⁵⁰ Idem. P.55

³⁵¹ Mlle. Bréton, Josep Aymamí, Sebastià Biec i Tomàs (Agència Havas)

³⁵² Idem. P.56

³⁵³ Idem. P.57

El dia 18 de maig diu que hi ha una nova expedició del Comitè Britànic d'Ajut als Espanyols³⁵⁴. Surten onze homes, cinc dels quals són del Servei.

Però els dies passen i cap de les dues possibilitats previstes sembla que portin cap a la llibertat mexicana. Arriba el dia 1 de juny i Centelles ja té clar que ni a través del Servei ni amb la Maçoneria aconseguirà marxar de Bram. *Comença el cinqué mes d'exili. ¿Fins quant durará aquest? Es fa molt llarg aixó. Al principi, quant estava a Argelés creia que seria per poc temps. Tenia fé en que el ministeri s'en preocuparia de la nostra situacio i ens trauria tot seguit. Vaig desenganyarme rapidament i ho vaig gratificar en esser traslladats a aquest camp. Mes tard vaig creure que la Massoneria seria la que portaria aquest desig meu de llibertat a cap. M'he desenganyat novament d'ella com ho havia fet a Barcelona. Ni un ajut, ni un trasllat de camp hon poguesim estar tots units, res. No han fet res palpable. Moltes paraules i prou.(...)*³⁵⁵

La gran esperança, des de finals del mes de maig, és el seu amic Josep Aymamí Serra qui, tal com anota Centelles estava treballant en aquell moment per al SERE a París,³⁵⁶ i *el diputat Trabal*³⁵⁷ amb qui el fotògraf mantenia amistat i també estava vinculat a aquest organisme.

Aquesta és la tercera via de sortida i, tal com es desenvoluparen les gestions, la més sòlida. Finalment, però, es convertí en la gran decepció.

Centelles distingeix clarament en el seu quadern entre les cartes que el seu amic li envia personalment i les que, juntament amb Trabal, en podríem dir oficials. Per una banda hi ha la gran amistat que l'uneix a Aymamí des que estaven a Barcelona -i que durarà fins la mort de Centelles- i per l'altra les gestions oficials que el SERE pugui fer per treure'l del camp.

³⁵⁴ El dia 7 d'abril Centelles havia rebut una fitxa del Comitè Britànic d'Ajut als espanyols. Només informa que va contestar la carta i va emplenar la fitxa, però no hi ha cap referència més sobre l'assumpte

³⁵⁵ Idem. P.61

³⁵⁶ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.96

³⁵⁷ Centelles el nombra per primer cop a la pàgina 59 del quadern quan rep un telegrama d'aquesta persona. Trabal i Sans, Josep Antoni (Barcelona 1896-Puigcerdà 1980): Polític. Es llicencià en dret i en medicina. Dirigí les publicacions esportives *La Jornada Deportiva*, *La Raça* (1922) i *Sports* (1923). Fou fundador de l'Esquerra Republicana de Catalunya i secretari de Lluís Companys. Fou elegit diputat a Corts (1933). Publicà *Final d'etapa* (1937). S'exilià el 1939 i, en tornar, ajudà Eduard Tarragona, Fraga Iribarne, etc. i els monàrquics liberals. L'any 1977 fundà el partit polític Unió Demòcrata del Progrés Social, de presència migrada en la política catalana. Font: (1992) Gran Enciclopèdia Catalana. Vol 22 (sull-trai). Barcelona. Enciclopèdia Catalana S.A. P.509

El dia 25 de maig va rebre un telegrama que havia de canviar el curs dels esdeveniments: (...) *A mig matí rebo un telegrama del diputat Trabal, bon amic meu. En diu "Suspen viatge" etc. (?)*.

*Vorem que serà quant rebí la lletra d'Aymamí que diu que segueix a aquest. (...)*³⁵⁸.

Quatre dies més tard rep una carta (...) d'Aymamí-Trabal. *Em diuen que contesti rapidament si vull fer una foto de cada del meu arxiu per el S.E.R.E. i Ossorio Tafall farà que jo surti d'ací. No cal dir que he contestat tot seguit dient que sí. ¿Tindre tanta sort de sortir d'ací i guanyar uns cuants mils de francs?*³⁵⁹.

És força destacable aquest comentari per la referència que fa a l'arxiu de Centelles. Bibiano Ossorio Tafall ocupava en aquestes dates el càrrec de director del Servei d'Evacuació de Republicans Espanyols, per tant les autoritats republicanes que hi havia representades en aquest organisme podien tenir coneixement de l'existència d'aquestes fotografies. En certa manera l'arxiu era el passaport de Centelles per a Mèxic.

Començà el mes de juny i el fotògraf estava esperançat amb la possibilitat de sortir gràcies a les gestions dels dos amics. Però no en té cap resposta. Passaven els dies i la seva angoixa augmentava progressivament. El 8 de juny anota que encara no ha rebut carta i això li provoca *nerviosisme i desesperació*. Al dia següent, però, es relaxa: *Rebo carta d'Aymamí -Trabal. Em demanen que tot seguit escrigui donant llista dels asuntes d'arxiu que tinc, preu de les còpies i si podria treballar en alguna cosa fotogràfica. Diu que el meu asunte de la sortida d'ací esta segur arranjat. !Tant de bó fos veritat! -Contesto tot seguit a Aymamí i li envio un retall de diari on el cerquen. A Trabal donant-li la llista. El preu no li puc donar per que no se els preus de material fotogràfic a França ni el que cobren per copia d'arxiu. Li dic que a Barcelona en cobrava 10 pts, tenint en conte que hara te un valor que fa sis mesos no tenia.*(...)³⁶⁰ Amb aquesta darrera frase que he subratllat es posa de manifest la consciència que Centelles tenia del valor, no només econòmic, del seu arxiu.

³⁵⁸ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.59

³⁵⁹ Idem. P.60

³⁶⁰ Idem. P.65. El subratllat d'aquesta frase és de l'autora

Tot i que les expectatives per la sortida de Centelles semblen bones, les notícies sobre el SERE entre els refugiats indiquen poca coordinació. Això ho detalla al seu quadern amb dos exemples. El dia 10 de juny: (...)Ve Somacarrera i Olariaga. Aquest últim ha rebut carta de Maria Vives que està a la F.I.J. que l'assabenta de la mala organització del S.E.R.E. Li acompanya dos fitxes per omplir i envii al delegat politic del seu partit.(...)³⁶¹.

El dia 14 de juny: (...) Cap a les cinc ha vingut Olariaga amb una lletra que te de Carles Esplá. En ella parla de la petició que Francesc Aguirre, que havia sigut redactor en cap de "El Dia Gráfico" i Director, mes tard, de "La Noche" fa a ell vers la seva evacuació a Mexic. Li diu que malgrat la seva personalitat política no pot fer res al S.E.R.E. Aquest organisme no es pas el que deuria ésser. Es una oficina extraburócrata que no porta res a terme de una forma efectiva i per el que va esser constituida. Aguirre va demanar que fos inclós en les llistes de Izquierda Republicana. Esplá li contesta que li han dit que no pot esser ja que ell perteneix a la sindical U.G.T. Deu omplir una fitxa i remitir-la al delegat d'aquesta. D'haver pogut esser hauria sigut inclós en la llista dels seus partit però de tendensia republicana. Li explica com ell va tindre necessitat d'hanar a trobar a Ossorio Tafall per plantejar l'asunte d'evacuació dels afiliats a Izquierda Republicana. Aquest va contestar-li que's desentenia del partit. Mes tard ha sapigut que l'evacuació dels refugiats d'aquest sector politic ha estat reduit a un 6% en un total. D'aquest percentatge el 80% ha d'esser personal treballador de la terra i obrers especialistes manuals. El reste, persones pertenyents a professions lliberals. En definitiva. Que será una petita minoria la que anirá a Mexic. Que els refugiats espanyols a frança están un cop el S.E.R.E. hagi acabat en les expedicions, obligats a tornar a espanya -si no tenen la sort de que hi hagi algún pais que els accepti i en aquest cas el mateix es voria precisat a pagar les despeses d'inmigració i com aixó no ho farà ningí- hon tenen signada per endavant la pena de mort. -No vull fer comentaris de cosa tan desagradable. ¿Que fem donç ací tancats, empresonats, escarnits, tiranitzats? ¿Es que fins aquí es juga amb nosaltres? Res mes. -He sopat poc, gairebé res. La noticia que m'ha portat Olariaga m'ha posat d'un humor tal que tan aviat com

³⁶¹ Idem. P. 65

*Jornet ha fet el llit m'he ficat al mateix i he procurat dormir-me.*³⁶² Aquesta tertúlia amb els seus companys l'afecta fins el punt que al dia següent encara hi pensa. Amb tot, ell havia rebut el 13 de juny una carta de Josep Aymamí on li donava notícies esperançadores i li demanava només una mica de paciència.

Però passen els dies i encara no hi ha resposta a la carta que Centelles havia enviat a Aymamí i Trabal, com hem vist anteriorment, amb el contingut del seu arxiu i possibles preus de les còpies.

El dia 18 de juny rep una carta d'Aymamí amb novetats: (...) *Rebo carta d'Aymamí urgenta. Acompanya una lletra del ex-diputat Miñana que es el que s'ha fet carrec del meu assumpte i per tant a retrassat un xic la meva sortida. Hem demana una ampliació dels assumptes que tinc al arxiu i que concreti mes les condicions per cedir les fotos dels meus clixés. Aymamí m'asesora i li contesto gairebé amb els mateixos termes que en la meva última ho feia al amic Trabal! Hi afeixeijo una fil·liació meva per que pugui fer millor els tràmits de reclamació. ¿Acabaré el mes ací? Vorem! Tantdebo que no. Quines ganes tinc d'esser lliure novament, de respirar a ple pulmó, conviure com una persona decent com soc. De codeixar-me amb els meus semblants i deixar de portar l'estigma de "refugiat".(...)*³⁶³

Deu dies més tard encara no en sap res. El comentari de Centelles és *quan triga tant...* El seu nerviosisme respecte aquesta qüestió va en augment. Finalment rep una targeta d'Aymamí on li demana paciència perquè Bibiano Ossorio Tafall no és París. El 3 de juliol, com que encara no li han dit res, Centelles considera que la seva sortida se'n va a l'aigua. Al dia següent anota: *A la arribada del correu han rebut ordre de sortida vers Mexic 6 companys de barraca. Tots preparen rapidament les maletes. Jo tampoc he rebut lletra. !Almenys Aymamí em fes unes ratlles! =De tot el camp han sortit vers Mexic uns 120 refugiats.*(...)³⁶⁴El mateix dia rep a la tarda una carta d'Aymamí on li demana més paciència. Però Centelles veu que el camp es va buidant i ell encara està detingut. El dia 6 explica que de 100 que eren a la barraca només en queden 59. Això el neguiteja. El dia 8 de juliol rep una tarjeta d'Aymamí

³⁶² Idem. P.68-69

³⁶³ Idem. P.71

³⁶⁴ Idem. P.77

on li explica que ha parlat amb “Mantecón”³⁶⁵ i no es pot fer res fins que Ossorio Tafall torni a París. Rep una altra carta del seu amic el dia 13, però no fa cap referència a la sortida. Passen els dies i acaba juliol sense saber quin serà el seu destí. El dia 2 d’agost s’afegeix una novetat respecte la seva situació personal: (...) *Aymamí em diu que no ha rebut cap lletra meva i que la meva reclamació està en el Ministeri del Interior (!) Ell trevalla al S.E.R.E. (...)*. Sembla doncs que no és a través de l’organisme destinat a l’evacuació de refugiats que s’estava tramitant la sortida de Centelles.

Al dia següent trobem una anotació intrigant, no sabem si en referència al viatge a Mèxic o no: (...) *Avui he rebut lletra d’Aymamí. Aquesta es molt interessant. Conta coses que fan empipar de debó. Passara la mateixa al arxiu per després, al seu degut temps, adicionarla en aquest diari*³⁶⁶.(...). Passen els dies i no té cap notícia sobre la seva possible sortida. Es pregunta si el seu amic Aymamí estarà malalt o molt enfeinat i per això no li escriu.

L’entrada del dia 17 d’agost sembla definitiva:

(...) *A les 10 del matí he rebut un telegrama d’Aymamí. Diu que el diputat Trabal em visitarà a final de setmana. El meu asunte es arranjat, que no desesperi. Es posible que em vegi lliure d’aquest cautiveri? Vindrà a buscar-me per sortir? (?) =A la tarde rebo lletra del germà d’Aymamí que està ara en un refugi de Montaubán (Tarn et Garonne). Em diu que Josep està molt enfeinat, com sia que a ell li ha comunicat que ja tenien el permis del Ministeri del Interior per treurem i que tot seguit sortiré, em felicita i vol esser ell el primer en comunicar-m-ho per si Josep no ha pogut fer-ho. No me’n se avenir. Fa tres mesos que vaig rebre el célebre telegrama que em deia que suspengués sortida vers mexic i ja no creia pas sortir per aquest afer. Mai podré pagar el que han fet per mi en Josep i en Trabal. Fa mes de dos messos que tinc les adresses del President Companys, de Taradelles, Tauler, Martí, Faced, Comorera i del Barrio. No he volgut molestar a ningú d’aquestos com no els he molestat mai. No vull tindre d’agrair-lis res. Tinc la seguretat que si els agués escrit almenys diners m’haurien enviat. Comença*

³⁶⁵ Probablement José Ignacio Mantecón, qui substituï Bibiano Ossorio Tafall en la direcció del SERE a partir d’octubre del 1939

³⁶⁶ Finalment no va copiar al contingut d’aquesta carta al quadern. Tampoc s’ha trobat l’original. Idem. P.98

el trafec de preparació de guillada. Tot ho tinc en les maletes menys els trajes, l'abric, les sabates i la maquina. Trio clixés, fotos, xassis, lletres i ho acondiciono per si tinc de sortir rapidament. No crec pas tindre tanta sort pero per si un cás. Diuen que "home previngut val per dos". Tot ho tinc arranjat: la roba neta, les camises col·locades, el pijama a la maleta, etc. Sols tinc brut el pijama que porto possat. Procurare rentarlo aquesta tarde a última hora estendrel i durant la nit que's ejugui. Demá només em caldrá posar-lo a la maleta i com es dissabte, esperar, mig avitllat la visita del amic Trabal. Tant de bó vingui amb els paperots arranjats i pugui anar-men amb ell. Quina sort deixar el camp. No ensumar mes suors de peus, no escoltar mes discussions, fugir dels polls i de la sarna i de les diarrees. Perdre de vista els quadros de les cues dels malalts, del aigua, de la espera del ranxo. Fugir lluny dels indesitjables (que son molts) No veure mes tristeses, anyorances, trastocats, cretins, Quina sort el sortir d'aci i no tornar a escoltar el "alé, alé" i "pour trois" ni menjar l'infecte ranxo ni aventar les mosques. Fugir de les continuades presions. Que si Indoxina, que si al Senegal, Tunis, els Alps. Que si els batallons militaritzats i les consabudes paraules de "els que vulguin tornar a espanya que's presentin a les 4 al camp I. I quantes i quantes coses mes. Sols una cosa em pena: el deixar als amics, als verdaders amics d'antic, companys d'exili que resten al camp. Fins quant? No se sap pas. Aixó ací es una incògnita. Deijo als germans Savall mes germans que amics, deijo a Rafel Olariaga bon amic i mes bellissima persona, als germans Pujol, companys i amics. Deijo al amic Sztyl i Ochoa. Tandebó la meva sortida pugui esser d'utilitat per ells i pugui fer-los sortir. Des hara em prometo a mí mateix fer tot el que pugui per ells.(...)³⁶⁷.

Al dia següent, dissabte, Centelles deixà enllestit tot l'equipatge i el diumenge s'arreglà per si anaven a buscar-lo. Però Trabal no va acudir a la cita. El dia 22 d'agost escriu: (...) *No rebo lletra d'Aymamí ni la visita de Trabal. Per que? (...)*³⁶⁸

El dilluns 23 explica una visita que li indica que és molt difícil poder sortir del camp de concentració: (...) *Avui hi ha hagut una visita col·lectiva de politics catalans a aquest camp després d'haver-ho intentat moltes vegades.*

³⁶⁷ Idem. P.104

³⁶⁸ Idem. P.114

*Sempre s'els havia negat entrar. La composaven Mariano Gomez, ex president del Tribunal Superior de la República, Santaló Regassol, Peypoch, Trias, Calvet, Frontera i Robert Lange. He parlat gairebé amb tots. No hi res a fer per sortir d'ací. No obstant han possat uns ulls com taronges en saber que he salvat el meu arxiu de Leica. He fet fotos d'ells parlant amb els refugiats a través de les alambrades. =Ni visita de Trabal ni lletra d'Aymamí. Li escric per que em possi al corrent.*³⁶⁹

No és fins l'entrada corresponent als dies 26-27-28-29-30 i 31 d'agost i 1 de setembre que torna a tenir notícies. (...) *Vaig rebre una petita lletra d'Aymamí en la que em comunica que ha rebut una de Trabal que li diu que ha perdut la meva adreça i que li invii. Ho va fer per telegrama el dia 25. Jo el mateix dia ni vaig posar un altre telegrama a Aymamí dient-li que'm orientes davant la situació internacional i les coses que es presenten diàriament.*³⁷⁰

Passen els dies i Centelles no rep cap visita de Trabal ni cap resposta del seu amic Aymamí, a qui no vol atabalar davant la situació de guerra. El dia 8 de setembre rep una carta d'Aymamí on li indica que escrigui a Trabal perquè aquest es troba a Perpinyà. Al dia següent ho fa. Cap resposta, cap visita. I arribà el moment en què Centelles sortí del camp, el 13 de setembre però no per anar a Mèxic, sinó a Carcassona.

El darrer comentari al voltant d'això és del dia 23 de setembre: (...) *Rebo lletra de Sebastia amb una altra dins de Antonio "Chacha" que está en Barcarés. També un altra de Trabal que m'ha decepcionat.*(...)³⁷¹

c.5) La supervivència cultural

En la mesura que la seva salut li permetia, Agustí Centelles participà en algunes de les activitats culturals que els mateixos interns organitzaven en el camp. A més de les visites que es feien de barraca a barraca amb alguns refugiats concrets amb qui tenia coneixença, Centelles fou públic habitual de diferents conferències a partir del mes d'abril, per exemple el dia 6 a una sobre Criptografia. El dia 11 del mateix mes anota: (...) *Fa uns dies que a la*

³⁶⁹ Idem. P.114

³⁷⁰ Idem. P.115

³⁷¹ Idem. P.122

nostra barraca, per la nit, hi ha una especie de vetllades. Una conferencia o charla, xistos, documentals, musica, cants, etc. Per millor organització s'ha fet com si fos una radio emisora. El "speaker" ho fa molt be i amb gracia. Pasem l'estona. M'han demanat per que una nit conti quelcom sobre periodisme gràfic. Els constesto que quant em trobi en disposició de fer-ho per la meva panxa, explicaré unes quantes anécdotes.³⁷² Però més endavant assenyala que no hi ha gaire públic. El dia 30 d'abril escriu: (...) Continuen les conferencies i assisteixo a elles. No acudeix la gent que tindria d'acudir. Es escasa. La indiosincrasia del espanyol segueix estant al ordre del dia. Ací hi ha molta gent que ha passat la frontera i que ni ells mateixos saben per qué. Quedanse a espanya no els hi hauria passat res i no haurien plantejat problemes per els que verdaderament teniem que fer-ho³⁷³.

Al llarg del temps que va estar a Bram també va assistir a una obra de teatre en una barraca, a alguns concerts de cants o de guitarra hawaiana i als festivals que s'organitzaven al seu departament o a tot el camp. D'aquests darrers n'esmenta un el 6 d'agost al passeig central del camp i un del dia 16 d'agost a la zona que els refugiats anomenaven "piejódromo" on aprofita per fer una reflexió sobre el tracte als catalans: (...) *A la caiguda de la tarde hi ha hagut una festa a la plaça del "piejódromo". Recitat de versos en catalá i castellá, entreteniments, boxa. Hi ha hagut una baralla motivada per el recitat de versos en catalá. Ha cridat un individuo (gallec) "¡que hable en castellano!" Un catalá li ha dit que no li anava a traduir tan sols per ell ja que tot el departament congragat a la plaça no protestava pas tot havent qui no el comprenia i en canvi tenien la transigencia necesaria per no interrompre lo que equivalia a educació i apreci envers a tots els que hem tingut de sortir d'espanya. Per tota contesta, el gallec li ha donat una forta pantuglada. El catalá si ha tornat i els han hagut de separar. Ni al exili pot borrar-se la mania sobre els catalans³⁷⁴.*

Amb el seu grup d'amics practicaven alguns jocs per distreure's. Un és el dominó, gràcies a un d'ells que en va construir un en fusta. L'altre és jugar

³⁷² Idem. P.48

³⁷³ Idem. P.53

³⁷⁴ Idem. P.102

a escacs: Centelles anota que en va aprendre al camp. A partir del 4 de maig és habitual al seu quadern trobar quins dies feia partides.

Una altra de les seves activitats és la lectura. Centelles, en tant que fotoperiodista, té l'hàbit d'estar informat. Per això al camp llegeix sobretot la premsa -qüestió que es detallarà més endavant- i alguna novel·la, per exemple *Sotileza* de Pereda que li deixa el seu amic Olariaga.

Però Centelles i els seus amics, a més de gaudir de la cultura com a oci no deixaven de banda l'aprenentatge. El dia 4 de maig escriu que comencen les classes d'anglès i que ell hi va³⁷⁵.

A partir del 20 de juny, Centelles inicià una activitat que li seria realment profitosa en sortir del camp de concentració: (...) *Començo a fer un curset de frances amb els companys de barraca Pallejá i Comte*³⁷⁶. *En Pujolet també pendre part. En ben sopat i tot paseijant fem paráctica de parlarlo(..)*.³⁷⁷ Al dia següent en dóna més detalls: (...) *El pla de treball per el curset l'hem fixat de 10 a 11'30 i de 3 a 5'15. Lectura i escritura, verbs, mots i pronunciació*³⁷⁸(...). Anota els dies que fan curs, però no especifica quins progressos fa o què llegeixen en concret. És una activitat que hi apareix regularment, la qual cosa indica que li donava molta importància al fet de poder-se comunicar.

A partir de la segona quinzena d'agost i fins que surt de Bram el 13 de setembre no parla de les activitats culturals. La raó és que en aquest període hi ha dos temes dominants en el quadern: la imminència de la guerra i les seves reflexions al voltant i la possible sortida cap a Mèxic.

c.6) El valor de la informació de l'exterior

Les informacions de l'exterior eren de vital importància per a Centelles, tant a través de la correspondència com de la lectura de la premsa ja que fa moltes anotacions al diari de tots dos aspectes, algunes de les quals ja hem vist anteriorment.

³⁷⁵ No dóna detalls d'on es fan, qui les imparteix, ni quants assisteixen

³⁷⁶ A la llista de la barraca 62 /Sector D (17 març) apareixen dos únics homes amb aquests cognoms inscrits de la següent forma: Compte François Pamies i Palleja Santcliment François. Arxiu Departamental de l'Aude (4MD 790)

³⁷⁷ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.72

³⁷⁸ Idem. P.73

En primer lloc eren bàsiques les comunicacions amb la família, ja fos a través d'alguna persona vinguda de Barcelona o per correspondència gràcies als dos enllaços de correu amb qui va poder comptar: la senyoreta Bréton, qui el 14 de març li envià la primera carta ja al camp de Bram. També li va fer arribar paquets amb menjar i un amb revistes que Centelles li havia demanat. Paral·lelament, a través d'Eugènia Martí la senyoreta Bréton va poder localitzar l'amic de Centelles anomenat Pagés i saber que estava pres a Alacant. Durant els mesos d'estiu gairebé no menciona Bréton i és a través de Sebastià Biec que enviava les cartes. Aquesta desaparició s'explica en l'entrada del 3 d'agost, ja que la noia l'informa que ha estat greument malalta a causa d'una operació que s'havia complicat per una infecció. La senyoreta Bréton també li diu que li agraeixi a Eugènia que ella pugui tenir notícies de Pagés. Així, doncs, és el segon enllaç, Sebastià Biec, que havia sortit del camp a finals de març i s'havia quedat instal·lat a França gràcies a uns amics de la seva família, a través del qual Centelles escriurà a la dona i al pare i els intentarà enviar també alguns diners. Biec, a més, els fa arribar alguns paquets amb menjar durant el mes d'abril i maig i fa d'enllaç entre Salvador Pujol i la dona.

A banda de poder comunicar-se amb la família estaven les notícies dels amics. La persona amb qui més es va escriure fou Josep Aymamí Serra, el millor amic de Centelles al llarg de tota la vida. El fotògraf, a més de cartes, va rebre del seu amic targetes postals i paquets amb sobres, paper i, sobretot, tabac i paper de fumar i algun xec³⁷⁹. La primera carta que rebé Centelles d'Aymamí fou el 16 de març, fet que qualifica al quadern de "gran alegria".

Els primers dies d'estar a Bram també va contactar amb un amic anomenat Tomàs del qual només referencia que li envia les cartes a l'Agència Havas. Això ho fa quan arribà a Argelers com ja hem vist. Des de Bram la gestió principal que li demanà Centelles a Tomàs fou el cobrament d'uns xecs pel valor de 360 còpies d'imatges que l'any 1934 li havien anat a buscar en avió a Barcelona. No consta que pugués cobrar-los. Tomàs li envia records d'altres companys de gremi que es preguntaven què se n'havia fet de

³⁷⁹ Això banda de totes les gestions sobre la sortida a Mèxic que s'han explicat més amunt.

Centelles en creuar la frontera. Seguint amb els companys de professió, també s'escriu amb Abelard Garcia que, com ja hem explicat anteriorment li parlà de la possibilitat de marxar a Mèxic gràcies a la maçoneria. Algunes cartes d'aquest periodista li arribaven a un metge de la infermeria del camp, perquè també era amic de Garcia i aquest escrivia als dos interns alhora. D'aquesta manera, Centelles conegué el metge i feren amistat, ja que en ocasions es visitaven per fer conversa.

A banda de les relacions personals, Centelles també es comunicà amb la Federació Internacional de Periodistes (FIJ). El dia 17 de març rep la primera comunicació d'aquesta organització, a la qual el fotògraf pertanyia. En l'entrada dels primers dies de maig, Centelles anota que rep 50 francs de la FIJ i els aprofita per comprar tabac i menjar. La solidaritat entre periodistes d'arreu del món fa que Centelles tingui una sorpresa. El dia 31 de maig anota: (...) *Rebo una carta de un tal Carles P. Carranza amb paper de los Amigos de la Republica Española (Argentina) que te la delegació en Marsella. Em diu que n'estic en la dressa que envia la carta i que li contesti tot seguit donç te quelcom interessant que comunicarme de part del "nostre comú amic José Venegas" (?) No recordo ni un ni l'altre.*³⁸⁰ El dia 7 de juny es desvetlla el misteri: *Avui tampoc he rebut correspondencia. En canvi he rebut 100 fr. de Carles P. Carranza de Marsella, de part de José Venegas, company de madrid que resideix a Buenos Aires i que li ha enviat una suma a Carranza per que distribueixi 100 fr. a cada periodista refugiat en camp de concentració. Contesto donant-li les gracies i lamento la exclusió dels companya Olariaga, Argibay [?]³⁸¹ i Millet. (...)*³⁸². La carta de Centelles va tenir efecte i els companys que anomena també reberen els diners.

Aquests són alguns dels exemples de correspondència habitual d'Agustí Centelles mentre estava al camp i que podem resumir en: família, amics, companys de professió i companys d'exili que havien ja sortit del camp de concentració.

Pel que fa al correu, Centelles també deixa palesa la censura que patien els refugiats amb la seva correspondència, ja que ho comprova en

³⁸⁰ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.60

³⁸¹ Lletres final inintel·ligible i que escriurà de diverses formes al llarg del quadern

³⁸² Centelles, Agustí: (Q.A.) P.64

diferents ocasions, tant amb les cartes a la dona com a l'amic Josep Aymamí. El 10 d'agost qüestiona les autoritats del camp respecte aquesta qüestió: (...) *Ens ha sigut retingut el correu. Ni al matí ni a la tarda ha sigut repartit aquest, encara que esta classificat com sempre. ¿Que pretenen fer? Es pot fer aixó legalment amb prop de 10.000 refugiats que resten en tot el camp? No está pas en el meu ánim el comentar res a través de tot aquest "diari". Solsament descriu el que em passa, veig o sento cada dia.(...)*³⁸³

En tant que professional del periodisme, Centelles, juntament amb els seus companys, seguien atentament la premsa que arribava al camp. El fotògraf anota el 7 de març que és el primer dia que reben premsa, concretament *La Dêpeche*. A més també de vegades esmenta que ha consultat revistes que han enviat a altres companys de barraca o a ell mateix, com les que demanà a la senyoreta Bréton. Malgrat que la premsa espanyola estava prohibida en una ocasió anota que havia llegit diversos exemplars de *La Vanguardia*, però no explica d'on els va treure.

Sobre la censura de premsa al camp Centelles anota el 5 de juny: (...) *Els diaris que son enviats per correu i que son d'idees lliberals, son estripats per el oficial dels gendarmes. ¿Es posible que passi a França aixó?*³⁸⁴.

Els primers moments d'estar a Bram, Centelles apunta diferents impressions d'allò que llegeix al diari. Aquestes només se centren en dos temes d'actualitat: el primer és el final de la Guerra Civil espanyola i la situació de postguerra, i el segon és si esclatarà o no la Segona Guerra Mundial i, en cas afirmatiu, què passaria amb els refugiats.

Pel que fa al conflicte espanyol, Centelles anota el cop de Casado a Madrid, que els líders del país fugen i la posterior rendició de la capital espanyola, però no en fa cap tipus de reflexió. El dia 12 de març després de llegir el diari sí que pateix, però sobre què els devia estar passant a la seva família: (...) *Per la premsa m'assabento que el jornal maxim a Barcelona es de 500 pts. Un kilo de sucre fen pagar 200 pts i un ou 10 pts. ¿Com ho passarán a casa? El saber aquestes coses i res d'ells em té desesperat.*³⁸⁵ La situació política espanyola no tornarà a aparèixer fins el dia 24 de juliol: *Els*

³⁸³ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.100

³⁸⁴ Idem. P.64

³⁸⁵ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.40

diaris “La Depeche” i “Le Petit Parisien” publiquen que el general Queipo de llano ha sigut destituït, s’ha refugiat a França. El general Yagüe està empresonat. Hi han notícies pro gaire certes de que Barcelona ha estat bombardejada i que els disturbis son a tot arreu d’Espanya.(...) Aquesta tarda torna a vindre per el mateix conduit que ahir de que Franco ha fugit al marroc. Vorem si aquesta es confirma dema. Entre els “refugiats” hi ha molta efervescencia.³⁸⁶ Però la premsa del dia següent no en diu res i Centelles tampoc, ja que no torna a sortir cap comentari sobre aquest tema en tot el quadern.

Pel que fa a l’imminent esclat de guerra el 18 de març Centelles comenta que la premsa “està que bufa” i que es respira “inquietud a Europa”. Al cap de dos dies es planteja alguns interrogants: *El panorama internacional es greu ¿Esclatará la guerra? Sembla que si. ¿Que será de nosaltres? ¿Que en farà de tots els refugiats el Govern Frances? (...)*³⁸⁷. Els dies passen i anota algun fet que llegeix a la premsa però no en fa cap reflexió. Fins el dia 17 d’abril: (...) *El diari publica els decrets lleis francesos en els quals els estrangers residents a França, en cas de guerra tenim els mateixos deures. ¿I drets? D’aixó no en parla. Tenim per tant de seguir podrint-nos en els camps de concentració, plens cada dia mes de noves alambrades que cada dia que pasa es multipliquen, Son canviats els gendarmes per soldats, la disciplina militar cada dia mes rigorosa. Les visites als altres departaments només es poden portar a terme els diumenjes a la tarde durant una hora, etc.(...).*³⁸⁸

Durant els mesos de maig, juny i juliol gairebé no esmenta la qüestió de la guerra. En aquest període els temes dels quals parla més són la possible anada a Mèxic i la feina de la botiga de fotografies.

Però a finals d’agost la situació internacional es complica i Centelles ho reflecteix sovint al seu diari. El dia 23 diu: *El diari parla del pacte Germano-Soviètic. Hi han comentaris per tots els gustos. Aquest pacte desfá l’eix anticomunista. França i Anglaterra es desfan en insults a la U.R.S.S. (...)*³⁸⁹. Al dia següent continua: (...) *Comentaris periodistics contra la U.R.S.S. per el*

³⁸⁶ Idem. P.92

³⁸⁷ Idem. P.42

³⁸⁸ Idem. P.50

³⁸⁹ Idem. P.114

seu pacte amb la alemanya de no agressió. Noticia de que els refugiats que surtin voluntaris serán enquadrats a els seves armes. Els que no ho facin i França es vegi obligada a enquadrar-los aniran hon siguin destinats sense poguer fer cap reclamació. La guerra sembla imminent donada la mobilització d'Anglaterra, França, Polònia, Alemanya.³⁹⁰. En l'entrada del dia 25 es refereix al futur immediat dels refugiats: Sens comunica que els que vulguin obtindre el dret d'asil que es presentin al Comissariat per inscriu-res. Si ens arriben a donar el dret d'asil no será mes que per mitjà de un decret poguer enrolar-nos a les files militars franceses. Fins hara no sen recorden. Tindrem tots els deures pero drets cap. Com si ho veiés. Encara que sens sia facilitat seguirem restant al camp de Concentració.

Els darrers dies d'agost i el primer de setembre els unifica en una sola entrada, perquè diu que no té ganes d'escriure. Han passat massa coses i la guerra és imminent. També apunta que només de llegir el diari n'hi ha prou per passar-se la resta del dia neguitós, pensatiu i preocupat. Recorda la seva família i es pregunta quan els podrà veure ja que a Espanya sap que és impossible tornar. (...) *Avui a les dues de la tarde ha arribat ací la notica de que s'ha donat l'ordre de movilització general a França. Aquest fet fa deduir que ha esclatat la guerra. Es diu que aquesta a començat a les 6 del matí atacant Alemanya a Polònia per anexionar-se Dantzig. Tot avui volen molts aparells de gran bombardeig. En saber-se la nova i ha hagut gran rebombori a tot el camp. Vaticinis, discussions, comentaris i apreciacions.(...)³⁹¹. A partir d'aquesta data i fins que surt del camp el dia 13 fa referències contínues a la guerra i copia aquells fets d'actualitat que més li criden l'atenció sobre com es va desenvolupant el conflicte. De tota aquesta informació només destacaré dues reflexions generals, perquè afecten directament al desenvolupament de la vida quotidiana a Bram. El dia 2 de setembre Centelles escriu: (...). *Son demanats voluntaris en els camps de concentració. Han arribat, apart dels que fa 4 dies van concentrarlos ací procedents del hospital de Castellnudari, tots els que hi ha a Montelieu. De 54 que hi havia a la barraca hara som 88. Tot son crits, rebombori per tot arreu. Es tornarà a dormir aparellats. Les cábales mes diverses es porten a terme amb motiu dels "bulos" i les noticies**

³⁹⁰ Idem. P.114

³⁹¹ Idem. P.115

de la guerra. Els nervis en tensió en molts, d'altres tristos, els mes indiferència. Els esperits trempats en la formal dels nostres tres anys de guerra es miren el moment actual amb aplom, serenitat i valentia. -El correu s'atrasa, o be no arriba. Es necessari fer una llista de voluntaris per al Exercit francès. Ací hi han manifestacions rahonades unes, idiotes d'altres.³⁹². Al dia següent anota: (...) Tot el dia es parla del mateix. A la demanda de voluntaris s'han allistats en tot el camp uns 130 individus. Els oficials francesos estan que bufen contra els refugiats per esser el nombre d'allistats infim. Els comentaris d'aixó son nombrosos. Un d'ells es el de que no es te en conte la nostra situació fins que está a punt d'esclatar la guerra. Davant aquest perill es desideijen al cap de 7 mesos de tindren's llançats a la palla i tancats, el donar-nos el dret d'asil, pero per romandre al mateix lloc. Es a dir sens concedirá el dret d'asil pero solsament a canvi dels deures, no de drets de tot ciudadá francés o extranger resident a frança. Per unaltra banda no tenen en conte la experiencia nostra adquirida en la nostra guerra, les privacions, els bombardejios, el decaiment moral, etc. i salvo l'aculliment generós de la frança hem sigut considerats tots, sense excepcions com gent indesitjable, sense fer cap excepció dins de les 500.000 ánimes que travessaven la frontera. Tot aixó pesa sobre els espanyols i es molt natural que la crida al voluntariat no hagi sigut nombrosa mes a mes per pendre part en una lluita que a nosalteres no es hi va res hara.³⁹³

c.7) El tracte francès

M'agradaria deixar constància d'un dels comentaris d'Agustí Centelles sobre la rebuda que França va donar als republicans espanyols l'hivern de 1939. Dia 6 de juliol: Avui fa cinc mesos que vam passar la frontera per entrar a frança. Aquesta frança que apart del seu acolliment tan malament s'ha portat per l'espanya republicana primer, que li ha valgut el tindre una frontera mes que vigilar i qui sap si defensar per la feblesa dels homes que la governen. Mes tard quant l'Avalancha de refugiats, els tractes impropis del programa de que tant es honoren de Llibertat, Igualtat i Fraternitat. Ells, tan joiosos d'aquesta trilogia permeten que milers d'homes joves capacitats

³⁹² Idem. P.116

³⁹³ Idem. P.116

manualment uns, treballadors del intel·lecte d'altres, especialistes, tècnics etc, restessin empresonats per les filferades i les baionetes, llençats sobre la palla, vexats per la gendarmeria que ens diu soldats de xacolata, que et propinen patades, empentes, insults i sense medis per guarir-se de les enfermetats produïdes per aquest estat de vida, ferides encara dels fronts de combat d'espanya, proposicions i imposicions. ¿Que pensa fer la França amb els refugiats espanyols? ¿Per què obliga diàriament fer als individus de 18 a 22 anys dient-los que van a fer gimnàs, els fan fer instrucció? ¿Es que volen fer-nos -aprofitant el célebres decrets lleis que van publicar- carn de canó donada la proximitat imminent de que esclati la guerra?(...)³⁹⁴

c.8) La celebració del 14 de juliol de 1939

El dia 14 de juliol de 1939 al camp de Bram es va celebrar una gran festa per commemorar l'aniversari de la República Francesa³⁹⁵. Aquest esdeveniment suposà un canvi tant en la vida dels refugiats com en l'actitud de les màximes autoritats del camp respecte els republicans espanyols.

Un dels testimonis dels interns el deixava Antonio Soriano:³⁹⁶ *Fue un día memorable porque “por segunda vez” las autoridades de “sangre jacobina” abatieron la Bastilla, dejándonos circular libremente, sin alambradas; en todo el recinto del campo festejamos a nuestra manera la entrañable fecha con música, teatro, canciones y varias manifestaciones deportivas. La avenida central del campo parecía las Ramblas de Barcelona. Daba alegría ver a los amigos: abrazos y sonrisas cerraron aquel día y... no pasó nada.*

El comportament dels refugiats espanyols al llarg d'aquella jornada va sorprendre tant el cap del camp, comandant Cassagne, que en va fer un informe³⁹⁷. En les tres pàgines que ocupa, es parla de la preparació, programa

³⁹⁴ Idem. P.78

³⁹⁵ Ben diferent va ser el dia 14 d'abril, data de la proclamació de la Segona República espanyola. Centelles deixà anotat: *a recorregut la veu per el departament, per que a la una quant la trompeta anuncia el retorn al treball, es faci un minut de silenci. Ha sigut una cosa emocionant. Tot-hom abocat a les alambrades ha estat durant un minut, silenciós 17.000 homes han restat muts. Els gendarmes sorpresos, s'han quadrat militarment i ha saludat amb la ma al gorro. Han prohibit que a les barraques i fora d'elles es celebrin actes.* (Q.A.) P.49

³⁹⁶ Soriano, Antonio(1989): *Éxodos: historia oral del exilio republicano en Francia 1939-1945*, Barcelona. Ed.Crítica. P.24

³⁹⁷ Arxiu Departamental de l'Aude (4MD 963)

d'actes i desenvolupament de la festa nacional francesa. També afegeix els premis que es van donar als refugiats que van participar en els concursos.

M'agradaria destacar els comentaris que apareixen sobre l'actitud dels refugiats. Per exemple, a la segona pàgina podem llegir: *La morale a été strictement respectée et aucune allusion n'a été faite soit à la politique soit à la religion.* A la part final, Cassagne anota que a la tarda, com una gràcia especial, es va deixar passejar els refugiats lliurement: *Cette mesure de faveur a été particulièrement appréciée. A vingt et une heures lors de la sonnerie de l'appel, chacuna regagné son quartier avec bonne humeur et sans que le service d'ordre ait eu à s'en occuper.*

La conclusió de Cassagne és que els refugiats han acabat comprenent i apreciand l'hospitalitat francesa. Aquest informe fou enviat ràpidament al Prefecte de l'Aude, qui el remeté a la direcció del gabinet del Ministeri de l'Interior en carta del 15 de juliol.

La carta enviada amb aquest informe a Albert Sarraut a París és força interessant, perquè en principi sembla pura formalitat però no ho és. El prefecte de l'Aude assenyala que davant el desenvolupament excel·lent de la festa li ha semblat oportuna la comunicació d'aquest fet a Sarraut. Però una anècdota com pot ser la celebració del 14 de juliol acaba convertint-se al final de la carta en una aposta per un canvi de política respecte els refugiats.

Des de l'Aude es considera que la solució era la creació de companyies de treballadors on els republicans espanyols estessin allotjats en condicions més confortables i amb certa llibertat, això sí, dirigides per oficials francesos.

D'aquesta manera es podrien evaquar les barraques abans no arribés novament el fred a la regió.

I6° Région

Gendarmerie Nationale

I6° Légion

Compagnie de l'Aude

Camp de BRAM, le 15 Juillet 1939

Le Capitaine CASSAGNE, Commandant le Camp
de Réfugiés Espagnols de Bram

à Monsieur le Préfet de l'Aude.

Conformément au désir que vous avez bien voulu exprimer, j'ai l'honneur de vous adresser le compte rendu des cérémonies qui se sont déroulées au Camp à l'occasion de la Fête Nationale.

PREPARATION

Les chefs de baraque ont été rassemblés le lundi 13 Juillet, par le Commandant du Camp qui les a informés des dispositions prises par le Gouvernement pour permettre aux Réfugiés Espagnols de participer à la Fête Nationale Française.

Ceux-ci ont réuni ensuite leurs compatriotes et les ont mis au courant des mesures prises à leur égard.

Monsieur LAMBERT gestionnaire du Camp s'est, de son côté préoccupé de recueillir de nombreux dons et a par ailleurs, procédé aux achats nécessaires à l'amélioration de l'ordinaire et à la constitution des lots qui devaient être distribués au cours de la Fête.

EXECUTION DE LA FETE

Le programme de la Fête Nationale comprenait deux parties; la première comportant une manifestation officielle déroulée le matin et la seconde composée de divertissements, l'après-midi.

CEREMONIES DU MATIN

Les Couleurs ont été hissées à 9 h 15 en présence de tous les réfugiés massés en bordure de leur quartiers, découverts et dans une attitude respectueuse. Une Compagnie de G.R.M. sous les ordres du Capitaine SIRE rendait les honneurs. Les chefs de baraque, alignés par quartier, leur coiffure à la main et dans la position du "Garde à Vous" étaient placés face à la Compagnie d'Honneur et de l'autre côté du Mirador.

Le Commandant du Camp, après avoir passé la troupe et les chefs de baraque en revue a fait exécuter la sonnerie " A l'Etendard " par tous les trompettes disponibles sur la seconde plateforme du Mirador.

Les armes ont été présentées et pendant que le Drapeau était hissé au sommet du mât, les réfugiés de tous les quartiers ont crié " Vive la République Française ".

Cette cérémonie terminée la Compagnie de garde a

défilé dans l'allée centrale devant le Commandant du Camp et les autorités présentes.

A dix heures quinze a eu lieu la revue des équipes d'éducation physique et de sports constituées depuis un certain temps.

Les jeunes réfugiés âgés de 18 à 22 ans réunis par quartiers en unités de soixante à quatre-vingts hommes torse nu et culotte courte ont défilé au pas cadencé, colonne par trois, tout le long de l'allée centrale sous les applaudissements de leurs camarades.

Arrivés à hauteur du Commandant du Camp, entouré des Officiers et Chefs de service chaque Section a rendu les honneurs par un " tête droite " correctement exécuté.

A la fin de cette seconde cérémonie, il a été procédé à la distribution des cigares d'un don reçu la veille.

Les unités ont ensuite regagné leurs quartiers respectifs sous les ordres des gradés d'encadrement fournis par la G.R.M.

L'amélioration de l'ordinaire composant le repas de midi a été particulièrement appréciée par les réfugiés espagnols. Monsieur LAMBERT gestionnaire du Camp s'est occupé personnellement de la répartition des diverses denrées et les Officiers ont assisté à la distribution des plats dans leurs quartiers respectifs.

DIVERTISSEMENTS DE L' APRES-MIDI.

Les divertissements ont commencé à 14 h 30 pour se terminer à 18 heures.

Ils ont eu lieu d'après un horaire établi à l'avance et valable pour tous les quartiers à la fois.

Les différents jeux compris dans le programme se sont déroulés sur l'allée centrale du Camp et de façon à intéresser à la fois les quartiers se faisant face (A et I) (B et H) (C et G) (D - E et F)

Dans chaque secteur l'organisation de la Fête était confiée à un Officier chargé d'assurer le maintien de la bonne tenue, d'observer l'horaire indiqué et de distribuer les prix.

Les divertissements comprenaient par quartiers jumelés, les phases suivantes : Course à pied - jeu du baquet plein d'eau - jeu de la poêle - course aux œufs - colin maillard - course en sacs - mât de cocagne - course de taureaux.

Il y a eu en outre des défilés burlesques de musiques, improvisés - de cortèges nuptiaux et de quadrilla - Un moniteur de marionnettes est allé divertir les malades de l' infirmerie.

La morale a été strictement respectée et aucune allusion n'a été faite soit à la politique soit à la religion.

Les jeux se sont déroulés dans la joie générale et

la distribution des prix aux vainqueurs des différentes épreuves s'est opérée sans le moindre incident.

Après le repas du soir et à titre tout à fait exceptionnel les réfugiés ont été laissés libres de se promener dans les allées du Camp. Cette mesure de faveur a été particulièrement appréciée. A vingt et une heures lors de la sonnerie de l'appel, chacun a regagné son quartier avec bonne humeur et sans que le service d'ordre ait eu à s'en occuper.

CONCLUSION

La Fête du 14 Juillet s'est déroulée au Camp de Bram dans l'allégresse générale. Le moral de tous s'est avéré excellent, aucune manifestation discordante ne s'est produite, la France a été acclamée au milieu d'un enthousiasme débordant et, autant qu'il soit possible de tirer une conclusion de ces manifestations de masses, particulièrement sensibles à l'impression du moment, on est en droit de croire que les réfugiés espagnols ont fini par comprendre et par apprécier à sa juste valeur l'hospitalité du pays qui les a acceptés sur son territoire au moment le plus critique de leur existence et qui depuis, supporte la lourde charge de les héberger et de les nourrir.

E T A T des lots distribués pour le 14 Juillet.

I- COURSE A PIED:

1er prix: 1 bouteille
2° 1 boîte de biscuits (grande)
3° 1 saucisson
4° 1 boîte de cigares
5° 1 paquet de tabac
6° et 7°
(Lt RENAUDIN) 2 paquets de tabac

II- LESSIVEUSES:

1er prix 1 bouteille
2° 1 gde bte biscuits ou 2 petites
3° 1 saucisson
4° 1 boîte cigares
5° 1 paquet tabac
Lt RENAUDIN 2 paquets tabac

III- POELE:

45 pièces de 2 francs.

IV- OEUFS:

1er prix 1 bouteille
2° 1 confiture
3° 1 gras double
4° 1 saucisson
5° 1 boîte cigares
Lt RENAUDIN 2 boîtes cigares

V- POTENCE:

45 lots à répartir par le Cdt du Camp:
10 boîtes de gras double
10 paquets de cigarettes
3 petites boîtes de biscuits
10 saucissons
4 bouteilles bière
4 confitures
4 paires sandales

VI- SACS:

1er prix 1 bouteille
2° 1 gras double
3° 2 maquereaux
4° 1 verre piments
5° 1 paquet cigarettes bleues
Lt RENAUDIN 1 p. tabac 1 paq. cigarettes bleues

VII- COCAGNE:

1er prix 1 bouteille et 2 fromages
2° 2 fromages
3° 2 gras doubles
4° 1 gras double
5° 2 boîtes sardines
Lt RENAUDIN 4 boîtes sardines

VIII- COURSE DE TAUREAUX:

100 paquets de cigarettes troupe
à répartir par le Commandant du Camp.
Lt RENAUDIN - 2 fromages supplémentaires

CABINET
DU
PRÉFET DE L'AUDE

Ministère

de

l'INTÉRIEUR

DIRECTION
CABINET

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE

Carcassonne, le 15 Juillet 1939

MINUTE

Le Préfet de l'Aude

A Monsieur le MINISTRE DE L'INTÉRIEUR

À PARIS.

J'ai l'honneur de vous transmettre, sous ce pli, copie d'un rapport du Capitaine CASSAGNE, Commandant le Camp de BRAM, rendant compte des conditions dans lesquelles s'est déroulée la fête du 14 Juillet parmi les réfugiés espagnols.

L'excellent accueil réservé par les réfugiés aux différentes manifestations organisées par nos soins, la tenue parfaite de tous, les témoignages de respect et d'attachement qu'ils ont prodigués aux trois couleurs et aux représentants de l'autorité française, montrant que, malgré la détention subie et les souffrances morales endurées, ces hommes sont reconnaissants à notre pays de ce qu'il a fait pour eux.

Une telle constatation m'a paru digne d'être tout spécialement enregistrée. En effet, ainsi que je vous en ai rendu compte à plusieurs reprises, j'estime que la situation faite aux réfugiés dans les camps ne saurait se prolonger sans susciter des difficultés peut être assez graves. Le moral est excellent à BRAM, mais c'est au prix d'un effort incessant du commandement français, effort qui ne peut être demandé qu'à des fonctionnaires d'élite et qui doit être considéré comme assez exceptionnel.

.....

La résorption des réfugiés par voie d'hébergement individuel dans la collectivité française paraît devoir nécessiter d'assez longs délais. Il semble également qu'il ne faille plus compter sur de très nombreux rapatriements en Espagne.

Dans ces conditions, la seule solution serait la constitution d'unités de travailleurs, solidement encadrées par des officiers et gradés français soigneusement choisis, mais vivant à peu près la même vie que nos propres troupes, casernées dans des locaux militaires sains et relativement confortables, disposant enfin d'une certaine liberté.

Le moment paraît bien choisi pour entrer dans cette voie. En effet, de telles réalisations sont beaucoup plus faciles en été. Elles auraient l'avantage de permettre l'évacuation, avant l'hiver, des baraques actuels, lesquels ne pourront résister à la saison froide qu'aux prix d'aménagements fort coûteux et forcément très imparfaits.

Le Préfet,

Pel que fa a Agustí Centelles, el 14 de juliol va suposar per a ell un canvi radical en la seva estada al camp de Bram. Al seu diari és l'entrada que ocupa més pàgines, 4 folis aproximadament i correspon als dies 14 a 20 de juliol (pàg 84 a 90), on al costat de la data específica: *La manca de temps em fa escriure tot això el dia 20 a la tarda i a intervals. Els gendarmes venen sovint de part del capità a fer encàrrecs.* D'aquesta experiència en destacaré els elements més rellevants.

Centelles comença narrant la Festa del 14 de juliol. Explica quines activitats es fan i anota que els han deixat circular pel passeig central.

Diu que ell i Salvador Pujol surten *ben abillats a fer fotos al passeig central. Amb un braçal que diu "Photograph"*. Immediatament el cap del camp els cridà al seu despatx. Centelles el va a veure. Cassagne li digué que li interessaven moltes fotografies de la festa i que si no tenien prou material el farien portar de Carcassona i ell pagaria el paper i els rodets necessaris. A

més li regalà un paquet de tabac. Centelles ho considera de la següent manera: *Hem donat un bon pas.*

A la tarda, amb els negatius del matí ja revel·lats, Centelles i Pujol contactaren amb el cap de la seva barraca, anomenat Sztyl³⁹⁹ perquè els fés d'interprets i així poder-li comunicar a Cassagne que no tenien prou material. Efectivament són rebuts al seu despatx, li ensenyaren els negatius del matí i el cap del camp els donà permís, perquè l'endemà es desplaressin fins a Carcassona tots tres, Sztyl, Pujol i Centelles per adquirir tot allò que fos necessari. Abans de sortir del camp, però, li havien de lliurar 12 còpies a mida postal. La reunió havia anat molt bé: *Sortim engrescadíssims. !Aixó pita! Estic completament aplanat pel cansanci. La manca de entrenament després de sis mesos m'ha aixafat, pero la noticia d'esser lliure unes hores hem fa oblidar-ho.*

Els tres refugiats havien de traslladar-se a la capital de l'Aude amb el cap de la cantina. En teoria la sortida era a les dues del migdia però el cantiner a les sis de la tarda encara no els havia anat a recollir. Cassagne es *meravellà* perquè no havien intentat escapar-se.

A Centelles no li cau gens bé el cantiner i ho expressa en diferents ocasions al diari: *Jo tinc la seguretat que ho fa expresament per que ens veiem obligats a ferli l'encàrrec a ell i cobrar-nos el que li sembli. Va ben ve equivocat si es proposa aixó.*

Finalment el cap del camp els autoritzà a anar amb un autocar dels gendarmes. A meitat del camí es trobaren amb el cantiner que anava en camió a recollir-los ja que Cassagne l'havia esbrincat.

Els tres amics arribaren a Carcassona cap a les 7 del vespre i havien de comprar-ho tot (material i encàrrecs diversos per a companys del camp) abans de les vuit ja que era dissabte i l'endemà estaria tot tancat. *Hem quedat empenyats amb 550 fr en sortir de la barraca. Mes 230 que nosaltres tenim.*

³⁹⁹ Léon Sztyl és el cap de la barraca 62 a partir del mes de juny ja que l'anterior havia marxat a Mèxic. En aquesta entrada Centelles en fa un retrat molt detallat. És l'única ocasió en tot el quadern que parla tant d'un company d'exili, probablement perquè no era del grup inicial sinó que el va conèixer a Bram. Aquest brigadista internacional és molt estimat entre els refugiats. El fotògraf el considera un dels seus grans amics i voldria que Sztyl també pensés el mateix d'ell.

Fournier, el cantiner, els avisa que els recollirà a les 11 del matí següent. Després els acompanyà a un hotel on tenia coneguts: *li falta temps per dir que som refugiats, que tenim permis, etc. El que fa que em mirin tot estranyats i amb recel. Sembla que ells es constitueixen en els nostres vigilants cosa que m'empipa bastant. (...) Som lliures fins les 11 del matí del diumenge!! Es possible? No somnio pas? Em pessigo i em faig mal i comprobo que no somio. Amb l'alegria reflexada a la cara, amb un comportament que maravella els amos del hotel (dons potser es pensaven que no sabem els espanyols comportar-se en societat, medint-se a tots els que hem passat la frontera amb el mateix centímetre, i ens tenen per criminals assassins) sortim al carrer.*

Immediatament es dirigiren a l'estació del tren a recollir la dona i la filla d'Sztyl que residien a Toulouse. Com que havien arribat molt més tard de l'hora prevista, els amics no acabaven de creure's que els estarien esperant. Però sí. Després de dos anys sense veure's la família es retrobà. Centelles pensà automàticament en la dona i el fill. *Sento un nus a la gola. Salvador m'el desfà recordant-me que soc fotògraf. Trec la màquina i faig una foto d'ells.*

Mentre passejaven pel carrer de l'estació *ens nem aturant a tots els aparadors. Fem uns ulls com unes taronges passant per davant les confiteries. !Quines ganes tenia d'aturarme, de veure una ciutat amb els seus começos, amb llum als aparadors, trobar-me colce a colce amb les seus habitants! Trobo que no crido l'atenció. Que soc considerat com ells que passo desaparcebut. !Quin goig! Van buscar allotjament a la dona i la nena i se'n van anar a sopar tots junts. Les sensacions de Centelles en aquest moment són de novetat, felicitat i estranyesa alhora. Em sembla estrany poguer entrar en un hotel, poguer rentarme en un lavabo, seure en una taula ben parada i escollir el que vull menjar. Torno a pessigarme i comprobo que no somnio pas !Quin sopar!. Detalla tot el que mengen i que repeteixen, recordant el ranxo del camp. Hem parlat de que encara sabem menjar com les persones utilitzant el tallant i la forquilla. Es una verdadera llástima que no estem en llibertat mes temps. Arriba l'hora d'anar a dormir: Quedo estorat en veure*

els llits. Despres de 6 mesos puc dormir com correspon a una persona. La palla, per un sol dia, restara sense mi.

Al matí següent, 16 de juliol, quan arriben a les 11 el cantiner fa mitja hora que els espera. Fins i tot els diu que havia estat a punt de marxar. És hora de tornar al camp de concentració. *Arribem, descarreguem. Som saludats per els oficials i gendarmes estrenyent les nostres mans. Anem al nostre departament sols, per mig del passeig i som l'admiració dels refugiats. En arribar a la barraca som encerclats i abrumats a preguntes. Van dinar i sopar molt bé amb tot el que acabaven de comprar i es posaren a treballar.*

El 18 de juliol Pujol i Centelles portaren les fotografies al comandant del camp i aquest les pagà. És molt interessant remarcar el comentari de Centelles sobre aquesta trobada, ja que lliga perfectament amb l'informe que va fer Cassagne per al Prefecte de l'Aude: *L'home comença a esplaiar-se. Ens fa saber que ell tenia un altre concepte dels espanyols per el que havia llegit a la premsa. Que el 14 de juliol va poguer constatar que som gent disciplinada i que des hara endavant donaria tota classe de facilitats. Que està disposat a fer desaparèixer les alambrades del interior del camp i els gendarmes de les portes dels departaments. Que cada diumenge deixarà passejar dues o tres hores als refugiats per el passeig central. Ens dona permis per tornar a Carcassone amb el cantiner fins les 9 del son demà⁴⁰⁰.*

D) EL LLEGAT FOTOGRÀFIC D'AGUSTÍ CENTELLES A BRAM

Les imatges que als fulls de contacte de l'*arxiu Centelles* corresponen a l'etapa que va ser detingut a Bram són 583. La majoria d'elles estan fetes al camp de concentració. L'excepció són la vintena de fotografies corresponents a les sortides que Centelles va fer a Carcassona en obtenir permís per anar a comprar material.

A banda de les que hi ha a l'arxiu, també he trobat tres fotografies en un àlbum privat d'Agustí Centelles, juntament amb altres imatges de família i

⁴⁰⁰ Centelles, Pujol i Sztyl van tornar efectivament a Carcassona el dia següent. El fotògraf torna a explicar amb detall què compren, com mengen, que van al cine i que envia postals a Eugènia i a Josep Aymamí. El dia 20 continuen treballant amb els encàrrecs fotogràfics que tenen pendents.

amics de diferents etapes de la seva vida. M'agradaria descriure-les perquè estan directament relacionades amb els primers moments de l'exili.

Es tracta de tres còpies d'època en paper fetes al camp d'Argelers, amb un estat de conservació poc òptim ja que estan ratllades. No hi ha negatius a l'*arxiu Centelles* d'aquestes fotografies i no van ser incloses pel fotògraf com a part del seu llegat. Les imatges mostren el grup de companys que van passar la frontera junts i es van instal·lar en petita comunitat a la sorra d'Argelers. No són fotografies del camp, no veiem en panoràmica el paisatge, no s'aprecia la platja. Són simplement tres fotografies de grup d'uns individus en primer terme i al fons una barraca feta amb canyes.

Mentre desenvolupava aquesta investigació els hereus de Centelles han trobat una carpeta, que el fotògraf no va incloure al seu arxiu, amb el títol *Carcassona*. No s'ha tingut en compte, ja que he m'he limitat al material que ell havia triat i classificat.

1) Característiques tècniques

Totes les fotografies són de format de pas universal (24x36mm) i es van fer amb la càmera Leica. Algunes de les marques de pel·lícula utilitzades són Kodak (Estman III. Nitrate Film) i Agfa (Pankine, Isochrom F i Isopan F).

Els negatius d'aquestes imatges corresponen a les següents carpetes de l'*arxiu Centelles*: c29⁴⁰¹, c103, c103-1, c103-2, c103-3, c103-4, c103-5, c103-6, c103-7, c103-8, c103-9, c103-10, c103-11, c103-12, c103-13, c103-14.

L'autor de les fotografies és Agustí Centelles. Però també Salvador Pujol si ens fixem en les anotacions de Centelles, qui explica que les dues fotografies del cementiri del camp de concentració i algunes d'un altre departament les va fer el seu ajudant. A més, en el corpus també n'hi ha diverses on apareix Centelles retratat, que probablement també va fer el seu amic Salvador o algun altre dels companys del grup⁴⁰².

Aquests negatius es van revelar dins el camp de concentració de Bram en una cuba "Superkino"⁴⁰³, al laboratori que Agustí Centelles i els seus companys van construir. El fotògraf ho detallà al seu quadern. El dia 5 de juny

⁴⁰¹ La lletra "c" equival a Carpeta

⁴⁰² Desconeixem si hi ha més fotografies d'aquest període en possessió de la família Pujol. No podem documentar si existeix un arxiu de Salvador Pujol. En cas afirmatiu segurament hi hauria aquelles imatges que ell va fer mentre estava a Bram.

⁴⁰³ Centelles, Agustí: (Q.A.): P.55

explica que Pujol⁴⁰⁴ construeix una ampliadora. El dia 17 de juny detalla com és el laboratori: (...) *Avui hem acabat el laboratori per tirar còpies i ampliacions amb paper bromur. La ampliadora que va fer Pujol ha sigut perfeccionada. Hem canviat el sistema. S'ha construït un tauler mòbil, s'ha forrat els departaments que dormim, ha sigut col·locada la màquina de 6 x 9 de Pujol sota el prestatge que tenim, hem posat les mantes per restar el interior fosc i hem fet les proves primeres. Tot rutlla be menys el reflector de paper que projecta la llum sobre el clixé. Caldrà canviar aquest procediment per altre més pràctic i faci més llum.*⁴⁰⁵ (...). Al dia següent acaba d'explicar com el milloren : *Ha sigut perfeccionat el laboratori. Ha sigut ampliat amb dos prestatjers. El reflector de llum ha sigut substituït el paper per una mànec de fusta pintada amb purpurina platejada. Permet fer les fotos amb una rapidesa extraordinària.* (...).⁴⁰⁶

407

2) Activitat fotogràfica al camp de concentració de Bram

Agustí Centelles no va amagar en cap moment la seva condició de fotògraf professional mentre estava intern en el camp de Bram. Ja en el dia de la seva arribada, quan les autoritats franceses escorcollaven cada refugiat,

⁴⁰⁴ No diu quin però probablement és Salvador, ja que quan es refereix a Ferran acostuma a dir-li Pujolet

⁴⁰⁵ Centelles, Agustí: (Q.A.)P.70

⁴⁰⁶ Idem. P.71

⁴⁰⁷ Imatge del laboratori instal·lat a la barraca 62 / Sector D. Camp de Bram

va deixar palesa quina era la seva professió: (...) *Baixem al bell mig de la porta i som alineats de a 4 i conduïts en continues parades vers el cantó dret del camp. Allí hi ha uns vint gendarmes arrengrats que fan escorcolls en tota classe d'objectes i en la persona. Els encenedors son la seva debilitat. Em toca el torn amí. El gendarme em pregunta que son tantes maqines fotografiques. Li ensenyo el carnet professional de la Federació International de Journalistes i em dona un "pardon monsieur". Ja no mira detingudament la maleta amb l'arxiu de negatius ni la cartera gran. (...).*⁴⁰⁸

El dia 4 de març Centelles i Salvador Pujol, gràcies a l'ajuda d'un amic, envien una carta a la comandància del camp oferint els seus serveis fotogràfics. No consta que hi hagués cap resposta per part de les autoritats sobre aquest assumpte. El dia 28 d'abril, davant la visita del Ministre de l'Interior, Albert Sarraut, Centelles demana poder fer *un reportatge grafic de la arribada del Ministre, destinat al Cap del camp, si li interessa a ell*⁴⁰⁹. Tampoc hi ha cap referència que expliciti si el va dur a terme o si va rebre cap tipus de resposta. Ja hem vist també anteriorment que el dia 14 de juliol, en celebrar-se la festa de la República Francesa, Centelles i Pujol es van fer un braçalet per identificar-se com a fotògrafs, reivindicant així la seva professionalitat.

L'activitat fotogràfica d'Agustí Centelles al camp de concentració l'he dividida en quatre vessants, a partir dels comentaris i observacions que fa ell mateix.

La primera fa referència l'arxiu personal que s'emportà dins una maleta en sortir de Barcelona camí de l'exili; la segona, a la botiga fotogràfica que va obrir amb els seus companys mentre estaven detinguts, i la tercera, la que es correspon amb les imatges que Centelles considera il·lustracions del seu diari. Finalment les fotografies de la colla.

a) l'arxiu personal

La maleta on Centelles va guardar els negatius de bona part de la seva etapa com a fotoperiodista s'ha convertit en l'anècdota més famosa de la seva vida. Tenint en compte les condicions en què travessà la frontera i les detencions a Argelers i Bram és veritablement sorprenent que aquest material

⁴⁰⁸ Centelles, Agustí: (Q.A.)P.35

⁴⁰⁹ Idem. P.53

gràfic hagi sobreviscut fins als nostres dies. Centelles va tenir bastanta sort, ja que les autoritats franceses no li van requisar els seus aparells ni la seva maleta de negatius i tampoc va patir el pillatge entre refugiats. Però a més de l'atzar, sens dubte, la intervenció dels seus amics en la custòdia de l'arxiu va ser l'element definitiu per a la seva conservació, tant a Argelers com a Bram i, posteriorment, a Carcassona.

Mentre estava al camp de Bram el fotògraf va triar, classificar i guardar els negatius que havia fet durant la seva detenció tal com anotà al seu diari el dia 2 de juliol, incrementant així el material de la maleta.

El contingut d'aquest arxiu, com ja hem vist en la frustrada sortida cap a Mèxic, era conegut per diferents estaments polítics, vinculats al S.E.R.E. uns i propers a la Generalitat de Catalunya els altres. Malgrat el valor que tenia ningú no va fer res per traslladar el material a un lloc més segur, ni tampoc al seu propietari, ja que ni els milers de fotografies van servir-li a Centelles per obtenir la llibertat.

b) la botiga fotogràfica

La segona activitat fotogràfica de Centelles, juntament amb Salvador Pujol, va ser obrir una botiga de fotografies al camp de concentració. Des que arribà a Bram fins al mes de maig no hi ha cap comentari al respecte.

La primera menció és del dia 8 de maig: (...) *Obrim la “botiga” a 2,50 fr la foto*⁴¹⁰. *Faig fotos de reportatge del camp, per acompanyar aquest diari.*⁴¹¹

Amb aquestes dues frases sembla que Centelles separa el que són les fotografies del negoci i les que fa ell per documentar les seves experiències personals. En aquesta entrada també explica que els germans Pujol reben un paquet amb material fotogràfic⁴¹². Dos dies més tard els desapareix material: (...) *Ens han robat la premsa de les fotos en un petit descurt.* (...) ⁴¹³. Aquesta és l'única ocasió en què testimonia que són víctimes d'un robatori. És força destacable aquesta dada si tenim en compte que Centelles guardava l'arxiu a la barraca, que les màquines que portava tenien valor i que la botiga fotogràfica va fer que el seu estatus com a refugiat millorés molt respecte de

⁴¹⁰ El primer dia de negoci van guanyar 20fr.

⁴¹¹ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.55

⁴¹² Fins que obtenen permís per anar a Carcassona el mes de juliol, tot el material fotogràfic els arriba de l'exterior, en paquets o a través de companys que surten a treballar a l'exterior

⁴¹³ Centelles, Agustí: (Q.A.) P. 55

la resta, ja que ell i els seus amics disposaven de diners i podien comprar allò que necessitessin.

Sobre la botiga fotogràfica durant el mes de maig només diu el dia 19 que continuen fent ingressos fotogràfics però no especifica quants. A partir del mes de juny, amb la construcció i perfeccionament del laboratori, el negoci es consolida entre els habitants del camp, i no només els refugiats: *Tenim una clientela seleccionada. Tots els gendarmes acudeixen a aque els fem fotos*⁴¹⁴. El volum de feina augmenta al llarg del mes de juny. Hi ha dies que detalla quantes còpies ha fet. Altres només escriu *faig tiratge i retoc*. Per exemple el 25 de juny: *De bon matí em poso dins el meu lloc de dormir convertit en laboratori i sala d'ampliacions. Faig 96 còpies ampliades de treballs pendents*⁴¹⁵. Al dia següent continua: *Torno a fer ampliacions a 6x9 i consigüeix fer-ne 91*⁴¹⁶. El dia 1 de juliol explica que ha fet més de 80 carnets i altres encàrrecs pendents. Les peticions de fotografies continuen i el 7 de juliol Centelles escriu: *Hem tingut una caixa de postals. Amb un calor insoportable, suant a raig fet i en varies etapes, de les 7 del matí fins les dues, he fet 209 còpies 6x9 i carnets. (...)*⁴¹⁷

Tanta producció es veu reflectida en els beneficis tal i com s'precia en l'entrada del dia 2 de juliol: (...) *La botiga fotogràfica rutlla. La gent ve continuament a fer-se fotos. Gastem un terme mitg de 20 fr. diaris en coses de menjar. Ho tenim tot pagat en material i en caixa resten uns 300 fr. Aixó va molt be per hara. Pujol a passat al departament F. i fa quatre clixés mes. (...)*⁴¹⁸

El reportatge de la festa del 14 de juliol va suposar, com ja hem explicat, un abans i un després en la vida d'Agustí Centelles com a refugiat. També va influir notablement en el desenvolupament del negoci. El dia abans Centelles va fer fotografies dels preparatius de l'esdeveniment que feien els refugiats: *Avui he fet unes fotos de preparació gimnástica del festival que s'ha de cel·lebrar demá en commemoració de la Revolució francesa. he*

⁴¹⁴ Idem. P.75

⁴¹⁵ Idem.P.74

⁴¹⁶ Idem.P.74

⁴¹⁷ Idem. P.79

⁴¹⁸ Idem. P.76

trobat a Gironés⁴¹⁹ el dues vegades campió d'europa de boxa del pes welter. Hem estat parlant una estona i m'ha contat el afusellament del seu company Flix (??)⁴²⁰, l'engarjolament del seu manager Artero i el de la seva esposa. He fet una fotos hon havia el monitor frances amb ell. =He fet tiratje de fotos al nostre "laboratori".(...)⁴²¹.

En tornar del permís de Carcassona es posen a la feina immediatament.

El dia 16 de juliol Centelles anota que va fer ampliacions fotogràfiques a 13x 18 i afirma que queden *meravellosament*.

L'endemà es llevaren aviat i començà a positivar. Quan tenia 60 còpies *el capitá Cassagne ens crida al seu despatx. No les vol. En te prou en tamany postal. Diu que si no les venem se les quedarà ell. Vol tres col·leccions de 60 fotos cada una. Li diem que ens quedarem sense paper després d'haverles fet i ens diu que quant les haguem entregades tornarem a Carcassonne. Sortim novament engrescats. Em fico dins "el laboratori" i a les 4 de la tarde ja les he tirat totes les fotos en total he fet unes 260 ampliacions. Començen a venir els pedidos. La nostra barraca es concorreguda per la gendarmeria que en arribar ens estreny la ma, ens convida a fumar i xerra amicalment amb nosaltres.*

En tornar del segon permís, després d'haver comprat material a Carcassona, Centelles fa una col·lecció de fotos a 6x9 com a mostra per tal que els clients puguin sol·licitar encàrrecs. No especifica el contingut de les imatges, però tenint en compte que la botiga de retrats feia mesos que funcionava, probablement serien fotografies de la festa del 14 de juliol.

El dia 22 Agustí Centelles i Salvador Pujol es presenten davant el cap del camp per fer-li un regal: *Em posso a la "cámara fosca" i faig uns quants encàrrecs que han vingut a ultima hora. Faig un fotomontage de 11 fotos de la festa del 14 de Juliol. La regalem al capitá Cassagne. Hem fet anunciar la nostra visita i ens ha fet entrar. Amb ell hi havia dos capitans. Li ha agradat moltissim. Semblava un nen en dia de festa. Tot joïos ens ha donat les gràcies dient-nos que ell agraiïa molt aixó. S'ha meravellat de que pugui fer aquesta mena de treballs. Cal dir que es una obra d'art. Fer aquest fotomontage ací,*

⁴¹⁹ Sagarra, Joan de (2004): "Gironés, el orgullo del boxeo catalán". *La Vanguardia*, Suplement Culturas (18-08-2004). Pp. 18-19

⁴²⁰ Il·legible a l'original

⁴²¹ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.83

en Bram, en un lloc de 70cm d'amplada, sense electricitat, sense poguer-se moure, sense cachets, sense aigua en fi sense res, equival com si en aviació, per exemple, es fes la travessia de l'Atlàntic des New York a París en un aparell de vol sense motor⁴²².

Aquest no va ser l'únic *fotomuntatge* que Agustí Centelles va fer al camp de concentració. Durant el mes d'agost, la botiga continuava donant fruits. A principis de mes els beneficis a caixa eren de 645,30 francs i tornaren a obtenir permís per comprar més material a Carcassona. El dia 13 d'agost, diumenge, Centelles anota que van tenir una *invasió de clients*. Però, a mesura que l'esclat de la guerra es feia imminent, el negoci començà a afuixar. Calia recórrer a l'enginy i el 5 de setembre el fotògraf explica: (...) *He fet tiratje i un fotomontatge en el que col·loco la foto del interesat al mig. Agrada molt per esser una especie de record de Bram.*(...)⁴²³. El dia 13 de setembre, data en què surt del camp, anota que el negoci només fa un encàrrec petit de fotografies ja que el negoci anava a la baixa⁴²⁴.

c) Les fotografies per il·lustrar el quadern

Centelles separa clarament les fotografies, bàsicament de retrat, que fan a la botiga de les que fa per acompanyar el seu diari, de les quals dóna poques pistes per poder identificar-les totalment. És aquesta la vessant documentalista del fotògraf, ja que no podem parlar de fotoperiodisme perquè aquestes imatges no es van publicar a la premsa del moment.

Sovint apunta *faig fotos* però no diu de què. En comptades ocasions, però, sí que anota la temàtica de les imatges i això ens permet datar-les.

El 26 de maig: (...) *Aquesta tarde he recordat els meus dies de repórter gràfic. He fet fotos en una festa de bon humor ó xifladura que els primers sintomas fa dies ja s'han manifestat en la majoria dels habitants d'aquest camp. Les disfresses han abundat. -Un psicòleg tindria hon poder estudiar ací.*⁴²⁵(...). Hi ha diferents fotografies de festes en el llegat de Bram. A partir del comentari de Centelles he triat la següent:

⁴²² Idem. P.91

⁴²³ Idem. P.117

⁴²⁴ Desconeixem si la botiga de fotografies va continuar funcionant quan Agustí Centelles va sortir del camp.

⁴²⁵ Idem. P.59

El dia 11 de juny. En aquest cas són imatges per a una campanya electoral per escollir “alcalde” de la seva barraca, ja que el que hi havia acabava de marxar a Mèxic: (...) *Faig fotos i algunes d’aquestes de la propaganda electoral, dons el 1er i 2º grop presenten un candidat a Alcalde i 3er i 4r un altre!*⁴²⁶(...)

⁴²⁶Idem. P.66

El dia 19 de juny Centelles explica que fa fotografies dels que marxen a Espanya.

El dia 13 de juliol quan retrata els preparatius del dia següent detalla: *He fet una fotos hon havia el monitor frances amb ell.* [Gironés, el campió de boxa].

També anota què va retratar el dia de la Festa de la República Francesa. D'entre els exemples, la cursa de braus o la salutació dels caps de barraca a la bandera francesa.

La darrera referència temàtica és del dia 23 d'agost quan retratà la visita de diferents polítics catalans al camp.

Finalment, m'agradaria destacar una anotació curiosa d'Agustí Centelles el dia 12 d'agost, que diu *He fet fotos dels que venen a retratar-se*. D'aquesta manera es pot palesar la diferència que ja esmentàvem entre, el negoci fotogràfic i les imatges que fa per acompanyar el diari. Després de mirar tot el corpus he triat com a exemple les següents, que poden correspondre a aquesta categoria, ja que els individus que hi apareixen no són els membres del grup d'amics, habituals en moltes imatges.

d) Fotografies dels amics

Bona part de les imatges corresponents al corpus de fotos del camp de Bram mostren el petit grup d'amics que vivien en comunitat. Es tracta, doncs, de l'àlbum de família d'aquest període de temps. Centelles també en fa anotacions al seu quadern. Per exemple el 23 de juliol, diumenge, diu (...) *Ens fem unes fotos i sortim a passejar al passeig central a les 4.(...)*⁴²⁷. Són poques les ocasions, en relació a la quantitat d'imatges d'aquest tipus que hi ha en el corpus, en què anota les fotografies que es fan amb la seva colla.

⁴²⁷ Centelles, Agustí: (Q.A.) P. 91

La petita comunitat també es retrata quan un dels seus membres marxa o quan els passa algun esdeveniment remarcable, com per exemple rebre un paquet de menjar.

4.4 Llibertat i resistència a Carcassona

Carcassona, la capital del departament de l'Aude, tenia, segons el cens de 1936, una població de 33.441 habitants (30.709 francesos i 1.732 estrangers).⁴²⁸

Agustí Centelles s'instal·là a Carcassona a partir del 13 de setembre del 1939 gràcies a la feina de fotògraf en un estudi d'aquesta petita ciutat. L'amo del negoci havia estat mobilitzat i el pare d'aquest, senyor Bouyssou, anà a Bram a buscar un treballador per poder tirar endavant la botiga, *Chez Porte*.

*(...) Soc cridat al Comissariat. Allí trobe un individuo que cerca un fotógraf per treballar a Carcassonne. Soc preguntat si soc professional. Li interesso i em diu si vull anar a treballar. Tot seguit contesto que si. El Comissari em diu que el meu sou será de 1.200 francs per mes. De aquestos 1.200 fr. el patró farà entrega de 300 al camp. Per tant jo tant sols en percebré 900. -Com es molt natural no desaprofito la ocassió de sortir i esser lliure (condicionalment). S'exten el contracte (impresos ja per el comissariat) per tres mesos, després dels quals si el patró prescindeix dels meus serveis tindrè de tornar un altra vegada al camp. Com es pot constatar no he sigut contractat sinó venut a terminis de 300 fr. per mes, per temps indefinit o mes be, llogat. (?) M'arranjo tot seguit, passo per el metje que em fa un reconeiximent i surto amb el patró que m'espera amb un cotxe a la porta. (...).*⁴²⁹

Centelles no escrigué diàriament el seu quadern els primers temps a Carcassona. Ell mateix afirma que no hi havia res d'interessant a destacar, perquè la seva vida consistia a anar a la feina i d'allí a casa. A més, deixà de fer el diari a partir del 19 d'octubre, per la qual cosa és força difícil conèixer de primera mà els anys que passà a la capital de l'Aude.

Tot i això el que deixà anotat en aquest primer mes i mig ens dóna una idea dels inicis de la vida en llibertat d'un refugiat espanyol just després de sortir d'un camp de concentració francès. Centelles parla sobretot de la feina que

⁴²⁸ Arxiu Departamental de l'Aude. Comunicació personal (agost de 2005)

⁴²⁹ Centelles, Agustí: (Q.A.). P.120

ha aconseguit, de les cartes que envia a la dona i als amics i, especialment, dels seus intents per trobar feina als companys que encara restaven a Bram.

Fins al dia 11 d'octubre no obtingué la documentació oficial: (...) *Avui 11 m'ha sigut lliurat el paperot per circular. Es valid fins el 26 de Decembre. Fotografia de perfil, els cinc dits marcats, resenya antropometrica etc. etc. (...)*⁴³⁰

431

El carnet d'identitat era bàsic per a qualsevol estranger resident a França. A l'Arxiu Departamental de l'Aude es conserven diferents decrets en relació al carnet d'identitat dels estrangers. En el del 6 de gener de 1940, el Consell de Ministres va legislar d'acord amb la llei del 2 de juliol de 1938, relativa a l'organització de la nació en temps de guerra. Els estrangers, amb algunes excepcions molt concretes, havien de pagar 400 francs per obtenir el carnet d'identitat. Aquest era obligatori per aquells que havien d'estar en territori francès més de dos mesos. El document tenia una validesa de tres anys i calia renovar-lo periòdicament. A la part posterior hi havia tota una sèrie de recomanacions als estrangers com ara que si canviaven d'adreça o marxaven de França abans calia segellar-lo a la policia. També s'indicava que les infraccions en la documentació, des de no posseir-la fins a falsificar-la, es podien jutjar penalment provocant l'expulsió immediata del país.

⁴³⁰ Idem. P.126

⁴³¹ Arxiu Departamental de l'Aude: (2388 W 7)

Pel que fa a la feina, Centelles quan arribà a l'estudi fotogràfic ja va intuir que s'hauria d'esforçar molt. (...) *Veig la fotografia tot es vell. El procediment d'obtenció de fotos es al magnesi. El laboratori nomes te una cubeta. La prensa trencada i antiga. Tot de clixés per tot arreu. Ple de pols. Una máquina primitiva. Clixés a 13x18 i 18x24.*(...)⁴³² Al dia següent, 14 de setembre, començà a treballar. El fotògraf anota curiosament en què consisteix la seva feina a la botiga, quantes còpies fa, en quins formats i quin és el procediment per obtenir les imatges: (...) *He fet 76 clixes per carnets d'identitat i tres per postals. Les 6 copies de carnets fan pagar-ne 12 fr. i les 6 postals 35 fr. Entre a treballar a les 8 surto a les 12, entro a dos quarts de dues i surto a les 6. He quedat rebentat puig cada tres clixés ting de carregar, cada un d'aquestos canviar el pls del aparell electric de magnesi, mesurar aquest, col·locar l'aparell al "enchufe", fer passar al client, col·locar-l al seient, arranjar-lo, obrir la máquina, forçar, posar el xassis, tancar, diafragmar, donar el contacte, tornar al client i treure una lampara, tornar a la máquina, disparar i tornar a començar.* (...) ⁴³³. El ritme de treball és impressionant. El segon dia fa 80 fotos i al cap d'una setmana anota que la mitjana és de 70 imatges per dia, fins i tot va a l'estudi de nit, perquè pateix pels clients. L'amo estava encantat i no parava de convidar-lo a l'aperitiu, a cafè i a tabac. Gens estrany, ja que de tenir la botiga tancada -perquè qui en realitat era el fotògraf estava al front- a comptar amb un professional com Centelles la diferència fou abismal.

L'aparent bona relació amb el patró és en realitat per a Centelles una explotació tal i com escriu els dies 26, 27 i 28: (...) *El patro es un cantamanyanes. Demana mes que un pobre. Em repeteix les coses a dotzenes sense donar-se conte. Es vell. -Es compromet amb el client i la feina normal es va enraderint. Després venen els clients i la clar, no esta feta. Es disculpa amb mi. Jo no puc pas rendir mes. Al mateix temps tinc de fer les fotos, les copies, revelar els clixés, atendre les reclamacions. Li he tingut de dir que solsament tinc dos mans i jo no puc pas multiplicar-me. No sap res de fotografia i es comprén tot. Per que no em mareigi li he fet fer un plan de*

⁴³² Centelles, Agustí: (Q.A) P.126

⁴³³ Idem. P.121

*treball però tot i això continua demanant mes i mes.(...).*⁴³⁴ La feina no afluixava tot i que gràcies al mal temps no hi havia tants clients. Arribà fi de mes, per tant l'hora de cobrar i Centelles fa balanç: (...) *Ahir dia 1er vaig cobrar. El patró m'ha regalat 120 fr. de mes a mes. Ja pot. En 17 dies li he guanyat res mes que 10.099 fr. contantes i sonantes. He fet 742 clixés de carnets, 37 clixés per postals i 90 reproduccions. en un total de 4.992 copies 6x9 i 222 postals. I tot això després de prop de 8 mesos de completa inactivitat.(...)*⁴³⁵.

En l'entrada corresponent als dies 24 i 25 de setembre resumeix la nova vida: *Res d'interés remarcable. Molta feina i cap forma de treballar be per manca d'utensilis. Plaques dolentes per treballar en galeria i una sola superfície de paper: semi brillant normal. La meva vida es tonta: De la chambre al trevall d'allí al restaurant. Tornar a la feina i al restaurant i a la chambre.(...)*⁴³⁶.

La seva principal preocupació era poder ajudar els amics. Per aquest motiu es llevava cada dia a les 7 del matí, comprava el diari i buscava entre els anuncis possibles feines per als que encara restaven a Bram, a qui escrivia cartes i targetes molt sovint. Per això, tampoc té gaire temps pel seu diari. Com que la feina a la botiga de fotografia el superava li demanà a l'amo si podia fer venir el seu ajudant, Salvador Pujol. Però el patró donà llargues. Centelles gairebé trobà feina a Pujol en un estudi fotogràfic del qual només en diu el nom: "Chez Graille". Aquest fet l'anota el 5 d'octubre i ràpidament li comunicà al seu amic. Però cinc dies més tard explica (6 a 11 octubre):

(...) El carallot de Graille m'ha dit que no necessita de moment cap dependent. Si el movilitzen ja m'avisarà. Pobre Pujol. Jo que li havia escrit que ja tenia feina! He cercat per tot arreu. Al Bureau de Reigement ja li falta poc per que em fumin fora en quant entro. Tot seguit em diuen "no hi ha res". Entro en un Herbolari hon hi ha un lletrero cercant un xofer. En saber que es refugiat el que li ofereixo em diu que no i que no! M'he ficat a tot arreu. garatxos, camiseries, sastreires, als magatzems Paris, i no se quants llocs mes. Res a fer. He tornat a fer la volta de sempre: epicier,

⁴³⁴ Idem. P.121

⁴³⁵ Idem. P. 124

⁴³⁶ Idem. P. 123

*fruiter, adroguer i Plaçon. Ací, la dependenta o mestressa amb tot el cinisme m'ha dit que havia cercat i trobat un dependent. En dir-li que jo li havia demanat la plassa per el meu amic que resta a Bram m'ha contestat que no volia reclamar a cap espanyol. Ací es mal assumpte el esser espanyol i mes a mes refugiat. Per el que es veu s'ha fet una propaganda criminal de nosaltres. No obstant aixó, estic avegonyit de no poder trobar quelcom per els bons amics que resten al camp. Vorem si en els dies succesius tinc mes sort. "Tant de bo". (...).*⁴³⁷

A més de la correspondència amb els seus amics del camp i amb Josep Aymamí, evidentment, Centelles es posà en contacte d'immediat amb la seva dona. Rebé la primera carta d'Eugènia Martí directament a Carcassona el dia 11 d'octubre. Ell ja li havia escrit en diverses ocasions. Fins i tot quan cobrà el primer sou va aprofitar per comprar unes joguines per al seu fill i intentà enviar-les a Barcelona. Això a correus li van dir que no era possible i la negativa l'afectà molt. Però sí que li va poder fer arribar a Eugènia Martí unes revistes de moda amb patrons inclosos.

El retorn a la vida civil no era fàcil per als refugiats. En primer lloc calia trobar un espai per viure. La xarxa de solidaritat entre aquells qui ja havien sortit dels camps feia un temps i els recent alliberats va ser bàsica per fer fàcil la incorporació a la nova vida. Centelles es trobà amb un antic company de barraca, a qui anomena Chulià.⁴³⁸ La primera nit va sopar i dormir a casa d'aquest, que estava instal·lat a Carcassona amb la seva dona, el seu fill petit i una cosina. L'endemà hi anà a dinar. Centelles anota que els va a veure cada dia per fer petar la xerrada. De vegades es quedava a sopar o a prendre cafè, però ja havia trobat una habitació per dormir (rue Voltaire, 38) gràcies a la jove de l'estudi fotogràfic. La noia també li va cercar un restaurant prop de la botiga on poder fer les menjades. Tenia la feina, el lloc on hostatjar-se i el de menjar en la mateixa zona de la ciutat, prop de la plaça Carnot, on encara avui dia es fa el mercat, i del carrer de l'Estació, zona comercial per excel·lència i propera a l'estació de ferrocarrils.

⁴³⁷ Idem. P.126

⁴³⁸ A la llista de la barraca 62 /Sector D (17 març) només apareix un home amb aquest cognom:Chulia Seguer Ramon. Arxiu Departamental de l'Aude.(4MD 790)

A poc a poc va fent coneixences a Carcassona. Els primers temps són sobretot botiguers a qui demanava feina per als seus amics, les persones per a qui treballava i altres refugiats. Centelles només anota un incident respecte el tracte per part de la població francesa el dia 4 d'octubre: (...) *Avui he sortit indignat del restaurant. Uns tipus que menjaben m'han preguntat si estava mobilitzat. Els he dit que era espanyol. Llavors m'han dit que per que no m'havia fet voluntari i si no volia fer-men que es el que feia a França. Que ja podia haver-men hanat a Espanya. He fet un gran esforç per contindre i no contestar, donç hi ha que hanar en peus de plom. Per menys de cinc céntims et tornen al camp. No vull ni comentar-ho.*⁴³⁹

El dia 14 d'octubre, un mes després de sortir del camp, té una gran sorpresa: (...) *-A dos quarts de sis han trucat a la porta de la fotografia. Obro i em trobo de fit a fit amb Pujolet. Aquest a sortit del camp per treballar d'operador de cabina cinematográfica al Cinema Odeón ací a Carcassonne. Sopem, anem a casa Chuliá i l'acompanyem al cinema.*(...)⁴⁴⁰. Ferran Pujol es quedà a dormir amb Centelles i l'endemà van ser convidats a dinar a casa de Chulià. A partir d'ara són tots dos qui cerquen feina per als altres amics i es veuen cada dia. Centelles acompanyava Ferran Pujol a la feina i es quedava al cinema mentre l'esperava que acabés.

El dia 19 d'octubre escriu la darrera entrada al diari: *Avui he tingut un gran dia d'anyorament dels meus, sobretot del meu filllet. Varies vegades, en mirar uns altres infants les llagrimes han estat a punt de sortir dels meus ulls. Gairebé he passat tot el dia suspirant fortament. La feina de la trde m'ha distret una mica. !Quines ganes tinc d'abraçaros estimats meus! Si jo sapigués descriure tot el que sento vers vosaltres! -Escriu dues tarjes al camp. Una per Olariaga i l'altra per Savall gran. Bons amics tots dos. Que no donaria jo per poguer fer-los sortir!.*

A partir d'aquest moment podem conèixer determinats aspectes de la vida d'Agustí Centelles a Carcassona per algunes persones amb qui compartí temps d'exili.

⁴³⁹ Centelles, Agustí: (Q.A.) P.125

⁴⁴⁰ Idem. P.127

Centelles canvià de domicili. El lloc on va estar més temps fou a casa de la família Dejeihl, al número 4 del carrer Orliac⁴⁴¹. André Dejeihl explica que la seva àvia el 1940 va posar un anunci cercant hostes. Segons aquest testimoni Centelles hi va ser juntament amb un altre amic seu refugiat de qui no en precisa la identitat⁴⁴². Posteriorment el fotògraf hi visqué amb Maria Bergua⁴⁴³, la seva companya d'exili.

La relació d'Agustí Centelles amb aquesta família era molt bona. Fins al punt que quan el fotògraf tornà a Barcelona el 1944 va deixar en aquesta casa el seu arxiu fotogràfic, com es detallarà més endavant⁴⁴⁴.

Una de les amistats que Centelles va fer durant el temps de Carcassona i que va durar fins la mort del fotògraf és Carme Capilla⁴⁴⁵.

Carme Capilla i el seu marit, Lluís Garcia, vivien en una casa molt gran de la capital de l'Aude, gràcies a la solidaritat d'un metge francès anomenat Deltey que no necessitava la vivenda i que va posar com a única condició que, si mai la volia vendre, ells acceptessin marxar. La impressió de Carme és que aquell doctor era un resistent, per tal com va actuar amb ells, refugiats espanyols. Durant els anys 1940 i 1941 i part de 1942, període durant el qual la van ocupar el matrimoni Garcia, aquesta casa es convertí en lloc d'acollida per a refugiats que acabaven de sortir d'algun dels camps de la zona o estaven de pas per la ciutat, a més de centre de reunions polítiques i festes d'amics. Carme va conèixer Centelles perquè aquest hi anava a dinar algunes

⁴⁴¹ Sergi Centelles recorda que totes les cartes que arribaven del seu pare portaven aquesta adreça de Carcassona. D'aquestes comunicacions se'n conserva una de Centelles a la seva dona, escrita el gener de 1944, que també confirma que fou enviada des del carrer Orliac.

⁴⁴² Carme Capilla, refugiada que conegué Centelles a Carcassona, afirma que es tractava de Salvador Pujol qui, posteriorment, canvià de casa quan la seva dona arribà a viure a la capital de l'Aude.

⁴⁴³ Informació facilitada per Carme Capilla, Eduard Pons i Prades i Carmen Torres. Maria Bergua era una aragonesa militant del Partit Comunista que col·laborà activament com a correu en la resistència. Els testimonis entrevistats la identifiquen com la companya de Centelles durant més d'un any. Vivien junts fins que el fotògraf tornà a Barcelona el 1944.

⁴⁴⁴ Actualment la casa encara es conserva. André Dejeihl ens va mostrar el lloc de l'antiga golfa, ara una habitació, on Centelles diposità el seu arxiu.

⁴⁴⁵ Carme Capilla (Sant Andreu, 1918). S'exilià el gener de 1939 amb el seu marit Lluís Garcia i la seva filla d'un any, que morí pocs mesos després. Quan Lluís Garcia sortí del camp de Bramon va estar detingut i Carme tornà de l'alberg per a dones on havia estat internada, es van instal·lar a Carcassona, ciutat en la qual el 1942 nasqué el seu fill. Garcia, militant de la CNT, fou assassinat per membres del Partit Comunista durant els dies de l'alliberament de França, el 1944, mentre estava de guerriller al maquis. Carme es quedà a Carcassona durant molts anys treballant d'auxiliar d'infermeria a un hospital i cuidant malalts. En jubilar-se s'instal·là a Sant Carles de la Ràpita (Montsià), on viu actualment.

vegades amb el seu amic Salvador Pujol⁴⁴⁶. També féu amistat amb aquest i amb la seva dona, Enriqueta. Eren temps difícils i els republicans espanyols s'ajudaven els uns als altres. Diners n'hi havia ben pocs. Aquells que tenien un sou col·laboraven amb el que podien per comprar menjar per a tots. La lluita clandestina encara no estava articulada i en aquests moments la xarxa de col·laboració que s'estengué era pura i simplement la de la solidaritat.

Molts cops Carme Capilla anava a la polleria o a la fleca del barri i li fiaven el menjar. Carme no ha estat mai militant de cap partit. Ella creu que no calien tantes discussions polítiques, que mai no ho ha entès, ja que tots estaven contra el mateix i per això s'havien exiliat. Per ella, l'únic que comptava era ajudar les persones. Casa seva era centre de trobada i de les primeres planificacions per a operacions clandestines però ella n'estava al marge. En realitat no del tot, ja que col·laborava de vegades portant paquets o preparant menjar per als guerrillers. No era l'única dona que feia de correu.

*Añádanse a este nutrido grupo de militantes las mujeres de muchos de ellos y un equipo de muchachas cuya inteligencia y sangre fría iban parejas y fueron puestas a prueba a menudo: Pilar, María Bergua, Paquita, Carmeta [Carme Capilla], Leonor, Rafaela, Libertad, Mercedes, Nati, Lolita, María Luisa, Carmen, aragonesas y catalanas casi todas ellas, y se tendrá una idea de la importancia que tuvo lo que podríamos llamar el embrión de lo que, poco después sería la organización clandestina, perfilada y estructurada casi enteramente en el seno del GTE 422.*⁴⁴⁷

Els homes, bregats en els fronts durant la Guerra Civil, s'encarregaven de pujar a la muntanya a portar tot tipus de material per als *maquis*, dels sabotatges i de la lluita armada. Moltes vegades Carme acollia persones a dormir que ella no sabia qui eren, malgrat el perill que suposaven els veïns que tenia: *I al costat nostre vivia el cap de la policia, monsieur Germanaud, a la casa tocant que era una caseta baixa i que em deia moltes vegades*

⁴⁴⁶ Desconeixem exactament la data quan va sortir Salvador Pujol del camp de Bram. Tant Carme Capilla com Eduard Pons i Prades el van conèixer a Carcassona on Pujol vivia, primer sol i després amb la seva dona.

⁴⁴⁷ Pons i Prades, Eduard (2003): *Republicanos españoles en la II Guerra Mundial*, Madrid. La esfera de los libros. P. 98

*Carmen, madama Garcia, vostè coneix tots aquests homes que venen? André, no sé qui són!!! Aquests un dia l'assassinaran.*⁴⁴⁸

En parlar de Centelles, Carme diu que no era un home d'acció, mai va practicar la lluita armada. Tot i que no s'enrolés al *maquis*, Centelles sí que col·laborà activament en la resistència amb el seu ofici: la fotografia.

Tal i com explica l'historiador Eduard Pons i Prades⁴⁴⁹ el maig de 1942 es va crear el Grup de Treballadors Estrangers 422 a Carcassona. El departament de l'Aude comptava amb tres GTE: el 422 a la capital, el 318 a Bram i el 105 a Axat (aquest s'incorporà la tardor del 1943 al de Carcassona).

El GTE 422 estava situat al número 44 del carrer Voltaire i comptava amb les oficines, un menjador i algunes habitacions per poder dormir. El cap del grup era un comandant d'aviació francès (Tricoire), el de personal un capità de cavalleria (de Rabaudy), el d'intendència un tinent d'Infanteria (Barnard) i el dels serveis administratius un enginyer naval (Sorel).⁴⁵⁰

*Todos juntos formaban parte de una estructura policíaco-administrativa bastante abigarrada, ya que si Tricoire -el jefe- era un colaboracionista activo, Sorel, en cambio, era un amigo de los republicanos españoles desde siempre. De Rabaudy era un aristócrata -Barón de Montargis- situado más allá del bien y del mal. Aunque, al final, acabó ladeándose hacia nosotros. Bernard, hijo de Alsacia, se sentía más alemán que francés. El resto de la plantilla éramos españoles: Lacambra, el cocinero, Rosell y López, los dos conserjes, el chófer, Salas. Y los oficinistas / intérpretes, Fernández Albert, Tomás Martín, Manuel Morató, Ramón Llimona, Enrique Velasco, Ignacio Toldrá, Joan Cornet, Enrique Oubiña, Julián Villapadierna, Guillermo Maté y el autor. He detallado lo que era la plana mayor del GTE nº422, porque la de los restantes grupos era similar. La mayoría de sus oficinistas o auxiliares, españoles, tenían filiación comunista.*⁴⁵¹

Pons i Prades va conèixer Centelles l'estiu de 1942 a l'oficina del GTE.

Al voltant del grup de treballadors s'organitzà la lluita clandestina. (...) *otra de las tareas asumidas fue la del control de la información: la que se*

⁴⁴⁸ Testimoni de Carme Capilla. Entrevista personal

⁴⁴⁹ Pons i Prades, Eduard (2003): op. cit. Pp.91-108

⁴⁵⁰ Testimoni d'Eduard Pons i Prades. Entrevista personal

⁴⁵¹ Pons i Prades, Eduard (2002): op. cit. P.112-113

*recogía, en el terreno militar sobre todo, y la que se debía canalizar hacia el alto mando, y la que se distribuía, ya fuera por medio de octavillas, boletines o prensa. Otra realización de mucho más alcance fue la creación de una Escuela de Guerrilleros, en un pueblo situado al sur de Carcassone: Roullens. La dirigían Bartolomé Costa y Pepe Luís Fernández Albert.*⁴⁵²

A banda de la seva activitat els líders del GTE 422, Tomàs Martín Pascual, Pepe Luís Fernández⁴⁵³ Albert i Enrique Oubiña, tenien relació directa amb la Resistència francesa i amb els altres nuclis de resistents republicans espanyols que hi havia a l'Aude i a altres departaments veïns, ja fossin guerrillers o no.

La missió de Centelles en aquesta estructura clandestina va consistir en crear un laboratori fotogràfic. Això ho va fer al soterrani de la botiga on treballava, *Chez Porte*, sense que el seu patró en tingués coneixement⁴⁵⁴. Tal i com explica Eduard Pons i Prades: *Montó el primer laboratorio clandestino del Mediodía de Francia, en el invierno de 1942-43, para atender no sólo a las necesidades de los clandestinos del GTE 422 (...) sino también a los requerimientos de compañeros comprometidos con las cadenas de evasión aliadas.(...) Nos consta que la Resistencia francesa de aquella amplia zona (Pirineos Orientales y Centrales) también se benefició de la producción del laboratorio de Centelles. Se fabricaron certificados de identidad (franceses y alemanes), salvoconductos alemanes (Ausweis), órdenes de traslado de personal de un GTE a otro o de un GTE a un lugar de trabajo determinado, órdenes de traslado de internados en campos de concentración a cárceles, certificados de la Cruz Roja para trasladarse del interior de Francia hasta Perpiñán o Bayonne so pretexto de hacerse repatriar a España. Documentos*

⁴⁵² Pons i Prades, Eduard (2003): op. cit. P.99

⁴⁵³ Pepe Luís Fernández també fou un dels amics de Centelles a l'exili. Era un madrileny de família de militars que continuà amb la tradició de pertànyer a l'exèrcit. S'exilià el 1939, va estar al camp d'Argelers i posteriorment a la 10ª companyia de treball que anà a parar a construir la línia Maginot. Després de l'ofensiva alemanya del maig de 1940 el seu grup es va escapar i aconseguiren entrar a la zona no ocupada de França. Posteriorment desenvolupà la seva activitat clandestina al GTE 422. Va ser un dels lluitadors a la Vall d'Aran. Fou detingut i empresonat al penal de Burgos. Condemnat a mort, finalment se li va commutar la pena per 20 anys de presó. A Burgos va conèixer Miguel Núñez i continuaren la resistència des de l'interior del penal. (Informació facilitada per Carmen Torres Martín, Eduard Pons i Prades i Miguel Núñez)

⁴⁵⁴ Amics seus com Carme Capilla desconeixien aquesta informació. Centelles no li'n va parlar mai, ni després d'haver tornat a Barcelona.

*de Consulados o Vice-consulados franquistas en Francia certificando que el interesado se encontraba bajo su jurisdicción. Y el retoque de fotografías de identidad. Y así hasta lo increíble...*⁴⁵⁵

En aquest laboratori amb tant volum de producció Centelles comptava amb el seu ajudant i amic Salvador Pujol i amb Enrique Oubiña: *Aquest era un manitas. No va inventar la bomba atòmica perquè no se li va acudir. No et pots imaginar el que era capaç de fer. Aquest era un dels contactes més estrets del Centelles. L'ajudava molt a fer documents perquè amb taps de xampany, taps de suro, doncs falsificava segells per fer la documentació falsa. Cremaven els taps de xampany i feien segells.*⁴⁵⁶

*Si Oubiña era el company en les tasques del laboratori clandestí, Tomás Martín*⁴⁵⁷ *va ser el millor amic d'Agustí Centelles en el GTE 422. Martín era un personatge molt apreciat entre els exiliats. Com explica Carme Capilla sempre resolía qualsevol problema: el Tomàs estava en el grup de treballadors estrangers. Políticament també estava posat en tot. A mi em venien els veïns, miri ha arribat allà un refugiat que està malalt, o està perdut i ha vingut aquí. Jo anava, mirava qui era i llavors li passava al Tomàs que era el que es cuidava de tot, diguéssim.*

Pons i Prades el retrata de la següent manera: *Tomàs tenia relació amb tothom perquè era molt simpàtic i molt obert. Qualsevol lio que hi havia el resolía ell. Era alt i guapo però quan va tornar de Mauthausen era un espectro. Va estar un any només allà, l'últim. Quan passava algo era envia-ho cap al Tomàs i ell ho arreglava. La meva primera dona, que es va morir de*

⁴⁵⁵ Pons i Prades, Eduard (2002): op. cit. P.115-116

⁴⁵⁶ Testimoni d'Eduard Pons i Prades. Entrevista personal. Enrique Oubiña era militar professional. Durant la guerra va fer de capità de milícies. En el GTE 422 era un dels principals líders i li deien "el tècnic" per la seva facilitat per arreglar coses. Fou detingut i deportat a Dachau d'on va tornar després de l'alliberament del camp.

⁴⁵⁷ Tomás Martín Pascual (Madrid 1913-Carcassona 1972) era un dels principals caps de la resistència a l'Aude. Nascut a Madrid el 1913, militant del PCE, va fer carrera militar a la marina. S'exilià el 1939 i fou detingut el 1944 i deportat a Mauthausen. Qualificat de NN (Nit i boira) fou salvat de l'extermini pel grup de resistents que s'havia format dins el camp de concentració, que pogueren enviar-lo amb un komando de treballadors a l'exterior. Va ser un dels principals lluitadors dins Mauthausen, juntament amb Mariano Constante a qui l'uní una gran amistat. Després de l'alliberament tornà a Carcassona on va conèixer Carmen Torres, amb qui es casà el 1946 i tingueren un fill. El PCE el va depurar i això li causà una gran depressió, de la qual no es va recuperar mai del tot. Font: Carmen Torres. Entrevista Personal.

càncer al 64, jo li deia no em diguis que tu no estaves enamorada del Tomàs també, perquè totes les noies estaven enamorades d'ell.

El 20 de gener de 1944 la Gestapo va realitzar una ràtzia de detencions i prop de 500 persones⁴⁵⁸ foren arrestades a l'hora del migdia, en plena via pública a Carcassona. Tres homes clau del GTE 422 van ser deportats als camps d'extermini nazis: Tomás Martín, Enrique Oubiña i Miguel Karner. Tots tres van presentar al control d'identitat tres carnets extesos pel Grup de Treballadors Estrangers. Aquest detall va alertar a la Gestapo, -i també a la policia francesa-, que començà a sospitar d'aquells treballadors tan especials que eren els refugiats espanyols. Amb tot, durant tres mesos no es va fer cap moviment de detenció més. Dins el grup de treballadors també es van prendre totes les mesures necessàries per tal de cobrir-se les espatlles. El laboratori clandestí era un element massa important i valuós i convenia no exposar-se. El mes d'abril es decideix que Agustí Centelles havia de marxar de Carcassona. A partir de llavors es va fer càrrec del laboratori Salvador Pujol.

4.5 La tornada a casa

Segons el testimoni de Carme Capilla va ser Maria Bergua, la militant comunista i companya de Centelles en aquell moment, qui va intercedir davant la direcció del Partit, perquè el fotògraf passés clandestinament a Espanya. Eduard Pons i Prades, per la seva banda, no confirma que fos Bergua però tampoc ho descarta. El que sí afirma és que després de la detenció les dues persones més importants del grup eren Pepe Luís Fernández Albert i Ignasi Toldrà Alió, qui tenien molta relació amb Centelles, i eren plenament conscients del perill que corrien tots els membres del GTE 422. Pons explica que segurament la idea de tornar no va partir del propi Centelles, ja que després de treballar tant temps sense cap problema un no prenia les precaucions ni era conscient del risc. *Però sí del Toldrà que era molt més racional i fred que Pepe Luís, a qui encara li quedava un pèl de romanticisme.*⁴⁵⁹

⁴⁵⁸ Pons i Prades, Eduard (2002): *Los senderos de la libertad (Europa 1936-1945)*. Barcelona. Flor del Viento. P.116

⁴⁵⁹ Testimoni d'Eduard Pons i Prades. Entrevista personal

Abans d'abandonar França, Agustí Centelles va decidir deixar el seu arxiu personal a Carcassona. Calia protegir perfectament els milers de negatius que s'havia emportat amb ell en creuar la frontera l'any 1939. Eduard Pons i Prades explica que es va fer de la següent manera⁴⁶⁰:

Jo quan ell va marxar el vaig ajudar a empaquetar. Fins llavors una part dels clixés estaven amagats a l'oficina del grup [GTE 422] en unes caixetes petites per negatius. Una altra part estava a casa d'uns amics, del Llimona. Ell ho tenia distribuït. I la major part on vivia amb la Maria Bergua. (...) Com que el 5 de maig van haver detencions, (...) vam dir, òstia si vénen aquí al grup i veuen direccions i troben la fitxa del Centelles clar, troben la caixa. Perquè imagina't que diuen mira aquest treballa en una casa de fotografia i van allà i diuen mira fa un parell de mesos que aquí no hi és...

I llavors jo amb un amic meu del Poble Nou, Antonio Arderius Ros, aquest tenia una espècie de moto dels temps dels dinosaures, que fotia un soroll i a més treballava de fuster i s'havia fet una espècie de remolc amb uns taulons de fusta i unes gomes bueno! I amb aquest remolc vam portar la caixa dels clixés a Roullens que està a 7 o 8 km de Carcassona. I aquí ho vam portar a casa d'una parella de pagesos que també eren emigrats econòmics. I aquí la caixa va estar fins a principi de setembre del 44 quinze dies després de l'alliberació i clar, quan es va lliberar Carcassona vam anar una altra vegada amb la moto (...)

Vam arregar la caixa i la vam portar un altre cop a casa la Bergua.⁴⁶¹ I allí es va quedar fins que vam anar el Centelles i jo a buscar-la al maig del 76. (...)

La caixa estava intacta perquè era de pots de llet condensada, de fusta, d'aquelles amb claus, que s'aixecava i hi havia 24 pots. Llavors a dintre les caixes estaven embolicades en paper de plata, cada caixeta estava embolicada i a dins a lo millor tenia 15 o 20 clixés. Entre les caixetes i la de fusta estava protegit en paper d'estrassa. (...)

⁴⁶⁰ Testimoni d'Eduard Pons i Prades. Entrevista personal.

⁴⁶¹ Com s'ha dit anteriorment és la casa del c/Orliac, 4 de la família Dejeihl. Maria Bergua tornà a Barcelona a finals del 1944. Fou detinguda, torturada i empresonada durant un mes. Va poder sortir de la presó gràcies a un familiar. Es va instal·lar a viure a Sant Andreu a casa de Carme Capilla, la seva millor amiga. Un matrimoni cosins de Carme van morir tots dos en pocs anys de diferència i Maria Bergua es féu càrrec del fill i la filla que es van quedar orfes. Va morir a Barcelona el 1992.

No coneixem exactament quina fou la ruta a peu a través dels Pirineus que seguí Agustí Centelles. Només que va tornar per Andorra. *Las cadenas de evasión, según “El Padre”⁴⁶² no sacaban por Andorra, más que excepcionalmente, alguna personalidad que otra, a la que urgía pasar a Gran Bretaña o África del Norte, como sucedió, entre otros, con el futuro mariscal De Lattre de Tassigny o la hija de Félix Eboue, el gobernador indígena de la Guinea Francesa. (...) Como urgente sería el paso del reportero-gráfico Agustí Centelles, en abril de 1944, con la policía alemana pisándole los talones. Mediada la década de los años setenta, ya en Barcelona, mi buen amigo Centelles me confirmaría lo rápido que había sido su paso por Andorra. Llegó a la pensión Ordino antes de que amaneciese y a la noche siguiente ya durmió en la Seo de Urgel.*⁴⁶³ Aquesta eficàcia fou en gran part gràcies a *“Comprendes” el guía más joven del Pirineo.*⁴⁶⁴

La data exacta d'arribada del fotògraf a Barcelona tampoc l'hem poguda documentar. Ni la seva família ni els testimonis entrevistats la recorden. Carme Capilla apunta que ella tornà a Barcelona per visitar la seva família amb el seu fill petit a finals d'abril. Just en sortir de l'estació de França i abans d'anar a casa seva al barri de Sant Andreu, Carme es dirigí a la Via Laietana número 54 on estava Centelles amagat a casa de la seva sogra. Demanà per ell i a la porteria li respongueren que s'equivocava. La dona insistí i digué que acabava d'arribar de Carcassona. Llavors l'home que l'atenia, que era el cunyat del fotògraf, la va deixar pujar. Centelles estava al llit, amb ferides a la cara a causa del fred i molt axafat pel cansament, per tant feia pocs dies que havia tornat. La seva dona l'estava cuidant. L'emoció dels dos amics en retrobar-se fou immensa. Aquell dia Carme conegué Eugènia Martí.

La situació de clandestinitat d'Agustí Centelles va provocar que la família es traslladés a Reus on van viure durant tres anys a casa de Ramon

⁴⁶² Robert Terres, líder de la Resistència Francesa

⁴⁶³ Pons i Prades, Eduard (2002): op. cit. P.144

⁴⁶⁴ Sobre aquesta persona de qui no se sap quin era el seu nom en realitat, podeu consultar el perfil que en fa Pons i Prades, Eduard (2002): op. cit. Pp.181-183

Ossó Massip, padrí de Sergi Centelles. Allí el fotògraf es va dedicar a despatxar pa, ja que la família tenia un forn, negoci que anava molt bé en temps de postguerra. Però no deixà del tot la seva passió per la fotografia i participà en alguns concursos organitzats pel Centre de Lectura de Reus guanyant alguns premis. *Allí va començar a fer algunes proves de fotografies en color amb un positiu i un negatiu superposats, aconseguia uns alts relleus que bé, tenien el seu estil. Sempre estava barrinant.*⁴⁶⁵

El 1947⁴⁶⁶ Eugènia Martí esperava el seu segon fill, Octavi, i la família decideix tornar a Barcelona, allotjant-se provisionalment a casa de la germana d'Eugènia, al carrer Tamarit fins que es van traslladar a un pis de lloguer al carrer Urgell, 92. Josep Aymamí Serra li va llogar a Centelles una de les habitacions en teoria per tenir un despatx, que mai no va utilitzar, però que pagà igualment durant anys per ajudar el seu amic. Eren temps difícils econòmicament i Centelles va posar l'estudi a la mateixa vivenda. L'any següent Centelles va obrir un petit laboratori al carrer Bonavista, 20 per dedicar-se a la fotografia industrial, gràcies a uns diners que li va deixar Ramon Ossó. Les restriccions elèctriques dificultaven molt la feina, per la qual cosa, quan tingué l'oportunitat el 1949 es traslladà a sota de la plaça Catalunya on hi havia una mena de galeria comercial, coneguda popularment com l'avinguda de la Llum. Allí va llogar un espai molt petit, el número 26, i en prop de 25 metres quadrats instal·là l'estudi i el laboratori. Ben a prop, al carrer Vergara hi havia l'agència de publicitat Roldós i Centelles començà a fer feines per a ells.

Semblava que l'estabilitat començava de nou. Però no fou així, ja que, judicialment la situació es va complicar. Sergi Centelles no recorda exactament quan van anar a buscar al seu pare però sí que fou acusat de pertànyer a la maçoneria. Efectivament, a l'Archivo General de la Guerra Civil hi ha l'expedient corresponent a Agustí Centelles com a maçó. En ell es pot comprovar que va pertànyer durant molt poc temps a la lògia *Adelante*, tal com s'ha explicat anteriorment. Centelles fou delatat per un altre maçó, Juan

⁴⁶⁵ Testimoni de Sergi Centelles. Entrevista personal

⁴⁶⁶ La informació sobre els llocs on va viure i on va instal·lar-se professionalment i algunes de les empreses per a qui va treballar han estat possibles gràcies al testimoni de Sergi Centelles

Solé Llaurador,⁴⁶⁷ en la seva declaració efectuada el 30 d'abril de 1940, mentre Centelles vivia a Carcassona. Probablement el fotògraf desconeixia tenir cap acusació pendent, i més en relació a la lògia *Adelante*, a la qual només va pertànyer entre 1928 i 1933 i que fou donat de baixa per manca d'assistència i pagament de les quotes.

La qüestió és que en data 14 de desembre de 1949 Agustí Centelles enviava la resposta al jutge especial, del jutjat núm 2 de repressió de la maçoneria en relació al sumari 812 de 1947.⁴⁶⁸ Seguint el document *Instrucciones para la constestación al pliego de cargos y defensa*⁴⁶⁹ Centelles explicava quina havia estat la seva situació durant la Guerra Civil, és a dir que fou mobilitzat i no voluntari, la seva curta relació amb la maçoneria i posterior renúncia, indicant-hi també que no pertanyia a cap partit polític. Aquest document fou enviat a Madrid i es dictà sentència⁴⁷⁰ a la capital d'Espanya el dia 6 de març de 1950. Segons aquesta es condemnava l'acusat a *doce años y un día de reclusión menor y accesorias legales de inhabilitación absoluta perpetua para el desempeño de cualquier cargo del Estado, corporaciones públicas u oficiales, entidades subvencionadas, empresas concesionarias, gerencias y consejos de administración de empresas privadas, asi como cargos de confianza, mando o dirección en las mismas, quedando separado definitivamente de los aludidos cargos.*⁴⁷¹

Agustí Centelles, malgrat la sentència no va anar a la presó. El seu fill Sergi no recorda exactament perquè no es va executar però apunta que la denúncia era del 1940 i el judici se celebrà deu anys més tard. No hem pogut documentar quines van ser les causes per les quals no s'executà la pena.

Però el judici sí que va afectar profundament la carrera professional de Centelles. Tenint en compte que *els professionals del periodisme van ser sotmesos a depuració com si fossin funcionaris de l'Estat*⁴⁷² la sentència l'inhabilitava totalment. A més, després de la guerra es va reglamentar la

⁴⁶⁷ Font: Archivo General de la Guerra Civil, Archivo General de la Masonería. Salamanca. [Masonería A 184 Expedient 25]

⁴⁶⁸ Annex 1 al capítol actual

⁴⁶⁹ Annex 2 al capítol actual

⁴⁷⁰ Annex 3 al capítol actual

⁴⁷¹ Idem.

⁴⁷² Fabre, Jaume (1996): *Periodistes uniformats. (Diaris barcelonins dels anys 40. La represalia i la repressió)*. Barcelona. Col·legi de Periodistes de Catalunya. Col·lecció Vaixells de paper, núm. 17. P.17

professió periodística per mitjà del Registro Oficial dependent d'un organisme de l'Estat: el Servicio Nacional de Prensa, que atorgaria un carnet acreditatiu a cadascun dels inscrits.⁴⁷³

Per obtenir l'imprescindible carnet de periodista expedit pel govern que havia establert la llei de premsa del 22 d'abril de 1938 -vigent fins que Fraga Iribarne va fer-ne una de nova el 1966- es van aplicar al principi criteris estrictament de confiança política en què la discreció era absoluta, fins que l'ordre del 20 de setembre de 1951 va regular el Registre Oficial de Periodistes partint d'uns criteris una mica més professionals. Per això en els primers moments de postguerra, la batalla primera dels periodistes que no s'havien exiliat era aconseguir el carnet⁴⁷⁴.

Centelles no tingué carnet ni, per estrany que pugui semblar, cap ajuda d'antics companys dels mitjans de comunicació que li facilitessin el retorn a la professió. El judici data del 1950, per tant Barcelona ja no vivia la dura repressió de la immediata postguerra. Amb el reconeixement professional que tenia i les coneixences dins els mitjans si hi hagués hagut voluntat per fer-ho segurament hauria estat readmès. Però no va ser així i va continuar treballant a l'avinguda de la Llum per a diferents empreses publicitàries com Danis, Mediterránea o Oeste i editorials com Polígrafa, Argos i Casamajor.

Durant anys, Centelles s'havia de presentar a la policia amb regularitat. Només hem trobat una referència seva sobre aquesta qüestió en una entrevista del 1979:

Un d'ells, que jo havia estat a casa d'ell menjant amb la seva família i també els havia fet fotos. I em vaig passar quatre anys presentant-me quatre vegades cada setmana i el que em rebia era aquest. I no em va conèixer mai. A vegades tens uns cops a la vida, perquè jo... sóc una persona que se'n fa càrrec de totes les coses. Comprenc que aquell home no havia de vindre i abraçar-me i tal. Però! Podia haver tingut una conversa o... El primer dia que em vaig presentar estava assentat ell... Qué quiere usted? Cony! em vaig quedar fred! fred! perquè ens tutejàvem. Pues mire usted yo vengo a presentarme porque me han dicho que tengo que presentarme cada semana. Muy bien. Cómo se llama usted? Collons! Agustín Centelles. Profesión? Reportero Gráfico. Era, firme. I això cada setmana⁴⁷⁵

⁴⁷³ Fabre, Jaume (1996): op. cit. P.18

⁴⁷⁴ Fabre, Jaume (1996): op. cit. P.66

⁴⁷⁵ Serra, Manel: Entrevista a Agustí Centelles (1979) /gravació sonora

Centelles no va obtenir el passaport per poder sortir d'Espanya fins al 1962. A més d'aquest judici per la seva vinculació a la maçoneria, a l'Archivo General de la Guerra Civil hi ha un expedient de responsabilitats polítiques amb el nom d'Agustí Centelles corresponent al número 25.746. Però la carpeta està buida. No sabem del cert si incloïa la documentació relacionada amb la maçoneria i per això passà a l'arxiu sobre aquest tema o si existeix més documentació que serví per acusar-lo de *desafecto* i provocar-li la inhabilitació.

El 1958 com que el negoci anava bé, Centelles traslladà l'estudi a la Diagonal 379 baixos. A més de botiga esdevingué espai de tertúlia habitual per a amics d'exili que havien tornat i militants del PSUC. Centelles també mantingué el contacte amb els seus amics de Carcassona per correspondència. André Dejeihl recorda que cada Nadal el fotògraf els enviava torró. Quan va obtenir el passaport, el 1962, viatjà amb la dona i els fills a la capital de l'Aude per visitar la família Dejeihl, Carme Capilla, Tomás Martín i Carmen Torres. El 1968 moria la dona, Eugènia Martí.

El 1976 Agustí Centelles i Eduard Pons i Prades van anar a Carcassona a buscar l'arxiu. En tornar, el fotògraf començà a positivar el material. A partir d'aquell moment Centelles es dedicà a endreçar el seu arxiu. Molts diumenges quedaven amb Pons per tal de reconèixer persones o llocs de les fotografies: *el Centelles tampoc s'ho acabava de creure que allò fos important, és curiós eh? Jo li deia òstia Centelles tu saps que tens aquí? I ell deia bé, fotografies de gent però no li semblava que era tan important. Ell s'ho havia emportat perquè no caigués a mans dels franquistes i pogués servir a la policia. Menys que el que valia l'arxiu ell va pensar més amb la gent. Això era un defecte dels republicans, pensar més amb la gent que amb un mateix. (...).*

Començava una nova etapa en la vida de Centelles. La publicació del seu material en coautoria amb Eduard Pons i Prades, a *Els catalans a la república i la guerra* el 1979, amb acte de presentació a càrrec de Jaume Miravittles. També diferents exposicions, xerrades sobre les seves fotografies, una de les quals amb Avel·lí Artís Gener, (Tísner), i el reconeixement per part dels fotoperiodistes de la ciutat, tant dels de la generació professionalitzada després de la postguerra com dels més joves, que el van començar a visitar

amb regularitat a l'estudi de la Diagonal. Xavier Miserachs, en el catàleg de la Primavera fotogràfica del 1986, dedicada a Agustí Centelles, feia una aportació titulada "Un mestre per a la professió":⁴⁷⁶ [Voldria] *Recordar l'enorme sorpresa que va representar dins el medi professional la divulgació del treball de Centelles realitzat a la Guerra Civil. De petit solia agafar el tramvia 22 per anar a l'escola, molt a prop de l'estudi que Centelles tenia en uns baixos de la Diagonal. Ja interessat per tot el que fos fotografia, molt sovint m'aturava a mirar les fotos de l'aparador: fotos d'ampolles de perfum, de peces industrials perfectament retocades... Eren imatges perfectes, amb molt d'ofici, però molt impersonals, fetes amb gran distanciament i fredor. Per això, tot una generació de fotògrafs vam quedar-nos de pedra quan van començar a sortir imatges de la famosa i aparentment inesgotable maleta de cuir. Res més lluny del distanciament i la fredor que el compromís i la responsabilitat de l'obra de Centelles com a repòrter. Vull recordar aquí la perplexitat i sorpresa ràpidament convertides en admiració, que va causar el coneixement d'un mestre tan proper i ignorat.(...)*

El 19 de desembre de 1979 amb 69 anys d'edat, va poder reingresar al Registro Oficial de Prensa, juntament amb 29 periodistes més que també havien estat depurats.⁴⁷⁷ Dos anys més tard, l'Associació de Fotògrafs de Premsa i Comunicació de Catalunya⁴⁷⁸ (AFPC), fundada el 1977, va fer un homenatge a Agustí Centelles, Julio Ubiña i Francesc Català Roca, que passaren a ser Membres d'Honor de l'AFPC.

El 1984 Agustí Centelles va rebre el Premi Nacional d'Arts Plàstiques. Morí a Barcelona el desembre de 1985.

ANNEXOS AL CAPÍTOL:

⁴⁷⁶ D.A.(1986): Primavera fotogràfica 1986. Barcelona. Ajuntament de Barcelona. P. 22

⁴⁷⁷ Fabre, Jaume (1996): op. cit. P. 153

⁴⁷⁸ Testimoni de Josep Gol, fotògraf i president durant els 80 de l'AFPC / Entrevista personal

Excmo. Sr. General Cdnovas
VOCALÉS:
" " González Oliveros
" " General Solana
" " López Ortiz

SENTENCIA:- En Madrid a seis
de marzo de mil novecientos
cincuenta.

Reunido el Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo para ver y fallar la causa dimanante del sumario n.º 812/47, del Juzgado Especial n.º dos, correspondiente al 25.745 del Tribunal, seguido por delito previsto en la Ley de 14 de 1940, contra el procesado AGUSTIN CESTELLAS OSSO, de 40 años de edad, natural de El Grau y domiciliado en Barcelona, calle de Urgel 92, 14, de estado casado y de profesión: Fotógrafo.

1.º RESULTANDO:- Que el procesado AGUSTIN CESTELLAS OSSO, ingresó en la Masonería en la Logia "Adeante", de Barcelona, en la que fué iniciado sin nombre simbólico el 5 de diciembre de 1929. Posteriormente se afilió al Soberano Capítulo Barcino, de la misma población, en el que adoptó el simbólico de "Blasco Ibañez" y alcanzó el grado 14. No consta desempeñase cargos, pero fué propuesto por la Logia "Adeante" en lista de Maestros "Voces" que reunían condiciones para ser Diputados Gran Maestro; en 5 de agosto de 1933, fué dado de baja por falta de existencia y pago del Capítulo Barcino, sin que consten actividades posteriores. Se ha presentado declaración retractación, pero abjuró candidamente de sus errores en Barcelona el 15 de diciembre de 1940. Con anterioridad al glorioso Movimiento Nacional, sustentaba ideología marxista, y al iniciarse este perteneció al Comité de Propaganda, y más tarde, al P.I.V., con el cargo de fotógrafo.- EFECTOS PROBANDOS.

2.º RESULTANDO:- Que en el acto del juicio el Ministerio Público elevó a definitivas las conclusiones provisionales que tenía formuladas y solicitó la pena de doce años y un día de reclusión menor, accesorias legales y lo conveniente en cuanto a responsabilidades civiles.

1º CONSIDERANDO: Que los hechos que se declaran probados son constitutivos del delito de Masonería previsto en los artículos 1º, 4º y 9º de la Ley de 12 de Marzo de 1940, por cuanto el procesado ingresó en la Masonería, obtuvo el grado 14 y no ha presentado declaración retractada.

2º CONSIDERANDO: Que de tal delito es responsable el procesado en concepto de autor y en grado de consumación.

3º CONSIDERANDO: Que en la comisión del delito no son de apreciar circunstancias modificativas de la responsabilidad criminal y procede imponer la pena menor de las que señala el artículo 5º de la Ley y en su grado mínimo.

4º CONSIDERANDO: Que según el artº 3º del Decreto del Ministerio de Justicia de 13 de Abril de 1945, las responsabilidades civiles nacidas de delito serán en adelante exigidas y sustanciadas por los Tribunales ordinarios.

5º CONSIDERANDO: Que una vez cumplidas las prescripciones legales en cuanto a penalidad, el Tribunal hace constar expresamente que la pena impuesta le resulta notoriamente excesiva teniendo en cuenta que si de una parte se le de la circunstancia desfavorable para el procesado del elevado grado obtenido en la Masonería, esta queda compensada por el pronto apartamiento de la vida activa en la secta del procesado y, además, existen dos circunstancias favorables al mismo, cuales son: la falta de asistencia y pago y la abjuración condicional de sus errores, motivos determinantes de la aplicabilidad del párrafo 2º artº 2 del Código Penal, y acciéndose a este precepto, el Tribunal acuerda dirigirse respetuosamente al Gobierno que rige los destinos de la Nación sugiriéndole la conveniencia de conmutar la pena por la de seis años y un día de prisión mayor, dadas las circunstancias del caso.

En los preceptos mencionados en esta sentencia y los generales de corriente aplicación de la supletoria Ley de Procedimiento Criminal y Código Penal.

FALLAMOS:— Que debemos condenar y condenamos al procesado AGUSTIN CASTELLAS OSSO, como autor de un delito consumado de mancebía sin la concurrencia de circunstancias modificativas de la responsabilidad criminal, a la pena de doce años y un día de reclusión menor y accesorias legales de inhabilitación absoluta perpetua para el desempeño de cualquier cargo del Estado, corporaciones públicas u oficiales, entidades subvencionadas, empresas concesionarias, gerencias y consejos de administración de empresas privadas, así como cargos de confianza, mando o dirección en las mismas, cuando separede definitivamente de los aludidos cargos. Véanse las presentes actuaciones al Consejo de Ministros por conducto del Excmo. Sr. Subsecretario de la Presidencia del Gobierno, una vez transcurrido el plazo legal que señala el artº 12 de la ley para interposición del recurso previa unión de este a los autos si se hubiere interpuesto. Notifíquese al señor Fiscal y al procesado y así por esta nuestra sentencia, lo pronunciamos, mandamos y firmamos.—

5.- FOTOASSAIG⁴⁷⁹

*Lo que convierte a la fotografía en una extraña invención -con consecuencias imprevisibles- es que su materia prima fundamental sea la luz y el tiempo.*⁴⁸⁰

*El que has vist no ho revelis. Queda't dins la imatge. (Oracle de Dodona)*⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Per conèixer com he confeccionat aquesta part vegeu el punt 2 d'aquest treball

⁴⁸⁰ Berger, John i Mohr, Jean (1997): *Otra manera de contar*. Murcia. Mestizo A.C. P.85

⁴⁸¹ Handke, Peter: *L'hora en què res no sabíem els uns dels altres*. [27è Grec, Festival d'Estiu de Barcelona. Mercat de les Flors, Barcelona, 2003]

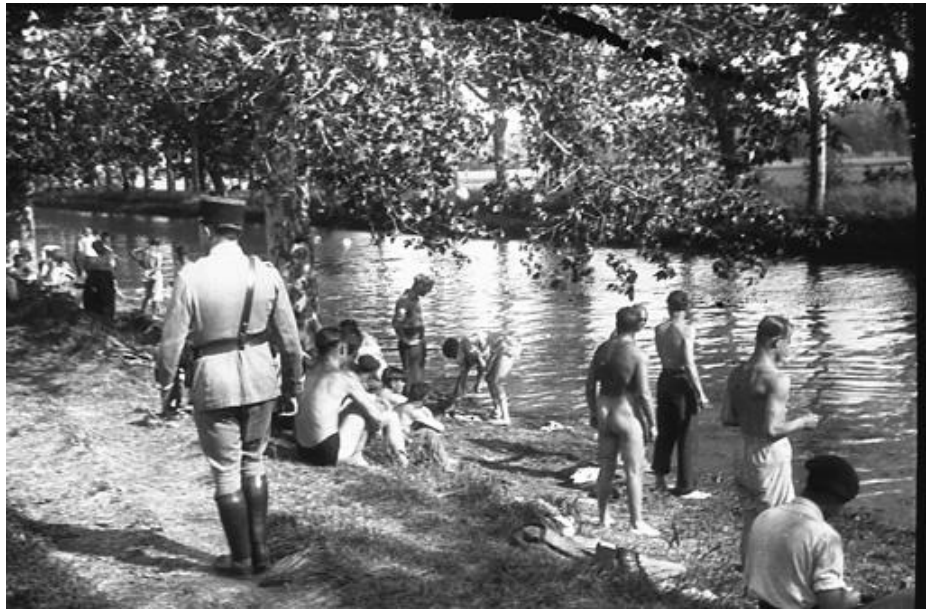

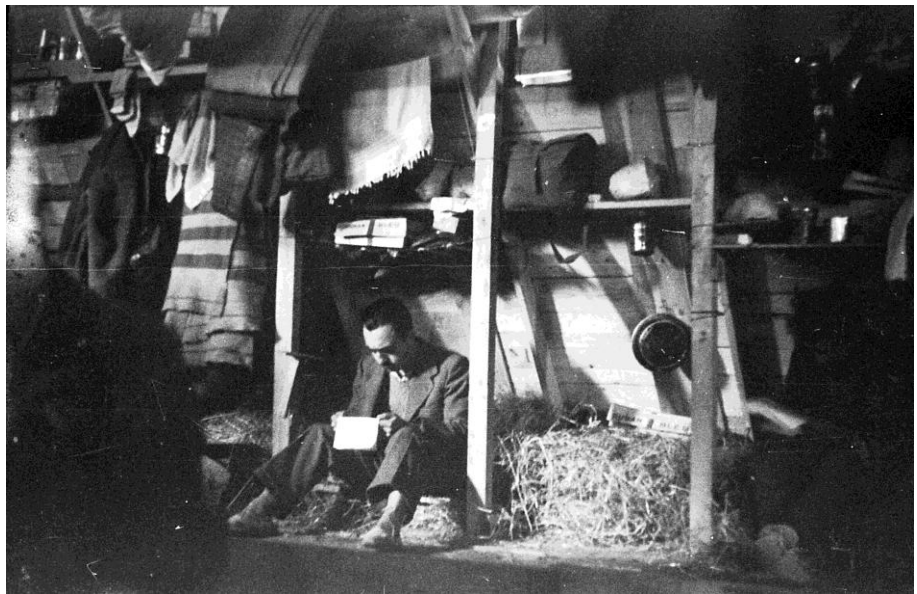

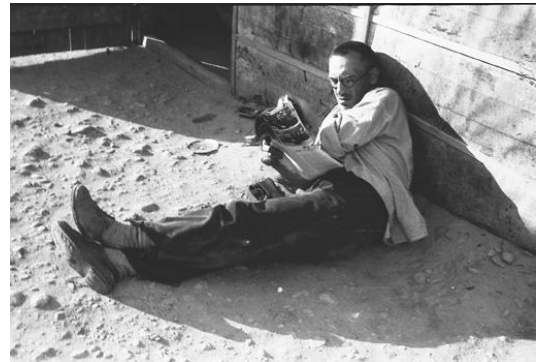

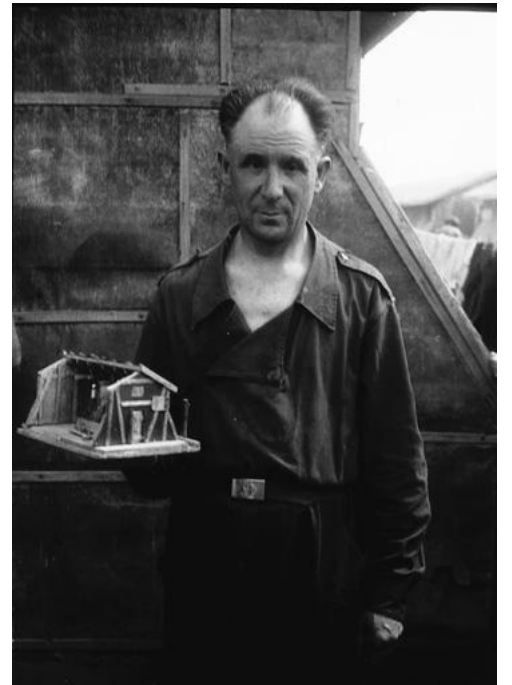

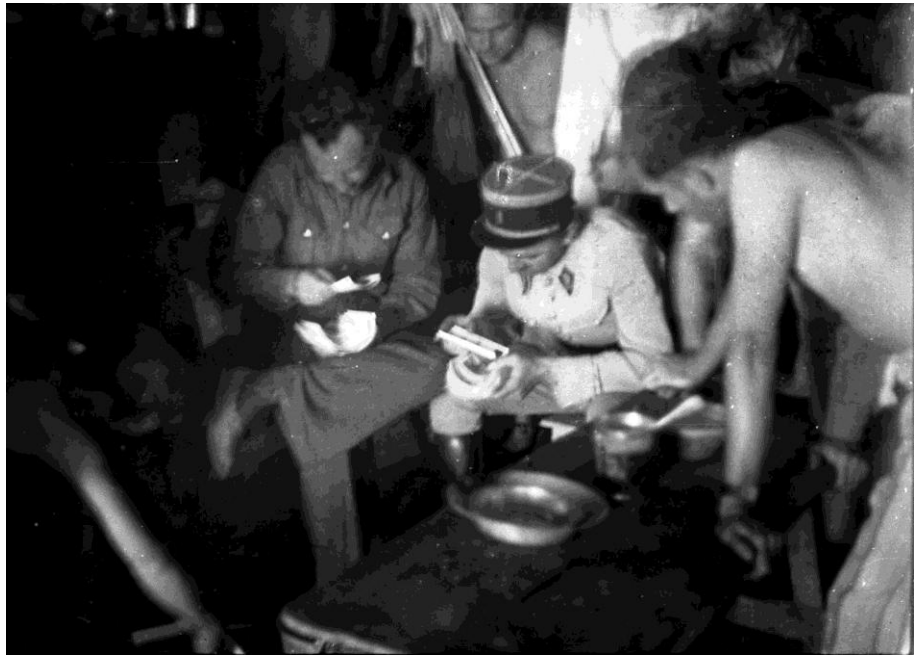

6. ANÀLISI DEL CORPUS FOTOGRÀFIC

*La Photographie ne dit pas (forcément) “ce qui n’est plus”, mais seulement et à coup sûr, “ce qui a été”. Cette subtilité est décisive. Devant une photo, la conscience ne prend pas nécessairement la voie nostalgique du souvenir (combien de photographies son hors du temps individuel), mais pour toute photo existant au monde, la voie de la certitude: l’essence de la Photographie est de ratifier ce qu’elle représente.*⁴⁸²

No és la meva intenció fer una anàlisi descriptiva, ni una catalogació o classificació de les 493 imatges que he mirat, atenent a criteris com la tècnica, la data o els personatges que hi apareixen. Ja hem vist de primera mà, gràcies al seu autor, quines eren les seves característiques tècniques i en quines circumstàncies van ser realitzades, és a dir, el moment de la producció.

Aquestes fotografies a mi se m’han presentat a través del contingut, d’allò que representen. Ho han fet tenint com a punt de partida el context general que suposa la vida en un camp de concentració i com a punt d’arribada el cas d’un individu concret que hi estava detingut.

Gràcies a això he determinat tres tipus d’imatges clarament diferenciades, però alhora inseparables, per entendre aquest corpus com una narració global.

A l’hora de denominar aquesta divisió, constantment em venien al cap els conceptes *esfera pública* i *esfera privada*,⁴⁸³ totalment aberrants per a referir-nos a l’esdeveniment retratat. Tant des de la perspectiva clàssica grega com des del pensament modern burgès de la Il·lustració (s. XVIII-XIX) els conceptes *esfera pública* i *esfera privada* no poden ser aplicats a un camp de concentració, que és com una presó, malgrat que en el cas que ens ocupa, el sistema concentracionari fos creat i desenvolupat pel govern democràtic de la República francesa durant el 1939 .

⁴⁸² Barthes, Roland (1980): *La chambre claire. Note sur la photographie*. París. Éditions de l’Étoile, Gallimard, Le Seuil. P.133

⁴⁸³ Arendt, Hanna (1993): “La esfera pública y la esfera privada” a *La condición humana*. Barcelona. Paidós. Pp. 37-95 i Ferry, Jean Marc (1992): “El nuevo espacio público” a D. A.: *El nuevo espacio público*. Barcelona. Gedisa. Col·lecció EL mamífero parlante. Pp. 13-46

Calia doncs, establir dos termes. He optat per *àmbit concentracionari* i *àmbit grupal*⁴⁸⁴.

Entenc *àmbit concentracionari* com aquell espai organitzatiu, normatiu i d'interacció social que era comú a tots els reclusos i a les autoritats que s'ocupaven de la seva vigilància en el camp de concentració de Bram, des del març fins al setembre de 1939, dates que comprenen el moment de producció de les imatges.

D'altra banda, considero *àmbit grupal* la colla d'homes de la qual formava part Agustí Centelles des que van travessar la frontera i s'establiren en petita comunitat, primer a Argelers i, posteriorment, a Bram. També inclou alguns homes que van entrar a formar part d'aquest *grup primari*⁴⁸⁵ al llarg del temps de convivència i altres que eren visites habituals, ja que vivien en altres departaments del camp i la normativa impedia que desenvolupessin les seves activitats quotidianes junts.

Entre els dos àmbits n'hi ha un d'intermedi, que denominaré *àmbit comunitari* i que es refereix a aquell que comprèn el conjunt d'interaccions socials més enllà de la colla. En aquest cas parlariem dels companys de la barraca 62 o d'altres coneguts del mateix departament D del camp, amb els quals Agustí Centelles i els seus amics compartien el dia a dia a Bram.

a) L'àmbit concentracionari

Formen part de les 159 *fotografies d'àmbit concentracionari*, en primer lloc, totes aquelles en què hi ha les autoritats del camp i les dels polítics catalans que van visitar Bram. D'una banda, diferents retrats de gendarmes. D'altra banda, imatges on apareixen refugiats i gendarmes a la mateixa imatge⁴⁸⁶. Cal matisar sobre aquestes fotografies, ja que podem notar la *presència* de les autoritats o bé la *relació* d'aquestes amb els detinguts.

⁴⁸⁴ Per arribar a aquesta terminologia han estat bàsiques les aportacions, comentaris i consells dels meus companys de despatx a la Facultat de Ciències de la Comunicació de la UAB, els professors Lluís Badia i Jordi Berrio, estudiosos tots dos del concepte *opinió pública*.

⁴⁸⁵ Stoetzel, Jean (1971): *Psicología social*. Alcoi. Editorial Marfil S.A. Pp. 195-216

⁴⁸⁶ No són considerats com a tal aquells retrats que Agustí Centelles i els seus amics es van fer amb les autoritats del camp perquè corresponen a l'*àmbit grupal*.

Gendarmes i refugiats apareixen junts en 19 ocasions -xifra realment molt baixa respecte la totalitat del corpus- de les quals només quatre estan en relació. A la resta, les autoritats del camp apareixen majoritàriament fent la seva feina, vigilar, i estan fetes sense que els gendarmes se n'adonin perquè molts cops apareixen d'esquena o des de lluny. Provablement Centelles volia passar totalment desapercebut, disparar d'amagat per evitar que li requisessin les màquines o se li apliqués alguna sanció.

Amb aquesta *presència* sembla que el fotògraf ens vulgui recordar quina és la veritable situació dels retratats, per exemple en una fotografia on es mostra un grup d'homes a la vora del Canal del Midi prenent el bany en un dia d'estiu. Aparentment una trobada d'amics si no fos pel gendarme d'esquena que ocupa bona part de la imatge.

Menció a banda mereix la festa del 14 de juliol de 1939 on també apareixen les autoritats però donada la importància d'aquest esdeveniment en la vida del camp de Bram l'he classificada a banda. Entre les fotografies que hem identificat dels preparatius i del dia de la festa, aquesta carpeta conté 50 imatges.

En segon lloc he classificat d'àmbit concentracionari totes les fotografies arquitectòniques, la majoria de les quals corresponen a plànols generals d'instal·lacions diverses del camp, amb una clara intencionalitat documentalista, a més d'aquelles que podríem anomenar *artístiques*, per exemple plànols detalls de filferades.

També hi formen part les imatges on podem apreciar com els detinguts eren els encarregats d'arreglar les destrosses provocades pel mal temps en les instal·lacions del camp, especialment apareixen les tasques de reparació de les teulades de les barraques. He englobat aquestes imatges amb el títol *feina*.

Aquest treball era obligatori, igual que practicar esport, activitat en la qual he classificat només 4 imatges, perquè la resta que hi ha d'aquest tema corresponen a la Festa del 14 de juliol de 1939.

Un altre esdeveniment comú i desitjat, sobretot pels refugiats però també per les autoritats era la sortida del camp. En aquesta classificació hi ha 8 imatges de plànols generals on es veuen els interns carregats i en aquesta

sèrie també hi ha els que es queden al camp mirant-los. Només n'hi ha una on es veu una colla d'homes carregats que es poden identificar. La resta de les que mostren el moment d'acomiar-se d'algun individu concret no estan incloses en aquest apartat, sinó en *l'àmbit grupal*.

Finalment, forma part de *l'àmbit concentracionari* la salut. He identificat 11 imatges relacionades amb aquesta temàtica. A més de les que estan fetes a la infermeria he inclòs les dues que hi ha del cementiri.

b) L'àmbit comunitari

Aquest és el conjunt d'imatges més nombrós de tot el corpus, 226. Una primera classificació correspon a retrats individuals o de grup de diferents refugiats, que no són de la colla d'Agustí Centelles. En total n'hi ha 65. La majoria miren a càmera. Alguns dels homes hi apareixen molt ben vestits. Provablement són aquells que s'anaven a retratar a la botiga de fotos per enviar posteriorment la imatge a casa seva, o també per fer algun tipus de documentació. En les de grup, per exemple, hi hem trobat una banda de música. Altres retrats estan fets sense que el protagonista se n'adoni.

La resta de les fotografies les he classificat en un gran apartat titulat *vida quotidiana*, 161 imatges, que he subdividit progressivament.

Primerament he separat aquelles imatges que mostren els interns a *l'exterior de la barraca*. No fan cap activitat concreta. Estan recolzats a les filferrades o asseguts en els passadissos o mirant al departament del davant. Després aquelles que estan fetes a *l'interior de la barraca*. Aquí veiem homes dormint o una imatge general dels que l'habitaven i totes les seves pertinences penjades o col·locades en el poc espai que quedava. He separat també en una altra carpeta dues *fotografies nocturnes*.

La resta d'imatges, 125 l'he titulat *supervivència*. Mostren les activitats que desenvolupaven els detinguts diàriament dins al seu departament: fer el menjar, rentar-se, rentar la roba, treure's polls, afaitar-se, llegir cartes o escriure-les, llegir la premsa o algun llibre, jugar, fer manualitats, passejar o prendre el sol quan el temps ho permetia. Són fotografies individuals i de grup. En aquestes darreres tenen especial protagonisme les de les festes, 28

imatges, que organitzaven els mateixos interns, especialment els concerts. De tot aquest conjunt de fotografies, destaquen pel que fa al nombre aquelles relacionades amb la higiene (rentar-se, treure's polls, anar a buscar aigua, etc.) que n'hi ha 39. També totes les que mostren les activitats de llegir o escriure, 21.

c) L'àmbit grupal

Així, a l'àmbit *grupal* es corresponen les 108 fotografies que he classificat com de vida privada. En conjunt representen l'*àlbum de família*⁴⁸⁷ que Agustí Centelles i els seus amics més íntims es van fer quan estaven al camp i durant els permisos a Carcassona. La família estava lluny i les relacions afectives més properes eren les dels membres de la "nostra república", com diu Centelles. Es tracta d'una sèrie de retrats, tant individuals com de grup. En la majoria els que hi apareixen no estan fent cap activitat, simplement es retraten, això sí, sovint molt mudats. En molt poques s'aprecia el deteriorament físic provocat pel fet de viure en un camp de concentració. En aquelles que està passant alguna cosa, normalment es tracta d'una celebració. Una celebració al voltant d'una taula amb bon menjar o el comiat d'algun dels amics que marxa del camp amb l'equipatge a la mà. Són fotografies *de acto teatral*. (...) *aquello que más toma la fotografía del teatro es algo tan obvio como inesperado, su condición de máscara, como ya se dijo, de persona, su mascarada, pues tomarse una foto sin duda remite a algo ineludible: "Cómo quedará mi imagen"; y luego, "quiénes la verán" (la aplaudirán). O sea que su acto es teatral, tanto desde el posante como desde quien hace la toma, que siempre tendrá que responder por la construcción de una escena que le sirva de mejor aliada para mostrar (y acaso decir) lo que se propone con su actuación. Pero también será acto teatral en todos aquellos que la observarán.*

Si els observadors en aquest cas eren la família, en rebre una carta amb fotografia inclosa, veien l'ésser estimat somrient i mudat, sol o en companyia dels amics. Llavors, probablement, la incertesa, l'enyorament i el patiment pel què li estaria passant podia disminuir una mica.

⁴⁸⁷ Silva, Armando (1998): *Álbum de familia. La imagen de nosotros mismos*. Bogotá. Ed. Norma

CORPUS FOTOGRÀFIC ANALITZAT: 493 imatges

AMBIT CONCENTRACIONARI (159)

AUTORITATS (33)

Retrats:

(C103-11)06⁴⁸⁸ / (C103-13)30 / (C103-13)31 / (C103-13)32 / (C103-13)33
(C103-14)19 / (C103-14)20 / (C103-4)16 / (C103-9)25 / (C103-9)26

Relació⁴⁸⁹:

(C103-13)12 / (C103-13)19 / (C103-4)03 / (C29)24

Presència:

(C103)39 / (C103-1)03 / (C103-12)03 / (C103-12)04 / (C103-12)05 / (C103-12)24
(C103-7)34 / (C103-8)10 / (C103-9)12 / (C29)15 / (C29)16 / (C29)23 / (C29)30
(C29)31 / (C29)42

Visita polítics catalans:

(C103-14)11 / (C103-14)12 / (C103-4)20 / (C103-14)10

ESPORT OBLIGATORI (4)

(C103)37 / (C103-10)28 / (C103-3)17 / (C103-6)11

FEINA (14)

(C103-1)35 / (C103-11)13 / (C103-13)03 / (C103-13)05 / (C103-14)15 / (C103-2)23
(C103-2)24 / (C103-2)25 / (C103-4)19 / (C103-7)10 / (C103-8)01 / (C103-8)02
(C103-8)04 / (C103-8)05

IMATGES ARTÍSTIQUES (9)

(C103-12)20 / (C103-12)21 / (C103-13)04 / (C103-2)19 / (C103-3)33 / (C103-7)30
(C103-7)31 / (C103-8)03 / (C103-9)30

INSTAL·LACIONS I VISTES GENERALS (30)

(C103-1)01 / (C103-1)02 / (C103-1)05 / (C103-1)34 / (C103-1)37 / (C103-10)22
(C103-11)23 / (C103-12)13 / (C103-12)19 / (C103-12)22 / (C103-13)14
(C103-13)15 / (C103-13)23 / (C103-13)24 / (C103-13)25 / (C103-13)26
(C103-6)14 / (C103-6)18 / (C103-6)21 / (C103-6)27 / (C103-7)15 / (C103-7)35
(C103-7)39 / (C103-9)16 / (C103-9)20 / (C103-9)22 / (C29)18 / (C29)19 / (C29)20
(C29)33

RETORN MASSIU (8)

(C103-4)05 / (C103-8)07 / (C103-8)08 / (C103-8)09 / (C29)14 / (C29)17 / (C29)21

⁴⁸⁸ La lletra "c" equival a carpeta. Aquestes són les referències de les imatges a l'*arxiu Centelles*

⁴⁸⁹ Excepte les imatges on hi ha autoritats amb el grup d'Agustí Centelles que estan incloses a l'àmbit grupal

(C29)22

SALUT (11)

(C103)19 / (C103)20 / (C103)41 / (C103)42 / (C103)43 / (C103-1)28 / (C103-10)29
(C103-10)30 / (C103-11)17 / (C103-11)18 / (C103-3)01

14 DE JULIOL (preparatiu i esdeveniment)⁴⁹⁰ (50)

(C103)07 / (C103)08 / (C103)09 / (C103)10 / (C103)11 / (C103)12 / (C103-1)31
(C103-10)01 / (C103-10)02 / (C103-10)05 / (C103-10)06 / (C103-10)07
(C103-10)08 / (C103-10)09 / (C103-10)10 / (C103-10)11 / (C103-10)12
(C103-10)13 / (C103-10)14 / (C103-2)21 / (C103-2)22 / (C103-3)20
(C103-3)21 / (C103-7)02 / (C103-7)03 / (C103-7)04 / (C103-7)05 / (C103-7)06
(C103-7)07 / (C103-7)08 / (C103-7)09 / (C103-7)11 / (C103-7)12 / (C103-7)13
(C103-7)14 / (C103-7)16 / (C103-7)17 / (C103-7)18 / (C103-7)19 / (C103-7)20
(C103-7)21 / (C103-7)22 / (C103-7)23 / (C103-9)01 / (C103-9)025 / (C103-9)03
(C103-9)06 / (C103-9)17 / (C103-9)18 / (C103-9)19

ÀMBIT COMUNITARI (226)

RETRATS INTERNS DEL CAMP (65)

(C103)03 / (C103)16 / (C103)44 / (C103-1)07 / (C103-1)18 / (C103-1)19
(C103-1)20 / (C103-1)22 / (C103-1)24 / (C103-1)29 / (C103-1)30 / (C103-1)32
(C103-1)36 / (C103-10)23 / (C103-11)05 / (C103-11)05 / (C103-11)08
(C103-11)16 / (C103-12)14 / (C103-12)16 / (C103-14)02 / (C103-14)16
(C103-14)17 / (C103-14)18 / (C103-14)22 / (C103-14)23 / (C103-14)24
(C103-14)25 / (C103-14)29 / (C103-2)01 / (C103-2)16 / (C103-3)03 / (C103-3)10
(C103-3)12 / (C103-3)13 / (C103-3)15 / (C103-3)18 / (C103-3)27 / (C103-3)28
(C103-3)34 / (C103-4)07 / (C103-4)10 / (C103-4)21 / (C103-4)23 / (C103-4)24
(C103-4)25 / (C103-5)04 / (C103-5)10 / (C103-5)12 / (C103-6)04 / (C103-6)25
(C103-7)01 / (C103-7)33 / (C103-7)36 / (C103-8)11 / (C103-8)13 / (C103-8)14
(C103-8)21 / (C103-8)22 / (C103-8)26 / (C103-9)09 / (C103-9)14 / (C29)27
(C29)39 / (C29)45

VIDA QUOTIDIANA (161)

Exterior barraca (22):

(C103)05 / (C103)06 / (C103)18 / (C103)23 / (C103)30 / (C103-1)09 / (C103-1)11
(C103-1)26 / (C103-13)21 / (C103-13)22 / (C103-3)16 / (C103-5)03 / (C103-5)11
(C103-6)07 / (C103-7)24 / (C103-7)25 / (C103-7)26 / (C103-8)16 / (C103-8)17
(C103-9)27 / (C103-9)28 / (C103-9)29

Interior barraca (12):

⁴⁹⁰ Inclou presència i relació de les autoritats amb els refugiats. També una imatge de diversos gendarmes parlant amb Salvador Pujol. He optat per classificar-les en l'apartat 14 de juliol per l'excepcionalitat de l'esdeveniment.

(C103)24 / (C103)46 / (C103-1)23 / (C103-12)17 / (C103-4)14 / (C103-6)02
(C103-8)23 / (C103-9)10 / (C29)40 / (C29)43 / (C29)46 / (C29)47

Fotos nocturnes (2):
(C103-9)07 / (C103-9)08

Supervivència (125):

1) menjar (13) : (C103)02 / (C103)04 / (C103-12)06 / (C103-12)07
(C103-14)01 / (C103-14)04 / (C103-14)05 / (C103-14)13
(C103-14)14 / (C103-2)04 / (C103-4)09 / (C103-4)15 / (C103)01

2) higiene (39): (C103)15 / (C103)17 / (C103)25 / (C103)26
C103)31 / (C103-1)08 / (C103-1)25 / (C103-1)27 / (C103-10)24
(C103-11)14 / (C103-11)19 / (C103-11)22 / (C103-12)15 / (C103-
3)24 / (C103-4)22 / (C103-5)06 / (C103-6)03 / (C103-6)05 / (C103-
7)27 / (C103-7)28 / (C103-7)29 / (C103-7)32 / (C29)25 / (C29)26
/ (C29)28 / (C29)29 / (C29)32 / (C29)34 / (C29)36 / (C29)37 / (C29)38
2.a) Canal del Midi (C103)40 / (C103-11)09 / (C103-13)18
(C103-13)20 / (C103-14)27 / (C103-14)28 / (C103-9)23 / (C103-9)31

3) activitats diverses (73)

-eleccions barraca (5): (C103)33 / (C103)34 / (C103-7)37 /
(C103-7)38 / (C103-9)13

-festes (28): (C103)21 / (C103)22 / (C103)35 / (C103)36 /
(C103-1)12 / (C103-1)14 / (C103-1)15 / (C103-1)16 / (C103-1)17
(C103-11)11 / (C103-11)12 / (C103-11)15 / (C103-12)18 / (C103-
12)23 / (C103-12)25 / (C103-13)16 / (C103-13)17 / (C103-3)04
(C103-3)05 / (C103-3)19 / (C103-5)02 / (C103-6)08 / (C103-6)09
(C103-6)10 / (C103-6)12 / (C103-6)22 / (C103-9)32 / (C103-9)33

-jocs (4): (C103)27 / (C103-13)06 / (C103-13)09 / (C103-6)06

-llegir i escriure (21): (C103)28 / (C103)29 / (C103)32 / (C103)45
(C103-1)08-5 / (C103-10)18 / (C103-10)19 / (C103-13)01
(C103-13)08 / (C103-3)08 / (C103-3)09 / (C103-3)14 / (C103-3)26
(C103-3)29 / (C103-4)13 / (C103-4)18 / (C103-4)26 / (C103-5)05
(C103-9)11 / (C29)41 / (C29)44

-manualitats (12): (C103-1)04 / (C103-1)06 / (C103-10)20
(C103-13)27 / (C103-13)28 / (C103-13)29 / (C103-14)03
(C103-4)02 / (C103-6)01 / (C103-6)19 / (C103-6)23 / (C103-6)26

-prendre el sol (3): (C103-13)07 / (C103-5)09 / (C103-8)25

AMBIT GRUPAL 108

CARCASSONA (17)

(C103-11)01 / (C103-11)03 / (C103-11)04 / (C103-12)10 / (C103-12)11 /
(C103-12)12 / (C103-4)01 / (C103-4)06 / (C103-4)12 / (C103-5)13 / (C103-5)14
(C103-5)15 / (C103-6)15 / (C103-6)16 / (C103-8)18 / (C103-8)19 / (C103-8)20

RETRATS AGUSTÍ CENTELLES (30)

(C103-11)10 / (C103-11)20 / (C103-11)21 / (C103-11)25 / (C103-11)26 /
(C103-12)01 / (C103-12)02 / (C103-12)08 / (C103-13)09 / (C103-13)10
(C103-13)11 / (C103-2)02 / (C103-2)03 / (C103-2)05 / (C103-2)06 / (C103-2)08
(C103-2)11 / (C103-2)13 / (C103-2)14 / (C103-3)11 / (C103-3)31 / (C103-5)07
(C103-6)13 / (C103-6)17-4 / (C103-6)20 / (C103-6)24 / (C103-6)28 / (C103-6)29
(C103-8)06 / (C29)35

RETRATS ALTRES COLLA (26)

(C103-1)33 / (C103-10)03 / (C103-10)04 / (C103-10)25 / (C103-10)26 /
(C103-10)27 / (C103-11)02 / (C103-11)07 / (C103-11)24 / (C103-14)08
(C103-14)26 / (C103-2)09 / (C103-2)10 / (C103-2)15 / (C103-2)17 / (C103-2)18
(C103-2)30 / (C103-2)31 / (C103-3)02 / (C103-3)25 / (C103-3)30 / (C103-8)24
(C103-8)27 / (C103-9)04 / (C103-9)05 / (C103-9)24

LABORATORI

Dsc_0178

VIDA GRUPAL (34)

(C103)13 / (C103)14 / (C103)38 / (C103-1)10 / (C103-1)13 / (C103-10)15
(C103-10)16 / (C103-10)17 / (C103-13)02 / (C103-13)13 / (C103-14)06
(C103-14)07 / (C103-14)09 / (C103-14)21 / (C103-2)07 / (C103-2)12
(C103-2)20 / (C103-2)26 / (C103-2)27 / (C103-2)28 / (C103-2)29 / (C103-3)06
(C103-3)07 / (C103-3)22 / (C103-3)23 / (C103-4)04 / (C103-4)08 / (C103-4)11
(C103-4)17 / (C103-5)01 / (C103-5)08 / (C103-7)40 / (C103-8)15 / (C103-9)15

6.1 Algunes consideracions interpretatives

Aquestes fotografies actualment ens evoquen un passat no gaire llunyà, el de 1939, i ens mostren la vida en un camp de concentració francès. Vistes avui dia topen amb un mur visual, de pensament i, especialment de memòria, que considero que en condicionen en un primer visionat la seva recepció: l'*epifania negativa*,⁴⁹¹ l'abans i el després en la història de la imatge que van suposar les fotografies difoses a partir de l'alliberament dels camps d'extermini nazi el 1945. Com a mínim això és el que m'ha passat a mi en veure'n algunes, com la del metge atenent a un pacient a l'infermeria.

Les imatges de l'exili d'Agustí Centelles ens mostren la vida en el camp de concentració de Bram des d'un punt de vista molt concret, el dels interns.

Però Centelles no mostra l'embrutiment, no veiem per exemple rates, ni morts de manera directa. I n'hi havia. Allò que fa Centelles és tornar la dignitat a aquests homes que, havent passat la frontera fugint d'una situació de guerra després de tres anys, enlloc de trobar-se amb la República Francesa que esperaven, la de la Igualtat, la Llibertat i la Fraternitat, s'han vist humiliats, maltractats i empresonats. L'autor és un d'ells. Ho viu cada minut. No és un professional que va a fer un reportatge i se'n torna a casa seva. Aquesta proximitat, aquesta companyonia traspua en totes les fotografies. Si ens fixem detingudament molts dels refugiats que hi apareixen ho fan en diverses ocasions. Eren coneguts, compartien activitats comunes com el menjar, les cues per poder tenir aigua per rentar-se o l'espai infecte on havien de defecar i treure's els polls sense cap tipus de privacitat.

Tot i que moltes de les imatges ens mostren situacions d'una vida al límit, el fotògraf sempre tracta els retratats amb respecte. Veiem una sèrie d'homes fent les seves necessitats, però no els podem identificar. Veiem una colla lluitant contra la misèria treient-se els polls, però no sabem qui són. Veiem un individu ajagut en el seu espai a la barraca que sembla una despulla humana, però està d'esquena.

En canvi sí que podem reconèixer algun d'ells en diferents imatges quan es tracta d'activitats de supervivència, d'autoreconeixement com a individu i de pertinença a un grup que lluita dia a dia contra l'ociositat i la

⁴⁹¹ Sontag, Susan (1992): *Sobre la fotografia*. Barcelona. Edhasa. [títol original (1977): *On photography*. Nova York. Farrar, Strauss and Giroux] P.64

depressió organitzant tot tipus d'actes i fent que el dia a dia en el camp de concentració tingués també moments per a l'humor i l'alegria.

Aquest corpus d'imatges no és en absolut l'àlbum oficial del pretès *camp model* ja que la presència de les autoritats és minsa. Només en les fotografies de la celebració del 14 de juliol les autoritats, només aparentment, estan en el mateix nivell d'importància que els detinguts. Ja sabem que aquest reportatge que Agustí Centelles i el seu ajudant Salvador Pujol volien fer s'acabà convertint en un encàrrec de la màxima autoritat del camp, el capità Casagne. Centelles tenia la tècnica i l'experiència professional en càrrecs de l'aparell de l'Estat en temps de guerra, per retratar a la perfecció allò que li demanaven. Però, així i tot, el fotògraf no va poder amagar el seu punt de vista.

D'entre totes les imatges del corpus n'hi ha una que m'ha cridat especialment l'atenció. Aparentment és el reflex d'un ambient de festa compartida per les autoritats i els refugiats. Es tracta del moment en què un refugiat fa el brindis de la teatralitzada corrida de braus que els detinguts havien organitzat per a la festa. Per tant hi ha una escena, un públic de primera i un públic de segona, fins i tot de tercera.

L'actor principal, en primer terme i ocupant totalment el terç esquerre de la imatge, saluda respectuosament -fins i tot amb aires de vasallatge- el públic de primera, és a dir, les autoritats que presideixen l'acte. El protagonista, un home de mitjana edat, llueix una camisa blanca netíssima que ben aviat canviarà de color quan comenci l'espectacle. La seva mirada es concentra exactament en un punt, els quatre gendarmes que simulen l'espai reservat a les autoritats que, somrients, li donen el vist i plau. Ara l'improvisat matador ja pot saltar a la plaça i jugar-se la vida. Ja ho ha fet anteriorment en passar la frontera, ara només es tracta d'una simple funció teatral. Al darrera de les autoritats una multitud de refugiats està atenta al brindis. Molts riuen, alguns somriuen, però a un nen que veiem just darrera del protagonista no li fa cap gràcia. Tot el contrari de les autoritats. Per a ells és un joc de rols on, un cop més han de demostrar que són la llei i l'ordre, *la grandeur française*. I aquest fals torero que ara es disposa a jugar-se la vida teatralment, un *indesitjable* més dels que havia envaït el seu territori. Potser

mesos després donaria la seva vida, l'única i real, per defensar la democràtica França del nazisme.

El detall més inquietant i alhora irriant d'aquesta imatge és un dels somriures d'una de les quatre autoritats.

I m'assalta una pregunta: de què reia la França de 1939?

7.- CONCLUSIONS

Agustí Centelles va tenir la fotografia com a llenguatge per comunicar-se amb el món al llarg de tota la vida. Aquest *caçador d'imatges*, com ell es definia, era un home que no podia viure sense *mapar* allò que l'envoltava. Només li va resultar impossible en un moment molt concret: el dia 24 de gener de 1939 quan, amb 29 anys, deixà la família, els amics, la casa i la terra, és a dir, tot allò que fins llavors havia estat la seva vida. No podia arribar a imaginar-se aquell matí que també finalitzava la seva carrera com a fotoperiodista, que la seva signatura ja no sortiria mai més en els diaris on treballava habitualment, que els lectors ja no veurien impresa la seva revolucionària concepció del reportatge fotogràfic, que modernitzà la premsa barcelonina des que va començar a publicar a partir de 1927. Justament en el moment més important, quan amb la seva Leica havia captat imatges durant la Guerra Civil que s'havien difós en les publicacions de més prestigi, tant nacional com internacional. Imatges convertides ja per sempre en icones de la memòria col·lectiva.

Centelles, a més de fotògraf era un home amb conviccions. Els anys de la Segona República, a banda de retratar la vida política i cultural catalana, sempre s'havia fixat en els més desfavorits. Ell era fill de família humil, conscient de les desigualtats i injustícies de l'Espanya de l'època i, en esclatar la Guerra Civil, es féu militant del PSUC. Al llarg del conflicte no agafà el fusell, agafà la Leica. Lluità amb la seva millor arma, la mirada, a favor del govern democràtic escollit a les urnes, l'únic legítim. Primer com a fotoperiodista freelance, després com a fotògraf del Comissariat General de Guerra en ser mobilitzada la seva lleva. Posteriorment fou reclamat pel Ministeri de Governació per fer-se càrrec del Gabinet fotogràfic del Servei d'Investigació Militar (SIM). El 1939 aquest grau de compromís li va valer l'Exili. Tot i el seu càrrec de funcionari de l'Estat, arribà a terra francesa en unes condicions pèssimes, passant a peu per dins un túnel de tren, juntament amb altres companys de feina, fent-se passar per combatent internacional. Amb ell arrossegava les seves màquines de retratar i milers de negatius i còpies de fotografies dins una maleta.

La seva consciència li impedí deixar aquest material a Barcelona i que fos utilitzat com a eina repressiva per part de l'exèrcit franquista que, efectivament, hi anà a la caça immediatament. Eugènia Martí, la dona de Centelles, en carta del 13 de març de 1939 rebia una notificació oficial del Servicio Nacional de Prensa y Propaganda perquè entregués allò que *que feia falta* de l'arxiu de l'home. Van ser diverses les ocasions en què l'exèrcit franquista entrà a casa Centelles per buscar fotografies. Fins i tot van detenir durant un dia la dona. Actualment es desconeix encara on ha anat a parar tot aquest material corresponent als primers anys de la seva carrera professional.

Aquesta maleta que s'emportà el fotògraf amb milers d'imatges, ara l'anècdota més famosa de la seva vida, va romandre a la sorra d'Argelers i a la barraca 62 del camp de concentració de Bram durant mesos. Centelles va tenir molta sort perquè no va patir el pillatge d'altres refugiats ni la requisada de les autoritats franceses. Però a més de l'atzar hi havia els amics, la colla amb qui havia passat la frontera i que van ser la clau per conservar aquest llegat. Amb tot, la importància i el valor que tenia el contingut de la maleta no li van servir de passaport a la llibertat.

Centelles no va poder sortir del camp de Bram, on va estar detingut entre el març i el setembre de 1939, malgrat els esforços que el seu millor amic, el periodista Josep Aymamí Serra, va fer mentre estava treballant per al SERE. Des d'aquest organisme se li va demanar quin era el contingut de l'arxiu i si podria fer-ne còpies. Les gestions s'acceleraren fins el punt que se li anuncià que el seu viatge cap a Mèxic era imminent. Només calia esperar el polític Antoni Trabal, fundador d'ERC, qui l'aniria a recollir al camp. Però Trabal mai no acudí a la cita i el fotògraf es quedà amb les seves maletes i una profunda decepció. Diversos estaments polítics, tant del govern de la Segona República com del de la Generalitat de Catalunya sabien que Centelles havia salvat l'arxiu. Però ningú no va fer res, ni pel material ni pel fotògraf.

A Bram el fotoperiodista esdevingué fotodocumentalista. Centelles continuà fent centenars de fotografies de la vida quotidiana dels interns al camp. No s'havien de publicar a cap rotatiu de l'endemà. Per a ell servien com a il·lustració del diari personal que estava escrivint. Actualment són una font històrica excepcional, tant per la seva qualitat estètica com pel

contingut. Són veritablement el seu testimoni. Molt més que el diari, ja que ell era fotògraf i el seu mitjà d'expressió, la imatge.

Aquestes fotografies estan fetes per un detingut, des del seu punt de vista i en un moment vital francament difícil. Milers d'homes havien patit la derrota, la humiliació i el menyspreu de la gran República Francesa que els havia acollit. Centelles els mostra amb dignitat. En aquestes fotografies no veiem la brutícia, ni les rates, ni la mort de manera directa. Veiem la supervivència, la companyonia, l'intent per recuperar allò que un ha estat quan era lliure. I un home lliure es muda i es fa retratar per obtenir un carnet o per enviar una carta als seus dient que tot va bé. Agustí Centelles i el seu amic Salvador Pujol van obrir una botiga de fotografies al camp de concentració. Refugiats sobretot, però també gendarmes, anaven a fer-se retratar. Aquestes fotografies eren revel·lades en un laboratori que Pujol havia construït dins la barraca en l'espai on dormia Centelles. El fotodocumentalista feia també de retratista, però, malhauradament, no a la Rambla. El negoci va funcionar i la colla d'amics milloraren el seu estatus com a refugiats ja que tenien diners, invertits majoritàriament en menjar. El grup d'amics que formaven la "nostra república", segons Centelles, eren inseparables tot i que algun se'n tornà a Espanya o emprengué el camí de l'exili cap a Xile. S'ha de fer també doncs l'àlbum de família de la colla. A l'*arxiu Centelles* també trobem fotografies privades en el llegat corresponent a l'etapa de Bram. Molts retrats del fotògraf, de Salvador i Ferran Pujol, de Jornet, d'Ochoa, de Leon Sztyl, de Piñol o de Manolito. També dels amics que vivien en altres barraques o departaments i eren les visites que arribaven a fer llargues hores de tertúlia o a prendre el cafè dels diumenges: Espinós, Somacarrera, Olariaga o Argibay.

A mesura que passaven els mesos els camps de concentració francesos s'anaven buidant. La declaració de guerra de França a Alemanya el 3 de setembre de 1939 va fer que milions d'homes marxessin al front. Per als exiliats republicans cobrir aquests llocs de treball va ser una de les maneres possibles de sortir dels camps. Agustí Centelles va deixar Bram el 13 de setembre per anar a treballar en un estudi fotogràfic a Carcassona. Començava una nova vida en llibertat, en un primer moment dedicada

exclusivament a la feina, a intentar ajudar els amics que encara estaven al camp i a continuar enyorant la família, ja que era impossible per ell tornar a Espanya. El fotògraf va viure a la capital de l'Aude fins el 1944. A partir del 1942 quan es va crear el Grup de Treballadors Estrangers 422, Centelles inicia la seva etapa de resistent. Tampoc va agafar les armes en aquesta ocasió. Va ser el temps del fotògraf falsificador, produint documents de tot tipus en el soterrani clandestí que va muntar en la botiga on treballava, sense que el patró en tingués coneixement. El gener de 1944 la Gestapo va fer una ràtzia a Carcassona on van detenir alguns dels membres més actius i destacats de la resistència a la zona de l'Aude, majoritàriament republicans espanyols. El laboratori corria perill, la vida de Centelles també. Era el moment de tornar a casa. Abans, però, va posar totes les fotografies en una caixa de fusta i les deixà amagades a casa d'uns amics francesos.

Durant la primavera d'aquell any el fotògraf tornà a Barcelona clandestinament a través dels Pirineus. Establir-se era molt difícil econòmicament parlant. La situació d'irregularitat va fer que ell, la dona i el fill es traslladessin a casa d'uns familiars que tenien un forn a Reus. Allí Centelles va treballar despatxant pa. Però no va deixar la fotografia perquè es va presentar a alguns concursos organitzats pel Centre de Lectura de la ciutat que, evidentment, guanyà. Tres anys més tard la família torna a Barcelona i neix el segon fill.

Però la seva vida es complicà judicialment perquè el fotògraf tenia un judici pendent on se l'acusava de maçó des del 1940. Centelles va pertànyer a la lògia *Adelante* durant la seva joventut en un període de temps curt. Fins i tot fou expulsat per falta d'assistència i pagament.

El 1950 la sentència del judici li impedí tornar a exercir de fotoperiodista mai més. A partir d'aquest moment i fins la seva jubiliació es va dedicar a la fotografia industrial i publicitària. Va treballar per a diferents agències de Barcelona, algunes de gran prestigi com Roldós, i també editorials. Des del 1958 el seu estudi de la Diagonal era lloc de reunió de vells amics d'exili i de militants del PSUC. El 1976 va tornar a Carcassona per recuperar l'arxiu i començar la seva segona vida.

Rehabilitació, als 69 anys, en el Registro Oficial de Prensa el 1979, exposicions, llibres, reconeixement de tota una generació de fotoperiodistes i també de públic en general. La culminació, el Premi Nacional d'Arts Plàstiques el 1984. Actualment les fotografies més difoses d'Agustí Centelles continuen sent les de la Guerra Civil: en exposicions, en tot tipus de publicacions impreses tant de premsa com del món editorial, com a material documental per a audiovisuals i fins i tot d'una d'elles, *Guàrdies d'Assalt al carrer Diputació* se n'ha fet un mural que ocupa tota una paret en un centre juvenil al barri de Gràcia de Barcelona.

Agustí Centelles volia ser càmera de cinema. No va poder fer realitat el seu somni però les seves imatges fixes formen part de la memòria col·lectiva d'aquest país, encara que molts cops qui les vegi no sàpiga qui n'és l'autor.

Amb aquest treball he volgut remenar el fons d'aquella maleta, on estaven les imatges de l'Exili de Centelles amagades sota el gran pes que suposa l'extensa producció que va fer durant la Guerra Civil.

La meva impressió no ha canviat des de la primera vegada que vaig veure una fotografia d'aquest autor: si aquest senyor fos d'un altre país tindria, com a mínim, un Centre de Fotografia amb el seu nom.

Però ell era dels milers de persones que el 1939 van perdre i el contingut d'aquella maleta va passar 36 anys amagada. Els mateixos que el règim franquista va intentar silenciar la veu de la democràcia a l'Estat Espanyol.

8.- FONTS

BIBLIOGRAFIA:

- Abellán, José Luís (dir.)(1976): *El exilio español de 1939*. Madrid. Taurus. VI vol.
- Amo, Alfonso del (ed.) (1996): *Catálogo general del cine de la guerra civil*. Ed. Cátedra / Filmoteca Española. Serie Mayor.
- Arendt, Hanna (1993): *La condición humana*. Barcelona. Paidós.
- Arnheim, Rudolf (1971): *Pensamiento visual*. Buenos Aires. Editorial Universitaria.
- Arrien, Gregorio i Iñaki Goigona (2000): *El primer exili dels bascos. Catalunya 1936-1939*. Barcelona. Fundació Ramon Trias Fargas i Fundació Sabino Arana.
- Artís-Gener, Avel·lí (1975): *La Diàspora republicana*.Barcelona. Ed. Euros
- Artís-Gener, Avel·lí (1990): *Viure i veure*.Barcelona. Ed. Pòrtic. Col·lecció Vides i Memòries, 1, 3, 6, 16. IV volums. (5ª edició).
- Aumont, Jacques (2000): *La imagen*. Barcelona .Ed. Paidós
- Barañano, Kosme (2003): *David Seymour. Chim*. València. Institut Valencià d'Art Modern (IVAM). [Catàleg exposició]
- Barthes, Roland (1980): *La chambre claire. Note sur la photographie*.París. Éditions de l'Étoile, Gallimard, Le Seuil.
- Barthes, Roland (2000): *Mitologías*.Madrid. Siglo Veintiuno de España ed.
- Bell, Daniel (et. al.) (1992): *Industria cultural y sociedad de masas*. Caracas. Ed. Monte Ávila.
- Benguerel, Xavier (1979): *Els vençuts, 1939*.Barcelona. Club del Llibre, S.A.
- Benjamin, Walter (1973): "La obra de arte en la era de su reproductibilidad técnica" a *Discursos Interrumpidos I*. Madrid. Taurus.
- Benjamin, Walter(2004): *Sobre la fotografía* Valencia. Ed. Pre-textos.
- Berger, John i Mohr, Jean (1997): *Otra manera de contar*. Murcia. Mestizo A.C.
- Berger, John (2000): *Modos de ver*. Barcelona. Ed. Gustavo Gili. 4^a ed.
- Berger, John (2001): *Mirar*. Ed. Gustavo Gili. [títol original (1980): *About looking*.Londres. Writers and Readers Publishing Cooperative.
- Berger, John i Jean Mohr (1997): *Otra manera de contar*. Múrcia. Mestizo A.C.
- Berger, John (1991): *Et nos visages, mon coeur, fugaces comme des photos*. París. Champ Vallon. [títol original (1984): *And our faces, my heart, brief as photos*. Random House Mondadori]
- Brothers, Caroline (1997):*War and photography. A cultural history*. Londres. Routledge.
- Brunet, Ignasi, Inma Pastor i Angel Belunzegui (2002): *Tècniques d'investigació social: fonaments epistemològics i metodològics*. Barcelona. Ed. Pòrtic. Biblioteca Universitària (Pòrtic) /43
- Casasús, J. (1999): *Periodisme català que ha fet història*. Barcelona. Proa
- Català Doménech, Josep Maria (1997):*Elogio de la paranoia*. Donostia. Kutxa Fundación.
- Català Doménech, Josep Maria (1993): *La violación de la mirada.La imagen entre el ojo y el espejo*. Premio Fundesco de Ensayo. Madrid. Los libros de Fundesco.

- Colombo, Furio (1997): *Últimas noticias sobre el periodismo*. Barcelona. Editorial Anagrama.
- Conesa, Chema (1999) *Agustí Centelles. La lucidez de la mejor fotografía de guerra*. Alcobendas. TF Editores. Colección Photobolsillo. Biblioteca de fotógrafos españoles.
- Cuesta, Josefina i Benito Bermejo (coord.) (1996): *Emigración y exilio. Españoles en Francia. 1936-1946*. Madrid. Eudema.
- Cruanyes, Josep (2003): *Els papers de Salamanca. L'espoliació del patrimoni documental de Catalunya*. Barcelona. Ed.62.
- D.A.(1988): *Agustí Centelles (1909-1985). Fotoperiodista*. Barcelona. Fundació Caixa Catalunya. [Catàleg exposició].
- D.A.(2004): *Agustí Centelles*. València. Plataforma Salvem el Cabanyal. [Catàleg exposició].
- D.A.(1977): *Bienal de Venecia. Fotografía e información de guerra. España 1936-1939*. Barcelona. Ed. Gustavo Gili.
- D.A. (1999): *Capa cara a cara. Fotografías de Robert Capa sobre la guerra civil española*. Madrid. Aperture i Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía [Catàleg exposició].
- D.A.(1992): *El nuevo espacio público*. Barcelona. Gedisa. Col·lecció El mamífero parlante.
- D.A. (2002): *Els camps de concentració i el món penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*. Actes del Congrés celebrat el 21, 22 i 23 d'octubre de 2002. Barcelona. Museu d'Història de Catalunya. Universitat Autònoma de Barcelona.
- D.A.(1983): *El exilio español en México*. Madrid. Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes.[Catàleg exposició].
- D.A.(2002): *Exilio*. Madrid. Fundación Pablo Iglesias. [Catàleg exposició].
- D.A.(1997): *La fotografía del siglo XX. Museum Ludwig Colonia*. Colonia. Ed. Taschen.
- D.A.(2001): *La guerra civil espanyola. Fotògrafs per a la història*. Barcelona. Museu Nacional d'Art de Catalunya. [Catàleg exposició].
- D.A. (2002): *L'exili republicà. Actes del Vè Col.loqui República, Guerra Civil i Franquisme*. Barberà del Vallès. Ajuntament de Barberà del Vallès.
- D.A. (1990): *Le photojournalisme. Informer en écrivant avec des images*. París. Editions du Centre de formation et perfectionnement des journalistes.
- D.A.(1986): *Primavera Fotogràfica 1986*. Barcelona. Ajuntament de Barcelona.
- D.A.(2005): *Réfugiés espagnols dans l'Aude 1939-1940. Actes du colloque international de Carcassonne*. Carcassonne. Archives départementales de l'Aude.
- D.A.(2004):*Refugiés espagnols dans l'Aude 1939-1940. Exposition présentée a Bram (juin 2004)*. Carcassonne. Archives départementales de l'Aude.
- D.A.(2002): *Un siglo de guerras*. Barcelona. Librería Universitaria.
- del Valle Gastaminza, Félix (ed.) (1999): *Manual de documentación fotográfica*. Madrid. Editorial Síntesis.
- Dautun, Jean Pierre (1995): *10 modèles d'analyse d'image*. París. Ed. Marabout
- Dondis. D.A. (1997): *La sintaxis de la imagen. Introducción al alfabeto visual*. Barcelona. Ed. Gustavo Gili. 12ª edició

- Doria i Alburquerque, Sergi (1999): *La voluntat cosmopolita. Imatges, setmanari gràfic d'actualitats, 1930*. [Tesi Doctoral] Universitat Autònoma de Barcelona.
- Doria i Alburquerque, Sergi (2004): *Imatges 1930: barcelonins i moderns*. Barcelona. Ajuntament de Barcelona. Diputació de Barcelona. Col·lecció La Campana, 242
- Dreyfus-Armand, Geneviève (2000): *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la guerra civil a la muerte de Franco*. Barcelona. Ed. Crítica.
- Dreyfus-Armand, Geneviève i Émile Temime (1995): *Les camps sur la plage, un exil espagnol*. París. Éditions Autrement.
- Espinet i Burunat, Francesc (1994): *Teoria dels egodocuments. La literatura del jo i la història*. Barcelona. Llibres de l'Índex. Quaderns de comunicació/ 3
- Espinet, Francesc i Joan Manuel Tresserras i Gaju (1999): *La gènesi de la societat de masses a Catalunya, 1888-1939*. Bellaterra. UAB, Servei de Publicacions. Col·lecció Materials, 67
- Espineta, Francesc (et. al.) (1989): *Prensa, comunicació i cultura durant el primer terç del segle XX*. Bellaterra. UAB. Facultat de Ciències de la Informació
- Fabre, Jaume (1990): *Historia del fotoperiodisme a Catalunya (1885-1976)*. Barcelona. Ajuntament de Barcelona, Regidoria d'Edicions i Publicacions.
- Fabre, Jaume (1996): *Periodistes uniformats. (Diaris barcelonins dels anys 40. La represalia i la repressió)*. Barcelona. Col·legi de Periodistes de Catalunya. Col·lecció Vaixells de paper, núm. 17.
- Ferré i Panisello, Teresa (2003): *Mirades des de l'univers concentracionari europeu: Francesc Boix i Agustí Centelles*. Treball de tercer cycle. Departament d'Història Moderna i Contemporània de la UAB. Assignatura Debats Historiogràfics Actuals.
- Ferré i Panisello, Teresa (2003): *Guàrdies d'assalt al carrer diputació. 19 de juliol de 1936. Una aproximació*. Treball de tercer cycle. Departament de Comunicació Audiovisual de la UAB. Assignatura Imatge i Coneixement: introducció històrica a la visualització del saber.
- Fontcuberta, Joan (ed.)(2003): *Fotografia. Crisis de historia*. Barcelona. Ed. Actar
- Fontcuberta, Joan (1999): *El beso de Judas. Fotografía y verdad*. Barcelona. Ed. Gustavo Gili.
- Fontserè, Carles (1995): *Memòries d'un cartellista català (1931-1939)*. Barcelona. Ed. Pòrtic. Col·lecció Vides i Memòries / 13. Volum 1.
- Fontserè, Carles (1999): *Un exiliat de tercera. A París durant la Segona Guerra Mundial*. Barcelona. Ed. Proa. Col·lecció Proa Memòria, 8
- Freund, Gisèle (1999): *La fotografía como documento social*. Barcelona. Ed. Gustavo Gili. (9ª edició). [Original: (1974) *Photographie et Société*, París, Éditions du Seuil.
- Flusser, Vilém (2001): *Una filosofía de la fotografía*. Madrid. Editorial Síntesis
- Gautrand, Jean Claude (2004): *Paris. Mon amour*. Colonia. Ed. Taschen.
- Gervereau, Laurent (2000): *Voir, comprendre, analyser les images*. París. La Découverte
- Gervereau, Laurent (2001): *Les images qui mentent. Histoire du visuel au XX siècle*. París. Ed. Seuil.

- Gernsheim, Helmut i Alison Gernsheim (1967): *Historia gràfica de la fotografia*. Barcelona. Ed. Omega.
- Graeve, Inka (2000) : “La entrada en una nueva era. Planteamientos de la nueva objetividad fotográfica en Alemania, de 1900 a 1939” a *Las formas del mundo. La Nueva Objetividad alemana en la colección Wilde*. Barcelona. Fundació La Caixa. [Catàleg Exposició].
- Grau, Dolors (ed.) (2004): *Diari d’Emili Cantal (1939-1940)*. Llagostera. Ajuntament de Llagostera. Arxiu Municipal. Col·lecció Memòria, records i testimonis
- Huertas, Josep M. (edi.) (1995): *200 anys de premsa diària a Catalunya 1792-1992*. Barcelona. Fundació Caixa Catalunya.
- Jackson, Gabriel i Agustí Centelles (1982): *Catalunya republicana i revolucionària (1931-1939)*. Barcelona. Ed. Grijalbo.
- Kershaw, Alex (2003): *Sangre y Champán. La vida y la época de Robert Capa*. Barcelona. Ed. Debate.
- Lagarde, Eric (1991): “Le camp de refugiés de Bram, une vision de l’exode espagnol de 1939” a D.A.: *Exil politique et migration économique: espagnols et français aux XIX-XX siècles*. París. Centre National de la Recherche Scientifique.
- Ledo Andión, Margarita (1988): *Foto-xoc e xornalismo de crise*. La Corunya. Edicions do Castro.
- Ledo Andión, Margarita (1998): *Documentalismo fotográfico*. Madrid. Ediciones Cátedra.
- Lefebvre Michael i Rémi Skoutelsky (2003): *Brigadas Internacionales. Imágenes recuperadas*. Barcelona. Lunwerg Editores
- Levy, Jean i Simon Pietri (1996): *De la République à l’Etat Français 1930-1940. Le chemin de Vichy*. París. L’Harmattan.
- López Mondejar, Publio (1997): *Historia de la fotografía en España*. Barcelona. Lunwerg Editores.
- Marín i Otto, Enric (1990): *La premsa diària de Barcelona durant la Segona República: 1931-1936: aproximació històrica i anàlisi formal*. [Tesi doctoral] Universitat Autònoma de Barcelona
- Marzo, José Luís (dir.) (1998): *Rendeix-te. Fulls volants i guerra psicològica al segle XX*. Barcelona. Centre de Cultura Contemporània - Institut d’Edicions de la Diputació de Barcelona. [Catàleg exposició].
- Miravittles, Jaume (1972): *Episodis de la guerra civil espanyola*. Barcelona. Ed. Pòrtic. Col·lecció Pòrtic 71, núm 4.
- Monegal, Antonio i Francesc Torres (dir.): *En guerra*. Barcelona. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Institut d’Edicions de la Diputació de Barcelona i Fòrum Barcelona 2004. [Catàleg exposició].
- Mraz, John (1999): *Nacho López y el fotoperiodismo mexicano en los años cincuenta*. México DF. Editorial Océano de México. Instituto Nacional de Antropología e Historia.
- Newhall, Beumont (2002): *Historia de la fotografía*. [Original (2001): *The History of Photography from 1839 to the Present. (Completely Revised and Enlarged Edition)*. Nova York, The Museum of Modern Art].
- Olmos, Víctor (1997): *Historia de la Agencia Efe. El mundo en español*. Madrid. Espasa Calpe
- Panofsky, Erwin (1999): *La perspectiva como forma simbólica*. Barcelona. Tusquets Editores.

- Pericot, Jordi (2002): *Mostrar para decir. La imagen en contexto*. Bellaterra. UAB, Universitat Jaume I, UPF, UV.Col·lecció Aldea Global.
- Pike, David Wingeate (1975): *Les Français et la Guerre d'Espagne, 1936-1939*. París. Ed. PUF, Publications de la Sorbonne
- Pizarroso Quintero, Alejandro (1993): *Historia de la Propaganda*. Madrid. Ediciones de la Universidad Complutense S. A.
- Pons i Prades, Eduard i Agustí Centelles (1979): *Els catalans a la república i la guerra*. Barcelona, Ed. Blume, 1ª edició.
- Pons i Prades, Eduard (2002): *Los senderos de la libertad. Europa, 1939-1945*. Barcelona. Flor del Viento Ediciones.
- Pons i Prades, Eduard (2003): *Republicanos españoles en la II Guerra Mundial*, Madrid. La esfera de los libros.
- Pujol, Enric (coord.) (2003): *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*.Girona. Centre d'Estudis Històrics i Socials de Girona.
- Rafenau-Boj, Marie Claude (1995): *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*. Barcelona, Ed. Omega.
- Rico, Lolo (coord.) (2000): *Fotógrafo de guerra 1936-1939*. Hondarribia. Argitaletxe Hiru.
- Ripol, Marc (2005): *Las rutas del exilio*. Barcelona. Alhena Media
- Riquer i Permanyer, Borja de (Dir) (1999): *Història política, societat i cultura dels Països Catalans*. Volum 9 "De la gran esperança a la gran ensulsiada". Barcelona. Enciclopèdia Catalana.
- Robin, Marie-Monique (1999): *Las fotos del siglo. 100 instantes históricos*. Colonia. Ed. Taschen [original (1999): *Les Cent Photos du siècle*. París. Editions du Chêne-Hachette Livre]
- Rubio, Javier (1977): *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*. Madrid. Editorial San Martín.
- Romaguera i Ramió, Joaquim (dir.) (2005): *Diccionari del cinema a Catalunya*. Barcelona. Enciclopèdia Catalana.
- Sagnes, Jean i Caucanas Sylvie (ed.)(1990): *Les français et la guerre d'Espagne. Actes du colloque de Perpignan*. Centre de Recherches sur les problèmes de la frontière. Université de Perpignan
- Sala i Noguera, Ramon (1993): *El cine en la España republicana durante la Guerra Civil (1936-1939)*. Madrid. Ed. Mensajero.
- Saperas, Enric (1992): *Introducció a les Teories de la Comunicació*. Barcelona. Ed. Pòrtic.
- Silva, Armando (1998):*Álbum de familia. La imagen de nosotros mismos*. Bogotá. Ed. Norma
- Sontag, Susan (2003): *Davant el dolor dels altres*. Barcelona. Ed.Proa
- Sontag, Susan (1992): *Sobre la fotografia*. Barcelona. Edhasa. [títol original (1977): *On photography*.Nova York. Farrar, Strauss and Giroux]
- Soriano, Antonio (1989): *Éxodos: historia oral del exilio republicano en Francia 1939-1945*, Barcelona, Ed. Crítica.
- Sougez, Marie-Loup (2004): *Historia de la fotografía*. Madrid. Ed. Cátedra (9ª edició).
- Southworth, Herbert R. (1977): *La destrucción de Guernica. Periodismo, diplomacia, propaganda e historia*. Barcelona. Ibérica de Ediciones y Publicaciones S.A.
- Sousa, Jorge Pedro (2003): *Historia crítica del fotoperiodismo occidental*. Sevilla. Comunicación Social Ediciones y Publicaciones.

- Stoetzel, Jean (1971): *Psicología social*. Alcoi. Editorial Marfil S.A.
- Tausk, Petr (1978): *Historia de la fotografía en el siglo XX. De la fotografía artística al periodismo gráfico*. Barcelona. Ed. Gustavo Gili. Inclou apèndix "La fotografía en el Estado español (1900-1978)", per Josep M. Casademont. [Original (1977): *Die Geschichte der Fotografie im 20. Jahrhundert Von der Kunstfotografie bis zum Bildjournalismus*. Colonia, Du Mont Buchverlag, GmbH&Co].
- Taylor, S.J. i R. Bogdan (1994): *Introducción a los métodos cualitativos de investigación. La búsqueda de significados*. Barcelona. Ed. Paidós.
- Time-Life (1976): *El reportaje fotográfico*. Barcelona. Ed. Salvat.
- Timoteo Álvarez, Jesús (et.al) (1989): *Historia de los medios de comunicación en España. Periodismo, imagen y publicidad (1900-1990)*. Barcelona. Ed. Ariel.
- Timoteo Alvarez, Jesús (1998): *Historia y modelos de la comunicación en el siglo XX*. Madrid, Círculo de Lectores, Col. Círculo Universidad.
- Torán, Rosa i Margarida Sala(2002): *Mauthausen. Crònica Gràfica d'un camp de concentració*, Fotografies: Servei d'identificació de les SS i Francesc Boix. Barcelona. Museu d'Història de Catalunya i Editorial Viena.
- Tresseras i Gaju, Joan Manuel (1993): *D'ací i d'allà: aparador de la modernitat (1918-1936)*. Barcelona. Llibres de l'Índex.
- Villarroya, Joan (2002): *Desterrats. L'exili català de 1939*, Barcelona. Ed.Base.
- Whelan, Richard (2003): *Robert Capa: la biografia*. Madrid. Aldeasa
- Wolf, Mauro (1987): *La investigación de la comunicación de masas. Crítica y perspectiva*. Barcelona. Paidós. Col. Instrumentos Paidós / 2.
- Woodfield, Richard (ed.) (1997): *Gombrich Esencial*. Madrid. Ed. Debate.

HEMEROGRAFIA

Articles:

- Bonet, Juan Manuel (1979): "Retrato del artista con su Leica". *El País*, (12-4-1979)
- Català, Josep Maria (2001): "Elenco bibliogràfic". *Anàlisi. Quaderns de comunicació i cultura*. Núm 27 Imatge i Coneixement. Bellaterra. Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions. Pp. 213-218
- Cruanyes, Josep (1990): "Josep Maria Sagarra". *Fotògrafs. Capçalera*, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, número 5. P. 33
- Cruanyes, Josep: "Josep Badosa i Montmay". *Fotògrafs. Capçalera*, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, Barcelona, número 15. P. 33
- Cruanyes, Josep (1991): "Josep Gaspar i Serra". *Fotògrafs. Capçalera*, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, número 25. P. 36
- Cruanyes, Josep (1991): "Pau Lluís Torrents". *Fotògrafs. Capçalera*, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, número 26. P. 34
- Cruanyes, Josep (1991): "Els fotògrafs barcelonins als anys de la guerra civil" *Fotògrafs. Capçalera*, revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya, número 27. P. 36
- Espinet, Francesc (2002): "Sobre egodocuments i exili català republicà" a D.A.: *L'exili republicà. Actes del Vè Col·loqui República, Guerra Civil i Franquisme*. Barberà del Vallès. Ajuntament de Barberà del Vallès. Pp.93-119

- Figueres, Josep M. (1997): “Apropiacions de la premsa a Catalunya durant la guerra civil” a *Anàlisi, quaderns de comunicació i cultura*. Número 20. Bellaterra. Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. Pp. 85-123
- Fontcuberta, Joan (1986): “La fotografía española vista por Estados Unidos”. *La Vanguardia*, (29-4-1986)
- Gómez Mompert, Josep Lluís (1990): “L’origen del a comunicació visual de masses (1936-1939)” a *Anàlisi, Quaderns de Comunicació i Cultura*, núm 13. Bellaterra. Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. Pp. 129-136
- Mandery, Guy (1997): “Un photographe sur tous les fronts”. *Le Monde Diplomatique*. Abril 1997
- Piñol, Rosa Maria (1988): “Agustí Centelles, salvador de imàgenes”. *La Vanguardia* (14-6-1988)
- Redacció (1985): “Agustí Centelles deixa un arxiu de nou mil fotos”. *Avui* (3-12-1985)
- Sagarra, Joan de (2004): “Gironés, el orgullo del boxeo catalán”. *La Vanguardia*, Suplement Culturas (18-08-2004). Pp. 18-19
- San Agustín, Arturo (1984): “Jamás pensé que mis fotos harían historia”. *El Periódico de Catalunya*, (4-10-1984)

Publicacions Consultades:

Anàlisi. Quaderns de comunicació i cultura

Capçalera. Revista del Col·legi de Periodistes de Catalunya

El Día Gráfico

El País

El Periódico de Catalunya

L’Opinió

La Batalla

La Humanitat

La Noche

La Publicitat

La Rambla

La Vanguardia Gráfica

La Veu de Catalunya

Solidaridad Obrera

Treball

Última Hora

Visions de Guerra i Reraguarda

CD ROM

-Subdirección General de los Archivos Estatales (2002): *Fotografías de Kati Horna en el Archivo General de la Guerra Civil Española*. Madrid. Ministerio de Educación y Ciencia. Subdirección General de Información i Publicaciones.

DOCUMENTS SONORS

-Ferré, Teresa: Entrevistes a Carme Capilla, Sergi Centelles, André Dejeihl, Josep Gol, Lluís Martí Bielsa, Carmen Torres, Miguel Núñez i Eduard Pons i Prades

-Serra, Manel: Entrevista a Agustí Centelles (1979)

DOCUMENTS EN XARXA

-<http://www.photographers.it/articoli/robertcapa2004.htm>

[Consulta novembre de 2004]. Pàgina web sobre la fotografia Mort d'un milicià de Robert Capa.

<http://apolo.uji.es/analisisfotografico/analisis/PDFsCongreso/Hugo%20Domenech%20Fabregat.pdf>

[Consulta març de 2005] Anàlisi de la fotografia Mort d'un milicià de Robert Capa a càrrec d'Hugo Doménech Fabregat en el I Congreso de Teoría y Técnica de los Medios Audiovisuales: El análisis de la imagen fotográfica organitzat per la Universitat Jaume I de Castelló que es va celebrar del 13 al 15 d'octubre de 2004

-Peschanski, Denis [En línia](2001): *La France des camps (1938-1946)*. París. Tesi doctoral. (<http://histoire-sociale.univ-paris1.fr/Denis.htm>). [Consulta gener de 2005]

-(Visual Entidad Gestión Artistas Plásticos) www.vegap.es [Consulta: juny de 2005]

ARXIUS i HEMEROTEQUES CONSULTATS

Archive Departamental de l'Aude

Archivo General de la Administración

Archivo General de la Guerra Civil

Archivo Histórico Nacional

Archivo del Nacionalismo Basco-Fundación Sabino Arana

Arxiu Centelles

Arxiu Fotogràfic de Barcelona

Arxiu Històric de Barcelona

Arxiu Nacional de Catalunya

Biblioteca del Pavelló de la República (Universitat de Barcelona)

Filmoteca de la Generalitat de Catalunya

Hemeroteca General de la Universitat Autònoma de Barcelona

